

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Одеська національна академія зв'язку ім. О.С Попова**

Кафедра економіки підприємства та корпоративного управління

Грицуленко С.І., Потапова-Сінько Н.Ю., Гарбера К.М.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Навчальний посібник

для студентів вищих навчальних закладів
економічного напрямку підготовки

Одеса-2012

Рецензент:

В.М. Орлов – д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки підприємства та корпоративного управління ОНАЗ ім. О.С. Попова.

Г-82 Грицуленко С.І. Методика викладання економічних дисциплін: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Грицуленко С.І., Потапова-Сінько Н.Ю., Гарбера К.М. – Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2012. – 224 с.

Навчальний посібник орієнтований на підготовку студентів-магістрантів економічного напрямку до викладацької діяльності та підвищення рівня психолого-педагогічної підготовки викладачів-початківців.

Навчальний посібник розкриває основи педагогіки і психології вищої економічної школи та дає можливість у динаміці прослідкувати як процеси підготовки студентів-магістрантів до викладацької діяльності, так і підвищення рівня професійно-педагогічної підготовки викладачів-початківців.

Схвалено на засіданні кафедри економіки підприємства та корпоративного управління інституту економіки та менеджменту ОНАЗ ім. О.С. Попова (Протокол № 11 від 26.04.2012 р.).

ЗАТВЕРДЖЕНО
методичною радою НН ІЕМ
Протокол № 10 від 25.05.2012 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Розділ 1. ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА Й ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА. СУТНІСТЬ ТА ПРЕДМЕТ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ	8
1.1. Завдання і роль економічної освіти в розвитку економіки України...	8
1.2. Методика викладання економіки як навчальна дисципліна.....	11
1.2.1. Методика навчання: потенціал викладача і студента.....	11
1.2.2. Сутність і предмет методики викладання економіки.....	11
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання	15
Розділ 2. ЕКОНОМІЧНЕ МИСЛЕННЯ І ПОВЕДІНКА ЯК МЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ	18
2.1. Економічна освіта: мета і задачі.....	18
2.2. Економічне мислення: сутність та особливості.....	19
2.3. Модель економічної поведінки.....	20
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання	22
Розділ 3. ВИХОВНА ФУНКЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ	24
3.1. Виховання у вузі: види, засоби і методи.....	24
3.2. Принципи сучасного виховання в економічному вузі.....	25
3.3. Виховна система вузу.....	26
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання	28
Розділ 4. ПРОФЕСІОНАЛІЗМ ВУЗІВСЬКОГО ВИКЛАДАЧА: ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ І КРИТЕРІЇ ВИМІРУ	30
4.1. Основний зміст діяльності вузівського викладача.....	30
4.2. Компоненти педагогічної діяльності.....	30
4.3. Структура професійних можливостей викладача вищої школи.....	32
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання.....	33
Розділ 5. МЕТОДИ І МОТИВАЦІЯ НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ	36
5.1. Навчання і методи навчання як поняття.....	36
5.2. Класифікація методів навчання у вищій школі.....	37
5.3. Оптимальний вибір методу навчання.....	39
5.4. Мотивація у навчанні.....	40
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання	41
Розділ 6. ЛЕКЦІЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНА ФОРМА НАВЧАННЯ	45
6.1. Характеристика методу прямого навчання.....	45
6.2. Лекція: сутність, функції та види.....	45
6.3. Структура та підготовка лекції.....	46
6.4. Варіанти читання лекції.....	49
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання	50

Розділ 7. СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ.....	54
7.1. Види практичних навчальних занять.....	54
7.2. Методика підготовки і проведення семінарських, практичних і лабораторних занять з економічних дисциплін.....	56
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання	60
Розділ 8. ГРАЛЬНІ ФОРМИ НАВЧАННЯ ЕКОНОМІЧНИМ ДИСЦИПЛІНАМ ТА ЇХНЯ ЕФЕКТИВНІСТЬ.....	62
8.1. Навчальні економічні ігри та їх класифікація.....	62
8.2. Етапи розробка ігор.....	63
8.3. Ефективність ігрових форм навчання економічним дисциплінам.....	65
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання	67
Розділ 9. СУТНІСТЬ І МІСЦЕ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ.....	69
9.1. Роль самостійної роботи студентів у навчальному процесі.....	69
9.2. Основні поняття і визначення у сфері самостійної роботи студентів..	69
9.3. Мотивація студентів до самостійної роботи.....	71
9.4. Організація і форми самостійної роботи студентів.....	72
9.5. Методичне забезпечення та контроль самостійної роботи.....	75
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання	78
Розділ 10. МІСЦЕ І РОЛЬ ВИРОБНИЧОЇ ПРАКТИКИ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНОГО СПЕЦІАЛІСТА.....	81
10.1. Виробнича практика: завдання, організація і керівництво.....	81
10.2. Зміст і порядок проведення виробничої практики.....	82
10.3. Оформлення звіту і підбиття підсумків виробничої практики.....	82
10.4. Види виробничої практики студентів вузу.....	84
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання.....	85
Розділ 11. ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА ПЕРЕЗАРАХУВАННЯ КРЕДИТІВ – ECTS.....	88
11.1. ECTS як засіб створення відкритого європейського освітнього простору.....	88
11.2. Характеристика особливостей ECTS.....	88
11.3. Впровадження ECTS в Україні.....	90
11.4. Перспективи розвитку кредитної системи із використання принципів ECTS.....	94
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання.....	95
Розділ 12. ФУНКЦІЇ, ВИМОГИ І ОСНОВНІ ФОРМИ КОНТРОЛЮ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	98
12.1. Місце і роль контролю у навчальному процесі.....	98
12.2. Функції контролю.....	99
12.3. Методика контролю.....	101
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання.....	105

Розділ 13. СТИЛІ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ: ВИДИ І ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	108
13.1. Педагогічне спілкування у навчанні та вихованні студентів.....	108
13.2. Стили спілкування.....	109
13.3. Значення індивідуального стилю спілкування і засоби підвищення комунікативності педагога.....	113
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання.....	115
Розділ 14. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА	117
14.1. Зміни особистісного та соціального розвитку, пов'язані зі вступом до вищого навчального закладу.....	117
14.2. Закономірності становлення особистості студента як майбутнього спеціаліста.....	124
14.3. Шляхи формування професійної спрямованості студента.....	125
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання.....	127
Розділ 15. ПЕДАГОГІЧНІ КОНФЛІКТИ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ І СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ.....	130
15.1. Педагогічний конфлікт: поняття і класифікація видів.....	130
15.2. Педагогічний конфлікт: структура, сфера, динаміка.....	132
15.3. Розв'язання та усунення педагогічних конфліктів.....	136
План семінарського заняття. Контрольні запитання та завдання.....	139
Розділ 16. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ У КОЛЕКТИВІ.....	142
16.1. Взаємозв'язок між членами колективу у спільній діяльності	142
16.2. Соціально-психологічний клімат у педагогічному колективі.....	144
План семінарського заняття. Контрольні питання та завдання.....	147
ДОДАТКИ.....	150
<i>Додаток А – КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....</i>	<i>150</i>
<i>Додаток Б – ПОЛОЖЕННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....</i>	<i>161</i>
<i>Додаток В – ОСНОВНІ НОРМАТИВНІ ДОКУМЕНТИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ОРГАНІЗАЦІЮ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ (зразки).....</i>	<i>175</i>
<i>Додаток Г – КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ЗДАЧІ МОДУЛІВ ПО ДИСЦИПЛІНІ.....</i>	<i>208</i>
<i>Додаток Д – КОНТРОЛЬНІ ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗДОБУТИХ ЗНАНЬ ЗА МОДУЛЯМИ ДИСЦИПЛІНИ.....</i>	<i>210</i>
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	219

*„Хто вчить інших, той навчає сам себе не тільки тому,
що повторенням він укріплює свої знання, але й тому,
що отримує можливість глибше проникнути у предмет”*
Ян Амос Коменський

ВСТУП

Розвиток вищої школи України пов'язаний з вирішенням цілої низки соціальних, психологічних і педагогічних проблем. Однією з таких проблем, що потребує комплексного вивчення, є удосконалення професійно-педагогічної підготовки студентів-магістрантів до викладацької діяльності, викладачів загальнонаукових і природничо-наукових дисциплін вищих навчальних закладів економічного напрямку через оволодіння ними основами професійної майстерності.

Необхідність підвищення рівня економічної освіти в Україні потребує розробки стратегії і тактики викладання економічних дисциплін на засадах національної концепції економічної освіти. В умовах сучасної економіки, що потребує ринкового мислення, надзвичайно важливою стає економічна освіта молоді. Основною метою економічної освіти можна вважати формування економічного мислення, а її результатом – економічно обгрунтовану практичну діяльність. В умовах створення та функціонування ефективного ринкового простору в країні, методика викладання економічних дисциплін набуває неабиякого значення. Дійсно, в практиці викладання економіки (крім кадрових та фінансових проблем) найважливішим є не тільки розкрити зміст економічних категорій та концепцій, але знайти ефективні форми знань, домогтись їх засвоєння на рівні мислення та поведінки людини. А це вже сфера методичних проблем навчання.

У навчальному посібнику розглядаються питання методичних особливостей викладання економічних дисциплін та психолого-педагогічної підготовки як майбутніх, так і теперішніх викладачів з метою формування та підвищення рівня їхньої професійної майстерності. Особливу увагу приділено активним методикам навчання й оцінки знань, у тому числі ігровим формам проведення занять, тобто тому, як найбільш ефективними та цікавими методичними засобами сформувані основи економічного мислення та закріпити їх на рівні суспільної та побутової поведінки. Автор розглядає психологічні аспекти викладання та виховання, елементи економічної психології в процесі вивчення економічних дисциплін.

Викладач повинен знайти методичні прийоми, щоб дати тим, хто вивчає економіку, знання, навички та певний досвід у сфері етики і моральних норм підприємницької діяльності, комерційного права і т.ін. Педагогічний досвід показує, що сучасна професійно-педагогічна підготовка викладача неможлива без включення у неї елементів управління своїм настроєм, емоціями, поведінкою, голосом, виразного показу відчуттів і стосунків, мімічної та пантомімічної виразності викладача тощо. На сучасному етапі розвитку вищої економічної школи, з урахування особистості і діяльності викладачів, метою підготовки й

удосконалення їхньої професійної майстерності є підвищення психолого-педагогічної кваліфікації, якості педагогічної діяльності в цілому, що дуже важливо для створення цивілізованого ринкового середовища в Україні.

Відтак **метою пропонованого курсу** є отримання систематизованих психолого-педагогічних знань та вмінь, необхідних як для професійної педагогічної діяльності з викладання економічних дисциплін, так і для підвищення загальної компетенції у міжособистісних стосунках.

Поняття компетенцій включає **знання й розуміння** (теоретичне знання академічної галузі, здатність знати й розуміти), **знання як діяти** (практичне й оперативне застосування знань до конкретних ситуацій), **знання як бути** (цінності як невід'ємної частини способу сприйняття й життя з іншими в соціальному контексті). Поняття «компетенція» включає не тільки когнітивну й операційно-технологічну складові, але й мотиваційну, етичну, соціальну, поведінкову сторони (результати освіти, знання, уміння, систему ціннісних орієнтацій). У формуванні компетенції вирішальну роль відіграє не тільки зміст освіти, але також і освітнє середовище вищих навчальних закладів, організація освітнього процесу, освітні технології, включаючи самостійну роботу студентів тощо. Треба підкреслити узагальнений, інтегральний характер поняття «компетенція» стосовно понять «знання», «уміння», «навички».

Єврокомісія виділяє вісім ключових компетенцій, якими повинен володіти кожний європеєць:

- 1) компетенція в галузі рідної мови;
- 2) компетенція у сфері іноземних мов;
- 3) математична та фундаментальна природничо-наукова та технічна компетенції;
- 4) комп'ютерна компетенція;
- 5) навчальна компетенція;
- 6) міжособистісна, міжкультурна та соціальна компетенції, а також громадянська компетенція;
- 7) компетенція підприємництва;
- 8) культурна компетенція.

Структура навчального посібника підпорядкована реалізації зазначеної мети; вирішуючи цілком певні завдання, відображає внутрішню логіку курсу „Методика викладання економічних дисциплін”. У посібнику використано модульний принцип викладання матеріалу.

Сподіваємось, що посібник буде корисним не тільки для викладачів-початківців, а й для тих, хто вже має певний досвід викладання, але бажає поглибити свої творчі пошуки.

Розділ 1

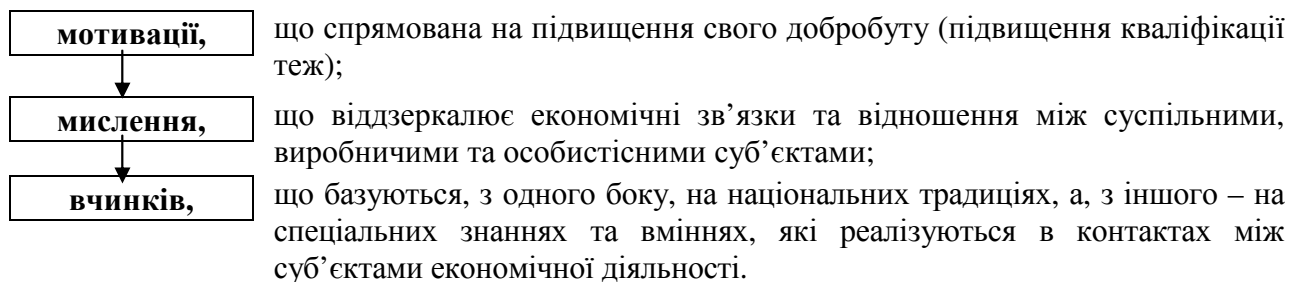
ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА Й ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА. СУТНІСТЬ ТА ПРЕДМЕТ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ

1.1. Завдання і роль економічної освіти в розвитку економіки України

Сьогодні в Україні актуальною є проблема *методики викладання економіки*. Ми стаємо свідками реформування системи вищої освіти. Все більша увага приділяється самостійній роботі студентів. Помітні також і інші тенденції. **Мета дисципліни** – отримання систематизованих психолого-педагогічних знань та вмінь, необхідних як для професійної педагогічної діяльності з викладання економічних дисциплін, так і для підвищення загальної компетенції у міжособистісних стосунках.

Економічна освіта покликана сформувати у громадян України не тільки знання, діловитість, підприємницькі здібності, а й економічну культуру. Економічна освіта сприяє розвитку економічного мислення на основі глибокого розуміння економічних процесів. У свою чергу, це дає можливість аналізувати факти та явища економічного життя, фактори і способи вирішення економічних завдань. Економічна освіта тісно пов'язана зі створенням власної ефективної економіки. *Економіка як жива система, особливий простір, в якому постійно перебуває кожний з нас, є системою знань, необхідних для формування економічного мислення, поведінки і культури, що досягається в процесі отримання економічної освіти.*

Важливою галуззю економіко-соціологічного знання є вивчення економічної поведінки людей і факторів, що цю поведінку визначають. Як відомо, поняття **«економічна поведінка»** складається з [4, с. 17]:

Схематично вплив культури на формування конкретної поведінки людини можна відобразити схемою (рис. 1.1 [17, с. 15]).

Для усвідомлення проблем економічної культури й економічної освіти важливо розуміти таке: існують об'єктивні труднощі засвоєння сучасної економічної культури і ринкового мислення; ринкові відносини вимагають від людей нового рівня економічних знань. Ще у 1989 р. Ривкіна Р.В. у статті «Економічна культура як пам'ять суспільства» писала «оздоровить економіку можна тільки через оздоровлення економічної культури... Нужно сформировать у людей критическое отношение к дефектам экономической культуры, которое будет способствовать их изживанию... Нужно отказаться от

позиції, що можна подняти економіку, «перескочив» через дефекти масової культури, проігнорировав їх, зробити вид, що їх нет... Нужно ликвидировать механизм «культурного торможения»... заменив его механизмом прогрессивного влияния культуры на развитие экономической культуры как социальной памяти» [81, с. 39].

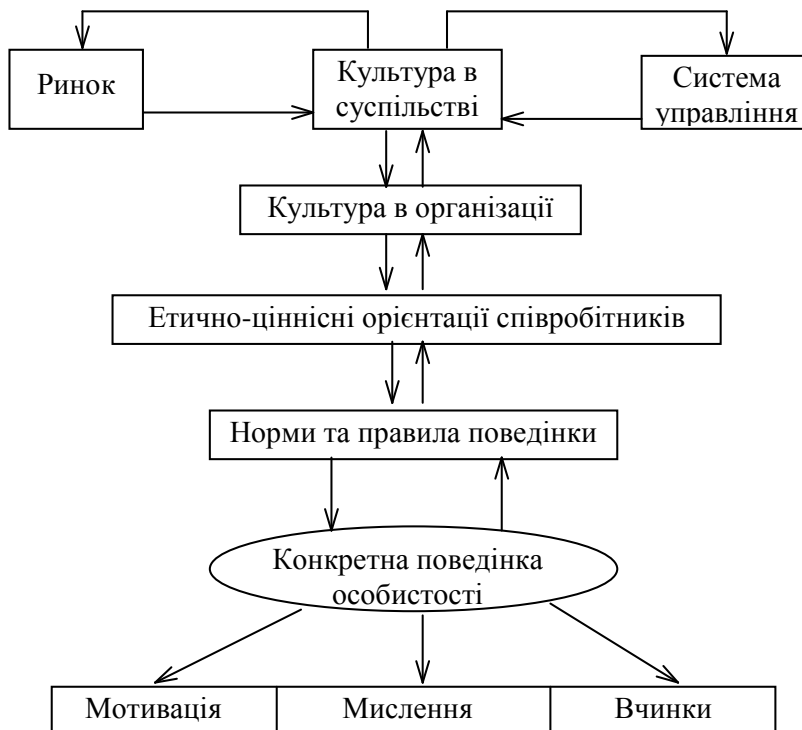

Рис. 1.1. Вплив культури на формування поведінки

Виховання і культура (з релігією включно) – це материнське лоно економіки. Такою є концепція відомого американського спеціаліста професора Френсіса Фукуяма, про що йдеться у книзі Л.С. Переломова „Слово Конфуція” [70, с.11]. Фукуяма приділяє увагу етичному аспекту підприємницької діяльності.

Необхідність визначення в Україні національного шляху до економічно організованого суспільства потребує розуміння українського менталітету і специфіки нашої економічної культури. У цих питаннях важливим є розумне співвідношення національних традицій і доцільне використання світового досвіду. Сучасний економічний стан країни потребує різкого підвищення культури технологій, праці, комунікацій тощо. Досить сказати, що з кожної тисячі винаходів в країні впроваджується у виробництво тільки один! Суттєва і показова для оцінки економічної підготовки особистості – проблема витрати грошей. Те, що так звані нові українці витрачають гроші на «Мерседеси», курорти, казино й т.ін., характеризує низький рівень їхньої споживацької культури як складової загальної економічної культури нашого суспільства.

Отже, людина, що є носієм економічної культури, виявляє цю культуру через вчинки, а здобуває – значною мірою через освіту й виховання.

Проте вивчення економічних понять і категорій – лише одна сторона економічної підготовки. Процес реформування економіки доводить необхідність вирішення відповідних морально-етичних проблем. Економічна культура має на

увазі обов'язкове поєднання етики й економіки, хоча це може здаватися неможливим поєднанням протилежностей. Аналіз походження окремих моральних категорій засвідчує їхній зв'язок з економічними категоріями. Так, одна із заповідей Мойсея засуджувала зазіхання на чужу власність: не кради!

Дуже важливо виходити з національного менталітету та моральних цінностей. Уже минув етап орієнтації суто на Захід. У нашій країні формується новий тип економічної культури, й економічна освіта відіграватиме в цьому провідну роль. Для створення в Україні економічно організованого суспільства необхідно, щоб система економічної освіти, як складова культури, була адекватна вимогам управління за умов ринкових відносин. Всі ці елементи мають бути між собою в певній гармонії.

Таким чином, *завдання економічної освіти полягає в перетворенні потрібних економічних знань в економічне мислення, а далі в економічну поведінку та економічну дисципліну як окремої людини, так і суспільства в цілому.*

Економічна освіта, що сприяє формуванню особистості, здатної свої дії коригувати відповідно до існуючих ринкових законів, має на меті *формування активних суб'єктів (індивідів, здатних на мікрорівні впливати на економічні процеси, і на макрорівні – адекватно оцінювати дії держави), а не тільки пасивних споживачів і виробників продукції.*

В умовах реформування економіки України до *фахівців пред'являються певні вимоги*, оскільки за недосконалого законодавства робота підприємств ускладнюється як об'єктивними економічними законами, так і недосконалістю роботи самого підприємства. Фірми функціонують задля отримання прибутку, а тому від фахівця вимагають професійних дій, які базуються на чіткому розрахунку, глибоких знаннях та аналізі економічних ситуацій. Ринкові умови діяльності підприємств, з одного боку, та надлишок фахівців-економістів – з іншого, ставлять випускників даної професії у жорсткі конкурентні умови на ринку праці. Для досягнення успіху, вони повинні мати високу професійну підготовку та вміти проявляти свої професійні якості під час проходження виробничої практики, стажування, прийому на роботу. Тільки викликаючи зацікавленість з боку роботодавців до себе як до відмінного майбутнього працівника, випускник може отримати хорошу роботу за спеціальністю.

Конкурентоспроможність випускників значною мірою залежить від якості оволодіння економічними знаннями, ступеня економічної культури, вміння мислити і діяти в категоріальній системі ринкової економіки. Сьогодні без глибокої базової освіти людина не може реалізувати себе як фахівець та отримати відповідну винагороду. Роботодавця сьогодні мало цікавить колір диплому і середній бал. Знати все неможливо, а вміти швидко розбиратися у проблемному питанні та вирішувати його – цілком реально. Проте без глибоких теоретичних знань працювати складніше, оскільки у пізнанні теорії можна розвинути свої інтелектуальні здібності. Існує тісний взаємозв'язок між хорошою працею і здібністю до навчання.

Отже, від високого рівня економічних знань, економічної культури, які досягаються в процесі здобуття економічної освіти, безпосередньо залежить створення та функціонування ефективного ринкового простору в Україні.

1.2. Методика викладання економіки як навчальна дисципліна

1.2.1. Методика навчання: потенціал викладача і студента. *Ефективність освітнього процесу багато в чому визначається методикою викладання.* Широке застосування уніфікованих методів і перехід на виключно письмовий контроль за оволодінням студентами предметів вивчення формально знижує роль викладача у процесі навчання. Між тим рівень підготовки й ефективність навчання знаходяться у прямій залежності від взаємодії ланки „*викладач – студент*”.

У навчальному процесі обидві сторони мають відігравати творчу роль. Важливо *уникати так званого трафаретного навчання*, спрямованого на розв'язання студентами певного типу задач, коли розвиток їхнього економічного мислення стає жертвою їхньої кількості. Студент повинен навчитися розбиратися не лише у змодельованих, а й реальних економічних процесах.

Суттєву роль у підготовці студентів виконує їхня *самостійна робота*, особливо розвиток навиків самостійного пошуку при виконанні рефератів, курсових та інших дослідницьких робіт. Тут важливість діяльності кафедр важко переоцінити.

Використання навчальної та допоміжної літератури може мати більший ефект, якщо за наявності певних умов активно *впроваджувати у навчальний процес Інтернет*. У цьому випадку межі спілкування студентів з викладачем розширюються у просторі та часі.

Пропозиція курсів і спецкурсів за вибором не повинна стати самоціллю. По-перше, будь-який вибір має знаходитися у руслі основного стержня підготовки, а по-друге, дисципліну за вибором слід підбирати на одному рівні складності і за масштабом засвоєння, як альтернативної сторони, одного загального предмета вивчення.

Застосування зарубіжних моделей навчання досягає мети тоді, коли в аудиторії враховуються національні та культурні традиції основної маси студентів, коли у стандартних теоретичних ситуаціях вміло аналізуються явища національної економіки в цілому або окремого регіону.

1.2.2. Сутність і предмет методики викладання економіки. Насамперед розглянемо назву курсу. **Методика** – це система засобів, своєрідне «ноу-хау», практика викладання. **Викладання** – процес передачі знання від однієї особи (викладач) до тієї, яка бажає вчитися (студент). **Економіка** – це система знань, які Ви здобули за роки навчання в Інституті Економіки та Менеджменту ОНАЗ ім. О.С. Попова. Тобто, вже сама назва робить предмет вивчення дисципліни конкретним. Цей курс присвячений проблемі: *чи зможете Ви навчити інших людей економічним знанням, передати іншим те, що знаєте?*

Загальна схема процесу навчання, якою слід користуватись в процесі викладання, наведена на рис. 1.2 [4, с. 6]. У цій схемі методика розглядається як система різних методичних прийомів та засобів, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності тих, хто вчиться. При цьому важливо підкреслити, що в економічному навчанні необхідна не тільки система знань та навичок, а й певний досвід творчої діяльності, соціально-економічного спілкування. В комплексі це повинно стимулювати спрямованість особистості на самоосвіту та вміння використовувати нові знання в нових ситуаціях. Таке завдання потребує широкого використання в практиці вивчення економічних дисциплін ігрових методик навчання як сучасних форм активізації навчальної діяльності.

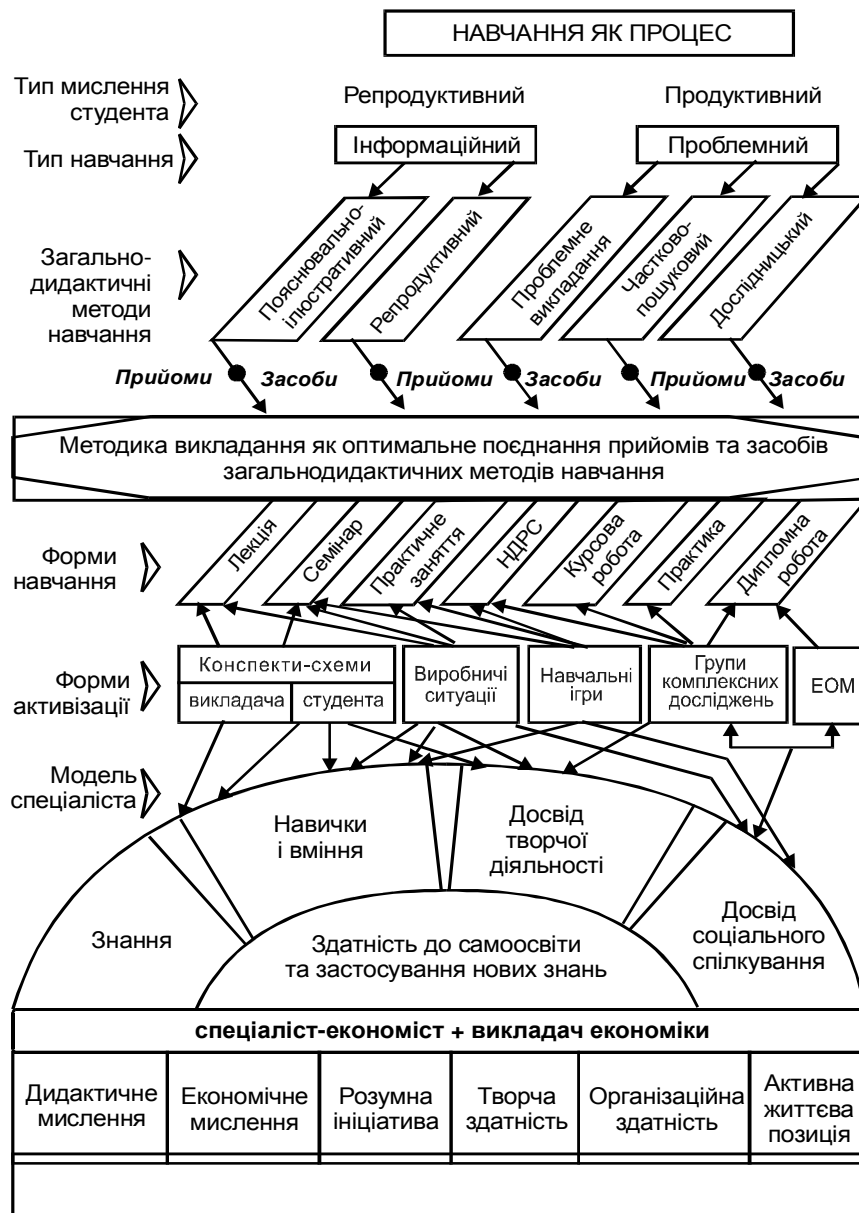

Рис. 1.2. Методика викладання у системі навчання

Поняття «методика» має давньогрецьке коріння та перекладається як шлях дослідження, теорія, вчення. Звідси *методика* (у загальному сенсі) – *галузь*

педагогічної науки, що досліджує закономірності навчання певного навчального предмета. Методика виокремилася з теорії навчання – дидактики, що вперше в повному обсязі була узагальнена великим педагогом Яном Амосом Коменським у XVII ст. У вузькому сенсі слова *методика викладання – це оптимальне поєднання загальнодидактичних методів, прийомів і засобів навчання.* Ці прийоми і засоби застосовуються в таких відомих Вам формах навчання, як лекції, уроки, семінари, практичні заняття, науково-дослідна робота, курсова робота, реферат, практика, випускна (дипломна) робота тощо. На рис. 1.2 подано деякі форми активізації методики викладання, кількість яких можна збільшити. Проте використання цих форм завжди визначатиметься конкретними знаннями, навичками й уміннями, досвідом творчої діяльності та соціального спілкування, здібністю до самоосвіти ваших майбутніх студентів.

МВБД є основою в циклі психолого-педагогічної підготовки магістра з економіки до практичної діяльності викладача в навчальних закладах різного типу. Матеріали курсу даватимуть відповідь, як саме, в якій спосіб має діяти викладач, щоб основи економічних знань стали надбанням тих, хто вчиться. Складність полягає в тому, що викладач мусить не тільки забезпечити засвоєння студентами матеріалів з певних програм навчання, а й сформулювати в них економічне мислення.

Проте було б невірним розглядати методику викладання тільки як суму методів, прийомів чи організаційних заходів. Це наука, що має свою теорію, практику, методологію. Тому підхід до неї має бути таким, як і до будь-якої науки. Що ж є предметом методики викладання як науки?

Предмет методики викладання – процес навчання тих, хто вчиться, та його закономірності. На основі вивчених закономірностей методика розробляє, з одного боку, засоби, способи та організаційні форми навчально-виховального процесу, а, з іншого – нормативні вимоги до діяльності педагога. Звідси очевидним є висновок про *багаторівневий характер методики:*

1-й рівень – це наука, що підпорядковує собі весь педагогічний процес на основі діалектичної взаємодії та взаємопроникнення педагогіки (теорії освіти) і дидактики (теорії навчання);

2-й рівень – вчення (наукова дисципліна) про методи навчання і виховання, закономірності навчання;

3-й рівень – закріплена сума прийомів та організаційних заходів щодо вивчення конкретної навчальної дисципліни.

Тому, поряд із теорією методики, існують як загальна методика викладання, так і специфічні (поодинокі) методики викладання групи дисциплін, окремої дисципліни, її розділів і навіть окремих тем. Так, у методиці проявляється органічне і діалектичне поєднання загального, особистого та одиничного.

Методика викладання суспільних наук покликана забезпечити високий теоретичний рівень викладання, сувору науковість, яскравість і дохідливість викладання матеріалу. Як сукупність певних прийомів, методика викладання нерозривно пов'язана зі змістом науки, що вивчається, та її методологією. На багатьох прикладах можна наочно прослідкувати взаємозв'язок методології і

методики викладання. Так, нерозробленість методики неминуче і негативним чином відбивається на методологічному рівні лекцій і семінарів, та навпаки.

Методика, яка в точному розумінні слова є вченням про методи навчання і виховання, являє собою частину загальної теорії освіти і навчання – дидактики, що розробляє весь комплекс питань щодо змісту, методів і форм навчання. Дидактика ж виступає як органічна складова частина *педагогіки*, предметом вивчення якої є освіта, навчання та виховання людей.

Поодинокі методики викладання окремих дисциплін є ланками загальної системи педагогічних наук. Вони включають в себе та використовують основні принципи педагогіки і дидактики стосовно викладання конкретних дисциплін.

Методика покликана забезпечити реалізацію принципів дидактики, а саме:

- зв'язок теорії з практикою;
- систематичність і послідовність у підготовці фахівців;
- свідомість, активність і самостійність студентів у навчанні;
- поєднання індивідуального пошуку знань з навчальною роботою у колективі;
- поєднання абстрактного мислення з наочністю у викладанні;
- міцність засвоєння знань;
- доступність наукових знань;
- єдність навчання і виховання у всіх формах навчального процесу.

Наукові основи методики пронизують усі ланки навчально-виховної роботи.

Ні одна з існуючих у вузівській практиці форм навчального процесу (лекції, семінарські заняття, самостійна робота, консультації, заліки, іспити, різні форми поза аудиторної роботи) не може бути визнана універсальною, здатною замінити інші. Тому з методичної точки зору не можна штучно роз'єднувати окремі ланки навчального процесу, необгрунтовано замінюючи їх іншими.

На кожній лекції, семінарі або практичному занятті потрібно вчитися у своїх педагогів методичній майстерності, але не забувати, що оригінальна, добре розроблена методика викладання – це одна з форм **інтелектуальної власності**, яка охороняється законом так само, як інші її форми.

Роль методики викладання економічних дисциплін недооцінюється. Дійсно, в практиці викладання економічних знань часто труднощі виникають не з приводу змісту економічних категорій та концепцій, а з приводу форм передачі, а головне, засвоєння цих знань на рівні мислення та поведінки людини. А це вже галузь методичних проблем навчання. Цікаво, що добре пам'ятають студенти тільки тих викладачів, які мали свою, нетрадиційну методику викладання і спілкування з ними.

Слід зауважити також, що підручники з основ економіки повинні описувати не лише економічні поняття та закономірності, зорієнтовані на інформативне навчання, а й мають містити сучасну психологічно обгрунтовану логіку і методику викладання навчального матеріалу, побудовану на особливостях психології мислення, навчання, діяльності та розвитку творчої особистості того, хто навчається. Викладач економіки повинен бути викладачем нового типу. Існує багато вимог, які пред'являються до сучасного викладача, натомість, підкреслимо те, яким викладач не повинен бути. Він не може:

- не поважати тих, кого навчає;
- не знати свій предмет;
- не мати почуття гумору;
- не володіти методикою викладання.

Вивчення курсу МВЕД ґрунтується на Ваших знаннях економіки, з одного боку, та основ педагогіки, психології, педагогічної майстерності й вікової психології – з іншого. Схематично це можна зобразити так (рис. 1.3) [4, с. 12]:

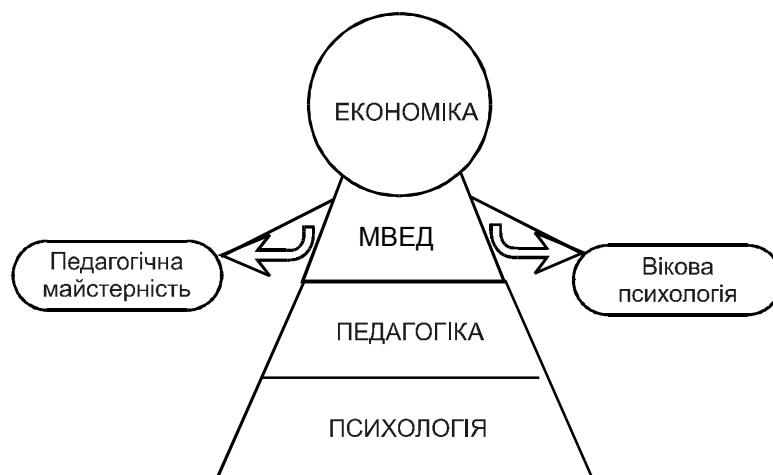

Рис. 1.3. Зв'язок МВЕД з іншими дисциплінами

Специфіка курсу «МВЕД», що є завершальним у психолого-педагогічному блоці підготовки магістрів з економіки до педагогічної діяльності, полягає в тому, щоб навчити студентів творчо та психологічно виправдано використовувати різні методичні прийоми для засвоєння тими, хто вчиться, різних економічних дисциплін, тобто відкрити у собі своєрідне «педагогічне око». Згідно з цим завданням, курс „МВЕД” складається з двох модулів (табл. 1.1):

Таблиця 1.1

Структура курсу „МВЕД”

1-й модуль	Основи методики викладання економічних дисциплін: – формування економічного мислення і поведінки як мети економічної освіти; – вивчення методики проведення різних форм навчальних занять з економічних дисциплін, контролю та оцінки знань, засобів активізації методики навчання.
2-й модуль	Психологія і педагогіка у вищій школі: – психологічні особливості студента та психолого-педагогічна неповторність кожного викладача.

План семінарського заняття:

1. Завдання економічної освіти.
2. Конкурентоспроможність фахівців-економістів на ринку праці.
3. Взаємодія ланки „викладач-студент” у навчальному процесі.
4. Сутнісний зміст методики викладання.

Контрольні питання та завдання:

1. Яку роль виконує економічна освіта в ефективному розвитку економіки України?
  2. Який існує зв'язок між економічною культурою та економічною освітою?
  3. У чому полягає завдання економічної освіти?
  4. Від яких факторів залежить конкурентоспроможність фахівців-економістів на ринку праці?
  5. За яких умов досягається ефективна взаємодія ланки „викладач-студент”?
  6. У чому полягає мета дисципліни „МВЕД”? Якій проблемі присвячена дисципліна?
  7. Дайте визначення поняттю «методика викладання».
  8. Що є предметом методики викладання? В чому полягає її багаторівневий характер?
  9. Який зв'язок існує між методикою викладання і дидактикою? Які принципи останньої вона реалізує?
  10. Визначте зв'язок МВЕД з іншими дисциплінами. У чому полягає специфіка даного курсу?
  11. Виберіть у своїй групі партнера для виконання таких рольових вправ:
    - А. Ви – викладач, який мотивує потребу вивчення курсу „МВЕД”.
    - Б. Ви – студент, який не хоче бути викладачем економіки.
    - В. Ви – студент, який не хоче вивчати економіку.
    - Г. Ви – викладач економіки.
- Обміркуйте Ваші аргументи. Розіграйте рольову вправу. Потім обміняйтеся з партнером ролями та обміркуйте контраргументи.

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *На формування яких ще якостей у громадян України спрямований процес отримання економічної освіти?*
  - а) економічного мислення;
  - б) ?;
  - в) ?.
2. *Який з факторів економічної поведінки людей спрямований на підвищення свого добробуту та кваліфікації?*
  - а) мотивація;
  - б) мислення;
  - в) вчинки.
3. *Формуванню яких якостей в індивідуума має на меті економічна освіта?*
  - а) здібність впливати на економічні процеси;
  - б) прагнення до споживання продукції, що виробляється;
  - в) здібність адекватно оцінювати економічні дії держави.
4. *Назвіть умови досягнення ефективної взаємодії ланки „викладач-*

студент”:

- а) впровадження у навчальний процес Інтернету;
- б) пропозиція курсів і спецкурсів за вибором студента;
- в) ?;
- г) ?.

5. Предмет методики викладання визначається як?

- а) процес навчання тих, хто вчиться, та його закономірності.
- б) процес навчання тих, хто вчиться.

6. З якої теорії виокремилася методика викладання?

- а) теорії навчання;
- б) теорії освіти.

7. Яка з форм навчального процесу є універсальною?

- а) лекції;
- б) семінарські заняття;
- в) самостійна робота;
- г) консультації;
- д) курсові роботи;
- е) жодна з перелічених форм.

8. Чи вивчає методика викладання методи виховання?

- а) так;
- б) ні.

9. Чи може бути об'єктом права інтелектуальної власності оригінально розроблена методика викладання?

- а) так;
- б) ні.

10. З якими ще дисциплінами пов'язана МВВД?

- а) економіка;
- б) педагогіка;
- в) педагогічна майстерність;
- г) ?;
- д) ?.

Розділ 2

ЕКОНОМІЧНЕ МИСЛЕННЯ І ПОВЕДІНКА ЯК МЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ

2.1. Економічна освіта: мета і задачі

Сьогодні вже не виникає суперечок у питанні, чи потрібне знання економіки біологу, фізику чи історику. Економічні знання за своєю суттю є універсальними, такими що застосовуються у будь-якій сфері. Тим більш, що кожний з нас у житті виступає і як виробник, і як споживач, і як громадянин. Економічна освіта необхідна для виховання у людини економічної культури, для здатності правильно розуміти соціально-економічні процеси, що відбуваються в країні та активно брати участь у діяльності суспільства. Ситуація сьогодення дуже сприятлива для викладача економіки. Вперше за десятиріччя люди відчули важливість економічних процесів для них самих і для суспільства в цілому. Якою б не була глибина економічних знань, кожна доросла людина змушена вирішувати безліч економічних ситуацій.

Сьогодні реалізуються дві **концепції викладання економіки**: 1) *бізнес-орієнтована*, у рамках якої відомості про економіку подаються у вигляді системи практичних порад і, яка спрямована на вироблення навиків поведінки у господарському житті; 2) *культурно-функціональна*, спрямована на формування загальних уявлень про світ економіки, відповідних цінностей, а на їхній базі – навиків поведінки в економіці. Прийнятнішим є культурно-функціональний підхід, що допомагає виробити адекватні уявлення з суті економічних явищ. Вважається, що професійна діяльність економіста пов'язана з аналізом конкретного фактичного матеріалу, цифр тощо. Зовнішньо це так. Проте, професіонал-економіст має ще бачити за аналізованою інформацією людей, конкретні події та дії. Якщо цього не відбувається, то й економіст не відбувся. Тому проблеми ефективності економічної освіти без активного включення „людини” вирішити неможливо.

Отже, **мета економічної освіти** – формування сучасного економічного мислення як поєднання пізнання упорядкування економічної дійсності, усвідомлення свого місця в ній, засвоєння норм цивілізованої економічної поведінки, економічної культури, вироблення навиків відповідної економічної діяльності. **Мета економічної освіти визначає його основні задачі:**

- у сфері навчання – засвоєння основ знань про сучасну економіку, принципи і закономірності її функціонування та розвиток, умінь економічної діяльності;

- у сфері самосвідомості – усвідомлення свого індивідуального економічного потенціалу, формування усвідомленої громадянської економічної поведінки;

- у сфері мотивації – розвиток інтересу до проблем економіки, постійної потреби в економічному знанні, прагнення у цивілізованому підприємстві, що має стати засобом соціального захисту, полегшити вирішення проблем зайнятості молоді, їхньої адаптації до ринку.

Провідна цільова лінія економічної освіти – формування здібностей у застосуванні інструментів економічного аналізу різних ситуацій і фактів на мікро- і макрорівнях та доступно пояснювати виявлені закономірності. Концепція розвитку економічної освіти в Україні затверджена рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 04.12.2003 р. за № 12/7-4 (Додаток А).

2.2. Економічне мислення: сутність та особливості

У спеціалізованій літературі існують різні тлумачення терміна „економічне мислення” [1, 3, 16, 34]: „форма прояву економічної свідомості у конкретній економічній ситуації”; „сукупність поглядів, уявлень, способів, підходів до оцінки явищ і прийняття рішень, якими люди керуються у своїй господарській діяльності”; „процес усвідомлення працівником реальних господарських ситуацій і прийняття рішень, що підвищують ефективність трудової діяльності і визначають економічну поведінку працівника та стиль господарської діяльності”. Економічні відносини є той зовнішній фактор, який у процесі пізнання людьми перетворюється у внутрішні компоненти економічного мислення. П. Хейне розглядає поняття „економічний спосіб мислення” не як набір готових висновків або „техніку мислення”, а як передумову, спрямованість мислення [91]. Такою передумовою він називає прагнення індивідів здійснювати ті дії, що принесуть їм найбільшу чисту користь. Економічне мислення пов’язується з ситуацією вибору, що полягає в аналізі та оцінці очікуваних вигод і витрат. Вибір відбувається за наявності двох чи більше альтернативних варіантів дій. Отож, ***економічне мислення має наступні взаємопов’язані особливості:***

1. *Індивідуальність.* Економічне мислення приймає за вихідну смислову одиницю індивіда. Будь-яке економічне рішення, навіть групове, пов’язане з мотиваційно-ціннісними особливостями людей, які його приймають.

2. *Раціональність.* Людина діє, заздалегідь оцінивши очікувані плюси і мінуси доступних їй варіантів. У цьому сенсі не можна назвати раціональними рішення, що прийняті несвідомо, на основі емоцій, стереотипів, шаблонів.

3. *Спільність.* Припускається, що всі суспільні відносини є результатом процесу ринкового типу, а, отже, і функціонування механізмів економічного способу мислення.

Очевидно, що у визначенні економічного мислення і його специфіки присутні дві основні тенденції: з одного боку, воно розглядається як відображення у поняттях і судженнях досвіду економічних відносин, з іншого ж, – як процес реалізації економічних законів, категорій, понять на практиці.

Крім того важливим є феномен суб’єктивного сприйняття корисності людиною. Практика і численні дослідження показують, що індивід, крім об’єктивних законів і категорій, розрахунків і оцінок, може спиратися на суб’єктивні критерії, в рамках яких максимізуюча поведінка не тільки знецінюється, а й стає економічно неефективною. За такої ситуації сама дія спрямована на задоволення іншої, неекономічної потреби. В архітектурі індивідуального економічного мислення виокремлюються два основних компонента – інтереси і стереотипи. Структура індивідуальних інтересів, що

відповідає сучасним вимогам розвиненої національної економіки, повинна формуватися під впливом інноваційної суспільної культури. Що стосується впливу інноваційної освіти на індивідуальне економічне мислення, то воно має формувати систему стійких способів мислення („генеруючих” стереотипів), які є основою для виникнення і відтворення гнучких, креативних форм мислення. Приклади таких стереотипів: 1) „Можливо вирішити будь-яку задачу. На вирішення „неможливої” задачі просто потрібно більше часу”; 2) „Знання основних принципів легко компенсує незнання деяких фактів”; 3) „Важливіше за все не кількість, а якість знань”. Формування креативного індивідуального мислення сприятиме здійсненню успішної інноваційної діяльності підприємств, забезпечуючи економічний ефект на мікрорівні суспільної культури (рис. 2.1):

Рис. 2.1. Модель формування креативного індивідуального економічного мислення

Таким чином, *економічне мислення* – це не просто сукупність економічних знань, а здатність їх освоювати, використовувати у практичній діяльності (житті), тобто це – *формування моделі економічної поведінки*.

2.3. Модель економічної поведінки

Усяка поведінка має орієнтуватися на результат, на кількість і якість витрачених людських ресурсів. Застосовуючи свої професійні здібності, індивід постійно орієнтується на оптимальний баланс між затратами та їхньою компенсацією. Повинна існувати стійка рівновага у процесі обміну і процесі виробництва. У протилежному випадку, за відсутності компенсації (товарно-

грошової, натуральної, економічної, соціальної), спостерігатиметься падіння інтересу до такого роду діяльності. Можна сформулювати наступні *види економічної поведінки* [52]:

- максимум доходу ціною максимуму праці;
- гарантований дохід ціною мінімуму праці;
- мінімум доходу при мінімумі праці;
- максимум доходу при мінімумі праці.

Економічна поведінка характеризується поняттям „ефективність”. Стосовно до виробничої та трудової діяльності ефективність часто визначається співвідношенням результатів і витрат знань, навиків, умінь. *На економічну поведінку різною мірою здійснює вплив низка факторів:*

- технічний (використання нової техніки і технології);
- організаційний (шляхи поліпшення організації виробництва і праці);
- соціально-психологічний (вплив умов і змісту праці, його нормування й оплати);
- особистісний (освітній і культурний рівень працівника);
- суспільно-політичний (солідарність найманих працівників, діяльність профспілок тощо).

Вчені виокремлюють п'ять головних умов, що компенсують малий заробіток в одних заняттях та урівноважують великий – в інших [47, 84, 92]:

- 1) приємність або неприємність самих занять;
- 2) легкість і дешевизна або складність і коштовність навчання ним;
- 3) постійність або непостійність занять;
- 4) більша або менша довіра, виявлена до тих осіб, які займаються ним;
- 5) ймовірність або неймовірність успіху в них.

Альтернативні варіанти, що обираються у кожній з п'яти умов заробляння грошей, виходячи зі схильностей людей і віддавання ними переваг, визначають їхню економічну поведінку.

Економічна поведінка буває свідомою чи несвідомою. Термін „несвідома” використовується для характеристики індивідуальної і групової поведінки, справжні цілі і наслідки якого не усвідомлюються. Причому несвідомість економічної поведінки зовсім не означає її ірраціональність. Так, дії, доведені до автоматизму, безумовно, є раціональними, оскільки сприяють досягненню мети з мінімальними енергетичними витратами.

Економічна поведінка у загальному сенсі – це поведінка, пов'язана з перебором альтернатив з метою раціонального вибору, тобто вибору, в якому мінімізуються витрати і максимізується чиста вигода.

Економічна поведінка – спосіб, характер економічних дій громадян, працівників, керівників, виробничих колективів у тих або інших умовах економічної діяльності, що склалися.

Наприклад, необхідно вирішити проблеми вільних грошей: „Розміщуючи гроші на банківському рахунку, в якій валюті Ви їх будете зберігати – у гривнях, доларах чи євро?” Студенти після сперечень та обговорень приходять до вірних висновків: 1) слід купувати акції всіх видів (прості і привілейовані); 2) свої гроші, щоб убезпечитися від ризиків, слід розділити на частини, перевести в різні види

валюти та розмістити внески у різних банківських установах. Отже, ми приходимо до суті принципів розумної фінансової поведінки „Не можна класти всі яйця в один кошик”.

План семінарського заняття:

1. Мета і завдання економічної освіти.
2. Формування економічного мислення.
3. Формування моделі економічної поведінки.

Контрольні питання та завдання:

1. Доведіть необхідність економічних знань для кожної людини, незалежно від її професії. Які концепції викладання економіки Вам відомі?
2. У чому полягає мета економічної освіти? Які задачі вона вирішує?
3. Дайте визначення поняттю «економічне мислення». Які діфініції цього терміна Вам ще відомі?
4. Назвіть та охарактеризуйте особливості економічного мислення.
5. Які дві основні тенденції присутні у визначенні економічного мислення?
6. Охарактеризуйте структуру економічного мислення. Наведіть приклади стереотипів.
7. Охарактеризуйте модель формування креативного індивідуального економічного мислення.
8. Які види економічної поведінки Ви знаєте? Яким показником вона характеризується?
9. Які фактори впливають на економічну поведінку людини? Що таке «несвідома економічна поведінка»?
10. Дайте визначення поняттю «економічна поведінка».

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Яка з концепцій викладання економіки націлена на формування загальних уявлень про світ економіки, відповідних цінностей?*
  - а) бізнес-орієнтована;
  - б) культурно-функціональна.
2. *Мета економічної освіти – це...*
  - а) формування економічного мислення;
  - б) формування економічної поведінки.
3. *В якій сфері економічної освіти вирішується задача розвитку інтересу до проблем економіки, постійної потреби в економічному знанні, прагненні у цивілізованому підприємстві?*
  - а) у сфері навчання;
  - б) у сфері самосвідомості;
  - в) у сфері мотивації.

4. Яку із взаємопов'язаних особливостей економічного мислення не названо?
- а) індивідуальність;
  - б) раціональність;
  - в) ?.
5. Яка з особливостей економічного мислення припускає, що всі суспільні відносини є результатом процесу ринкового типу, а, отже, і функціонування механізмів економічного способу мислення?
- а) індивідуальність;
  - б) раціональність;
  - в) ?.
6. Який з двох основних компонентів індивідуального економічного мислення не названо?
- а) інтереси;
  - б) ?.
7. Економічне мислення – це...
- а) формування моделі економічної поведінки;
  - б) сукупність економічних знань.
8. Які ще два фактори впливу на економічну поведінку Вам відомі?
- а) технічний;
  - б) організаційний;
  - г) соціально-психологічний;
  - д) ?;
  - е) ?.
9. Чи може економічна поведінка бути несвідомою?
- а) так;
  - б) ні.
10. Яке поняття визначається, як спосіб, характер економічних дій громадян, робітників, керівників, виробничих колективів у тих або інших умовах економічної діяльності, що склалися?
- а) економічна поведінка;
  - б) економічна культура.

Розділ 3

ВИХОВНА ФУНКЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ

3.1. Виховання у вузі: види, засоби і методи

Виховання – це процес постійного творчого пошуку. Сьогодні воно може і повинно бути не як одночасна передача досвіду від старшого покоління до молодшого, але й як взаємодія і співробітництво викладачів і студентів у сфері освіти, їх спільній навчальній та позанавчальній діяльності. **Виховна функція освіти полягає у забезпеченні процесів соціалізації особистості та її громадянського становлення, передачі новим поколінням вітчизняного та світового культурно-історичного досвіду.**

Виховання у вузі (виховна діяльність) – цілеспрямований процес, що представляє собою діалектичну єдність об'єктивних умов і суб'єктивних факторів виховного впливу та взаємодії суб'єктів виховання. При цьому формована особистість та студентський колектив виступають одночасно і об'єктами виховного процесу, і активними учасниками в якості суб'єктів виховання та самовиховання, процесу соціалізації, залучення молоді до високої культури, соціальної самореалізації.

Необхідною умовою створення у вузі індивідуальної моделі виховної системи є забезпечення цілісності й єдності сфери навчання і позанавчальної діяльності. Навчально-виховна діяльність є невід'ємною частиною виховання у вузі, здійснюється в межах навчального процесу і обумовлюється, перш за все, державним освітнім стандартом, регламентується відповідним документами і реалізується у відповідних формах діяльності. Позанавчально-виховна діяльність – організована взаємодія викладача і студента, особистості і групи, особистості і соціуму, спрямування на розвиток, удосконалення і самоудосконалення особи, формування у неї соціальних корисних якостей. Позанавчальна виховна діяльність у вузі припускає поняття суті її взаємовідносин з процесом навчання, знання основної системи компонентів, поняття характеру вузівської спільноти.

Виховна функція економічної освіти – це процес формування економічної особи вихованця або, що те саме, економічних якостей і властивостей людської особистості [60]. До них відносять: економічні можливості, потреби, цінності, інтереси, цільові установи і плани життєдіяльності, мотиви, критерії оцінки, економічна свідомість, економічна моральність, норми, стандарти і звички економічної поведінки, економічні почуття. Потребує свого уточнення поняття «економічної якості» особи. Загальноприйнято відносити до них тільки матеріальні потреби, можливості і цінності орієнтації і протиставляти їм духовні якості особистості, до них відносять і матеріальні, і духовні параметри особистості. Тому поділ на економічне і духовне виховання є помилковим. Логічно вірним буде протиставлення економічного і неекономічного виховання. Економічна і духовна сфера життєдіяльності перетинаються. Існує економіка духу та дух економіки, як мета економічного виховання.

Включення викладачів і співробітників вузу до класу виховуваних пояснюється тим, що процес виховання особи, у тому числі й освіти, – процес безперервний і взаємоспрямований (вихователь виховує вихованця, вихованець виховує вихователя).

Засоби та методи виховання можуть бути економічними (матеріальні, фінансові, трудові) і неекономічними, заохочувальними і репресивними, гуманними і негуманними. Як основні органи управління процесом виховання виступають структурні підрозділи вузу: ректорат, деканати, кафедри, громадські організації, у тому числі профспілкові.

Ця загальна теоретична модель системи виховання може бути покладена в основу її практичного формування та розвитку кожного вузу, а також її наукового аналізу і моніторингу. При цьому настрій окремих елементів та блоків системи виховання необхідно конкретизувати з урахуванням сучасних вимог. Наприклад, деталізація методів виховних функцій економічної освіти припускає виділення наступних *основних методів формування економічної особи* (вихованості) [60, 66-69]:

- переконання (економічні бесіди, лекції, диспути);
- вправи (навчально-практичні, режимні, спеціальні у розвитку економічних навиків);
- навчання (репродуктивні, продуктивні та проблемні методи навчання раціональній та гуманній економічній поведінці та дії);
- стимулювання (економічні змагання, заохочення, покарання);
- контроль та оцінка економічного виховання.

3.2. Принципи сучасного виховання в економічному вузі

Основні принципи сучасного виховання у економічному вузі такі [76]:

1) *принцип виховання на випередження* – виховання людини «нової економіки» та нового постіндустріального глобалізованого суспільства. При цьому вихователь повинен перевершити самого себе, вийти за межі свого традиційного кругозору і потенціалу;

2) *принцип розвитку фундаментального політико-економічного мислення*, що дозволяє вільно орієнтуватися у сучасній економічній політиці, класових відносин праці та капіталу, програмах уряду та партій. Це потребує установлення викладання політичної економії у вузах;

3) *принцип розвитку історико-економічного мислення*, що також потребує більш об'ємного викладання дисципліни «Історія економіки», «Історія економічних навчань»;

4) *принцип розвитку гуманістичного погляду на економіку й економічну діяльність*. Економіка має усвідомлюватися як найважливіша сфера гуманістичної діяльності, а людина – як центральний об'єкт і суб'єкт усіх видів економічного пізнання та практики;

5) *принцип розвитку системного економічного мислення* (визначає місце та роль економіки у суспільстві, місце та роль людини в економіці та економіки в людині);

б) *принцип розвитку системи економічних можливостей* – бути ефективним власником, підприємцем, менеджером, спеціалістом, інвестором, домогосподарем;

7) *принцип забезпечення системи виховання усіма необхідними ресурсами:* кадровими, матеріальними, фінансовими, просторово-часовими та ін. Безкоштовного виховання, у тому числі економічного, не буває.

Які ж актуальні напрями розвитку та удосконалення виховної функції економічного виховання? Перш за все, це послідовна орієнтація економічного виховання на виконання головної функції – формування економічної вихованості студента та випускника вузу, економічного людського потенціалу. Другий напрямок – пропорційний розвиток та координація усіх елементів системи виховання на всіх рівнях, усунення «слабких місць» та «нестиковок» у цій системі. Третій – координація усіх форм вузівського та позавузівського (сімейного, суспільного, виробничого) економічного виховання молоді.

3.3. Виховна система вузу

Виховна робота у вузі є соціально-адаптованою (підготовка до життя у сучасному суспільстві), профорієнтаційною (дає можливість самореалізації у тій сфері діяльності, до якої готується майбутній спеціаліст), а також активізованою самореалізацією особистості.

Виховна система вузу – впорядкована цілісна сукупність компонентів, взаємодія та інтеграція яких обумовлює наявність у вузі можливості цілеспрямованого та ефективного сприяння розвитку особистості та професійному самовизначенню студентів.

Виховна система вузу докорінним чином відрізняється від виховної системи школи. До основних відмінностей можна віднести:

- цілі виховання (акцент на професійному розвитку);
- вік та соціальний статус вихованців (студенти віком від 17 до 25 років);
- соціальний статус членів педагогічного колективу (професорсько-викладацький склад);
- масштаб системи (від 100 до 1500 чоловік на факультеті та до 10000 і більше осіб у вузі);
- характер взаємозв'язку всередині системи (відносини викладач-викладач, студент-викладач, викладач-адміністрація зовсім інші, ніж у школі);
- тривалість перебування у навчальному закладі вихованців (5-6 років) і, отже, часта змінюваність основного суб'єкта системи – студента.

Основні функції виховної системи [60]::

- *розвиваюча функція:* особистий та професійний розвиток студента, якому сприяє виховна система;
- *адаптивна функція:* адаптація при переході студента з позиції учня у позицію студента, з позиції студента в позицію фахівця. З одного боку, у виховній системі створюються умови для більш ефективної адаптації студента, з іншої – включення студента у життєдіяльність виховної системи сприяє формуванню адаптивних можливостей;

– *методична функція*: сама виховна система є засобом навчання; розвиваючись в умовах виховної системи та, одночасно, будучи фактором розвитку самої системи, студент отримує необхідний набір знань, що зможе використати у педагогічній діяльності, створюючи власні виховні системи.

Компоненти виховної системи, на розвиток яких необхідно звернути увагу в першу чергу:

- інформаційне середовище;
- побут;
- система взаємодії та відносин між викладачами і студентами;
- розвиток міжфакультетських зв'язків на рівні студентів і викладачів.

Виховна система будується з урахування наступних цінностей [53]: :

1) людина – викладач, співробітник вузу, студент як суб'єкти взаємодії – носії культури, які освоюють і створюють її;

2) саморозвиток – як вища потреба людини – розкриття можливостей в успішній творчій діяльності;

3) духовність – орієнтація на загальнолюдські цінності (свобода, відповідальність, віра, любов, дружба, честь);

4) інтелігентність – як інтелектуальне сприйняття світу, яке не залежить від соціального походження і професійної приналежності особи, але дозволяє їй мислити, пізнавати багатство внутрішнього світу, проявляти повагу до людей, володіти внутрішньою та зовнішньою культурою;

5) професійна компетентність – можливість спеціаліста застосовувати знання для розв'язання практичних задач у відповідності з колом повноважень і професійних обов'язків;

6) здоров'я – як стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя;

7) наука – максимальне використання науково-дослідного потенціалу вузу у забезпеченні освітнього процесу, фундаменталізація наукових досліджень, підтримка існуючих і формування нових наукових шкіл та навчально-педагогічних колективів, діяльність яких спрямована на розвиток фундаментальних наукових досліджень.

Структура виховної системи вузу має специфіку, яка полягає у масштабності системи та в неможливості ізолювання системи факультетів один від одного і від загальної системи вузу. Це стає одним із важливих умов функціонування та розвитку виховної системи. Виховні системи окремих факультетів та вузу в цілому є взаємопов'язаними та взаємообумовлюючими. Зберігаючи основні властивості систем (цілісність, сумісність з іншими системами, стабільність, адаптація, можливість до самоудосконалення), виховна система кожного окремого вузу буде мати низку особливостей.

Отже, саме виховна система, як вищий рівень розвитку виховного процесу, може сприяти максимально ефективному результату виховання студентів. Функціонування виховних систем минулого та теперішнього довело, що вони є фактором розвитку особистості. Виховна система має носити динамічний, творчий, демократичний характер, постійно розвиватися й удосконалюватися.

План семінарського заняття:

1. Сутнісний зміст виховної діяльності вузу.
2. Основні принципи сучасного виховання у економічному вузі.
3. Сутність та функції виховної системи вузу.

Контрольні питання та завдання:

1. У чому полягає виховна функція освіти? Назвіть необхідну умову створення у Вузі індивідуальної моделі виховної системи.
2. У чому полягає виховна функція економічної освіти? Позначте економічні якості і властивості людської особистості.
3. Які засоби і методи виховання економічної особи Вам відомі?
4. Назвіть основні принципи сучасного виховання у економічному вузі. У чому полягає їхній зміст?
5. Які актуальні напрями розвитку виховної функції економічного виховання Ви знаєте?
6. Дайте визначення поняттю „виховна система вузу”. Чим вона відрізняється від виховної системи школи?
7. Які функції виконує виховна система вузу?
8. З урахуванням яких цінностей будується виховна система вузу?
9. Назвіть компоненти виховної системи вузу.
10. У чому полягає специфіка структури виховної системи вузу?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Які сфери виховної діяльності охоплює цілісна модель виховної системи вузу?*
  - а) навчально-виховна;
  - б) ?.
2. *Процес формування економічних якостей і властивостей людської особистості – це?*
  - а) виховна функція освіти;
  - б) виховна функція економічної освіти.
3. *Які це засоби та методи виховання вам відомі?*
  - а) економічні і неекономічні;
  - б) заохочувальні і репресивні;
  - в) ?.
4. *Які з основних методів формування економічної особи не названі?*
  - а) переконання;
  - б) вправи;
  - в) навчання;
  - г) ?;
  - д) ?.

5. Зміст якого з принципів сучасного виховання в економічному вузі полягає у вихованні людини «нової економіки», нового постіндустріального глобалізованого суспільства?

- а) принцип виховання на випередження;
- б) принцип розвитку системного економічного мислення;
- в) принцип розвитку системи економічних можливостей.

6. Яка з основних відмінностей вузівської виховної системи від шкільної не названа?

- а) вік та соціальний статус вихованців;
- б) соціальний статус членів педагогічного колективу;
- в) масштаб системи;
- г) характер взаємозв'язку всередині системи;
- д) тривалість перебування у навчальному закладі вихованців;
- е) ?.

7. Які функції виконує виховна система вузу?

- а) розвиваючу й адаптивну;
- б) адаптивну, методичну й розвиваючу;
- в) методичну й розвиваючу.

8. Яка з функцій виховної системи вузу має на увазі, що сама виховна система є засобом навчання?

- а) розвиваюча;
- б) методична;
- в) адаптивна.

9. Які ще компоненти виховної системи вузу вам відомі?

- а) інформаційне середовище;
- б) побут;
- в) система взаємодії та відносин між викладачами і студентами;
- г) ?.

10. За якого з основних принципів сучасного виховання вихователь має вийти за межі свого традиційного кругозору і потенціалу?

- а) принцип розвитку фундаментального політико-економічного мислення;
- б) принцип виховання на випередження;
- в) принцип розвитку системного економічного мислення.

Розділ 4

ПРОФЕСІОНАЛІЗМ ВУЗІВСЬКОГО ВИКЛАДАЧА: ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ І КРИТЕРІЇ ВИМІРУ

4.1. Основний зміст діяльності вузівського викладача

Професіоналізм викладача вузу в педагогічній діяльності виражається в умінні бачити і формувати педагогічні задачі на основі аналізу педагогічних ситуацій і знаходити оптимальні способи їх вирішення.

Для ефективного виконання педагогічних функцій сучасному викладачеві важливо усвідомлювати структуру педагогічної діяльності, її основні компоненти, педагогічні дії і професійно важливі вміння і психологічні якості, необхідні для її реалізації. Викладач у певному розумінні є головною фігурою, йому належить стратегічна роль у розвитку особистості студента у процесі професійної підготовки.

Основний зміст діяльності викладача включає в собі виконання певних функцій: навчальної, виховної, організаційної, дослідницької, що сприймаються в єдності [37, 76, 85]. Найбільш специфічним для викладача вузу є поєднання виховної і навчальної діяльності; дослідницька робота збагачує його внутрішній світ, розвиває творчий потенціал, підвищує навчальний рівень знань.

Педагогічні цілі часто спонукають до глибокого узагальнення систематизації матеріалу, більш ретельного формулювання основних ідей та висновків, до постанови уточнюючих питань і, навіть, до виникнення гіпотез.

Усіх вузівських викладачів можна умовно поділити на три групи: 1) викладачі з переважаючою педагогічною спрямованістю (2/5 від загального числа); 2) викладачі з переважаючою дослідницькою спрямованістю (приблизно 1/5); 3) викладачі з однаково можливою педагогічною і дослідницькою спрямованістю (понад 1/3).

Якщо педагогічна діяльність не підкріплена науковою роботою, швидко згасає професійна педагогічна майстерність. Саме професіоналізм і виражається в умінні бачити і формулювати педагогічні задачі на основі аналізу педагогічної ситуації і знаходити оптимальні способи їх розв'язання.

Творча індивідуальність педагога – це вища характеристика його діяльності, як і будь-яка творчість, вона тісно пов'язана з його особистістю. *Праця викладача складає три компоненти: 1) педагогічна діяльність, 2) педагогічне спілкування, 3) особистість. Особистість – стержневий фактор праці викладача, визначає його професійну позицію у педагогічній діяльності й у педагогічному спілкуванні.*

4.2. Компоненти педагогічної діяльності

Педагогічна діяльність – це професійна активність викладача за допомогою різноманітних дій розв'язувати задачі навчання, виховання і розвитку студентів. *Професійна активність викладача включає п'ять компонентів [96]:*

1) гностичний – вирішує задачу отримання і накопичення нових знань про закони і механізми функціонування педагогічної системи;

2) проєктований – пов'язаний з проєктуванням цілей викладання курсу та шляхів їх досягнення;

3) конструктивний – включає дії з відбору і композиційної побудови змісту курсу, форм і методів проведення занять;

4) організаційний – вирішує задачі реалізації запланованого;

5) комунікативний – включає в себе дії, пов'язані з установленням педагогічно доцільних взаємовідносин між суб'єктами педагогічного процесу.

У процесі реалізації функцій педагогічної діяльності вирішуються наступні групи задач:

1. Проєктування:

– формування і конкретизація цілей навчального курсу з урахуванням вимог, які пред'являються педагогічною діяльністю;

– планування навчального курсу з урахуванням поставлених цілей;

– облік етапів формування розумових цілей;

– передбачення можливих труднощів у студентів при вивченні курсу та шляхів їх подолання.

2. Конструювання:

– відбір матеріалу для даного заняття з урахуванням можливостей студентської аудиторії до його сприйняття;

– відбір і розробка системи завдань і задач, виходячи з поставлених цілей;

– вибір раціональної структури занять залежно від цілей, змісту і рівня розвитку студентів;

– планування змісту занять з урахуванням міжпредметних зв'язків;

– розробка завдань для самостійної роботи студентів;

– вибір системи оцінки і контролю навчання студентів.

3. Організація:

– організація активних форм навчання: дискусій, ділових ігор, тренінгів;

– використання педагогічних методів, адекватних даній ситуації;

– організація самостійного вивчення предмета студентами;

– використання технічних засобів при передаванні інформації;

– зрозуміле викладання матеріалу, виділення головних термінів, закономірностей, побудова висновків;

– створення тестів з курсу вивчення;

– викладання відібраного матеріалу у вигляді проблемної лекції.

4. Соціально-психологічне регулювання:

– стимулювання студентів до постановки питань, проведення дискусій;

– дисциплінованість студентів;

– установлення обстановки співробітництва;

– оцінка рівня розвитку групи, визначення її лідерів і неформальної структури;

– конструктивне вирішення конфліктів;

– управління психологічним станом суб'єктів педагогічного впливу;

– активізація пізнавальної діяльності студентів;

– саморегуляція своїх психологічних станів;

– устанавлення та підтримка ділових відносин з колегами, студентами, адміністрацією.

Отже, діяльність викладача вузу має різноманітний характер.

4.3. Структура професійних можливостей викладача вищої школи

Професійні можливості викладача мають свою структуру (рис. 4.1) [74]:

Рис. 4.1. Структура професійних можливостей викладача вузу

Елементарними загальними можливостями є властиві усім індивідам можливості (здатність до суджень, уява, спостережливність, емоціональна пам'яті). Ці можливості вважаються вродженими.

Елементарними приватними називають можливості, що складають окремі можливості на основі індивідуального своєрідного узагальнення відповідних психологічних процесів елементарних, але не для всіх властивих (доброта, сміливість, емоціонально-моторна стійкість).

Складними загальними є соціально обумовлені можливості, що виникають на основі елементарних (здатність до праці, спілкування, навчання і виховання). Вони властиві не всім людям однаковою мірою.

Складні приватні – можливості до конкретної спеціальної діяльності, професійні, у т.ч. педагогічні; можливості до науки (математичні, музичні та ін.). Хоча професійні можливості проявляються в діяльності спеціаліста вузу нерівномірно, але їх прийнято розглядати як комплекс – поєднання, а також як структуру можливостей особистості, яка співвідноситься з певною діяльністю.

Крім складних приватних (спеціальних) можливостей значну роль відіграють і *елементарні загальні*. Такі з них, як: спостережливність, якість мовлення, мислення, уява, відносять до необхідних у педагогіці, якщо спеціаліст, який володіє ними, швидко і правильно за їх допомогою відрізняє суттєві ознаки педагогічної системи, науки та оцінює їх ефективність з метою управління.

Ефективне управління процесом навчання можливе при виконанні певних вимог:

- формування цілей навчання;
- устанавлення вихідного рівня (стану) управляючого процесу;
- розробка програми дій, що передбачає основні перехідні стани процесу навчання;

– отримання за відповідними параметрами інформації про стан процесу навчання (зворотний зв'язок);

– переробка інформації, отриманої по каналу зворотного зв'язку, вироблення та внесення у навчальний процес коректуючі впливів.

Виокремлюють наступні властивості особистості, структура яких, на його думку, і складає власне педагогічні можливості [8, 14, 21, 48]:

- здатність зробити навчальний матеріал доступним;
- творчість у роботі;
- педагогічно-вольові впливи на учнів;
- здатність організовувати колектив учнів;
- цікавість і любов до молоді;
- змістовність та яскравість мовлення, її образність і переконливість;
- педагогічний такт;
- здатність пов'язати навчальний предмет з життям;
- спостережливість;
- педагогічна вимогливість.

До супутніх можливостей особистості педагога відносять: організованість, працездатність, самовладання, допитливість, активність, наполегливість, зосередженість та розподіл уваги.

Таким чином, професійна діяльність вузівського викладача багатогранна та має декілька сторін – педагогічну, наукову, методичну, яким відповідає комплекс компонентів можливостей – гносеологічний, конструктивно-проектований, організаційний, комунікативний і перцептивно-рефлексивний. Володіння сукупністю цих можливостей допомагає досягти викладачу вищої школи високого рівня майстерності і здійснювати ефективний вплив на формування особистості студента, його власних можливостей, що дають змогу самореалізації у нашому складному, суперечливому світі.

План семінарського заняття:

1. Сутнісний зміст педагогічної діяльності викладача вищої школи.
2. Компоненти педагогічної діяльності викладача вищої школи
3. Професійні можливості викладача вищої школи.

Контрольні питання та завдання:

1. У чому виражається професіоналізм вузівського викладача? Основний зміст діяльності викладача.
2. Назвіть основні компоненти праці викладача.
3. Охарактеризуйте структуру професійної активності викладача.
4. Які задачі розв'язуються у процесі реалізації функцій педагогічної діяльності?
5. Охарактеризуйте структуру професійних можливостей викладача вузу.
6. За яких вимог можливе ефективне управління процесом навчання?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *У чому виражається професіоналізм викладача вузу в педагогічній діяльності?*
  - а) вмінні бачити, формувати педагогічні задачі і знаходити оптимальні способи їх вирішення при застосуванні методів навчання;
  - б) вмінні бачити і формувати педагогічні задачі на основі аналізу педагогічних ситуацій.

2. *Які функції включає в себе діяльність викладача?*
  - а) навчальна, виховна, організаційна;
  - б) навчальна, виховна, організаційна, дослідницька;
  - в) навчальна, організаційна, дослідницька.

3. *Яка діяльність є специфічною для вузу?*
  - а) педагогічна;
  - б) дослідницька.

4. *Який з компонентів праці викладача є стержневим?*
  - а) особистість;
  - б) педагогічна діяльність;
  - в) педагогічне спілкування.

5. *Який з компонентів професійної активності розв'язує задачу отримання і накопичення нових знань про закони і механізми функціонування педагогічної системи?*
  - а) проєктований;
  - б) організаційний;
  - в) конструктивний;
  - г) гносеологічний;
  - д) комунікативний.

6. *Яка ще група задач розв'язується у процесі реалізації функцій педагогічної діяльності?*
  - а) проєктування;
  - б) конструювання;
  - в) організація;
  - г) ?.

7. *Які з професійних можливостей викладача вважаються природженими?*
  - а) елементарні можливості;
  - б) складні можливості.

8. Які з можливостей викладача вважаються найбільш важливими для його ефективної професійної діяльності?

- а) елементарні приватні, складні загальні;
- б) елементарні загальні, складні приватні.

9. До яких з професійних можливостей викладача відносять здатність до суджень, уяву, спостережливість, емоціональну пам'ять?

- а) елементарні загальні;
- б) елементарні приватні;
- в) складні загальні.

10. Які професійні можливості викладача відображаються у конкретній спеціальній діяльності?

- а) елементарні приватні;
- б) складні приватні;
- в) складні загальні.

Розділ 5

МЕТОДИ І МОТИВАЦІЯ НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

5.1. Навчання і методи навчання як поняття

Навчання – цілеспрямоване, заздалегідь запроектоване спілкування, в процесі якого здійснюються освіта, виховання та розвиток студента, засвоюються окремі сторони досвіду людства, досвіду діяльності та пізнання [86]. Навчання як процес характеризується спільною діяльністю викладача і студентів, з метою розвитку останніх, формування у них знань, вмінь, навиків, тобто загально орієнтованої основи конкретної діяльності. Викладач здійснює діяльність, позначену терміном «викладання», студент включений в діяльність навчання, в якій задовольняються його пізнавальні потреби. Процес навчання значною мірою породжується мотивацією. Навчання можна охарактеризувати як процес активної взаємодії між студентом і викладачем, у результаті якого у студента формуються певні знання та вміння, навички на основі його власної активності. А викладач створює для активності студента необхідні умови, спрямовує його, контролює, надає для нього необхідні засоби та інформацію.

Функція навчання полягає у максимальному пристосуванні знакових та речових засобів для формування у людей здатності до діяльності. Найпростіший варіант навчання полягає у спілкуванні викладача і студента, спрямованого до відтворення діяльності свого викладача, викладач кваліфікує діяльність студента як вірну чи невірну.

Мета навчання успішно та раціонально досягається, якщо застосовуються методи навчання. *Метод навчання* – це спосіб спільної діяльності викладача і студента спрямований на досягнення освітніх цілей.

Складова частина методу – *прийом*. *Оволодіти прийомами* – значить знайти шлях реалізації методу, послідовність навчальних дій, що закріплюються у навичках і звичках. У загальному виді *прийоми* поділяються на [3, 6, 15]:

- логічні (постановка проблеми, виявлення ознак, порівняння, висновки, узагальнення);
- організаційні (запис плану, відповідь за планом, відповідь біля дошки, демонстрація, спостереження за планом, розподіл роботи за операціями);
- технічні (питання на дошці, анкети, прикріплення рисунків на дошку, використання таблиць, постановлення питань).

Наприклад, відомий педагог-новатор В. Шаталов назвав 300 прийомів, якими він володіє. Окремі прийоми можуть входити до складу різних методів навчання. Термін «метод» походить від грецького «*methodos*», що означає шлях, спосіб просування до істини.

У педагогічній літературі немає єдиної думки відносно ролі та визначення поняття «метод навчання»: «...під методами навчання слід розуміти способи навчальної роботи вчителя та організації навчально-пізнавальної діяльності учнів за рішенням різноманітних дидактичних завдань, спрямованих на оволодіння досліджуваним матеріалом»; «методом навчання називають спосіб впорядкованої

діяльності викладача і студентів, спрямованої на розв'язання задач освіти»; «спосіб організації пізнавальної діяльності учнів» [29, 55, 80].

Метод повинен цілеспрямовано розвивати поняття (знання), практичні вміння і навички на основі розумової діяльності тих, хто навчається. Тому важливо знати шлях методу. **Шлях методу** – це логічна побудова викладення матеріалу, що веде до пізнання, яке розвиває поняття.

Кожний метод має два шляхи:

- 1) дедуктивний;
- 2) індуктивний.

Дедуктивний шлях мислення або викладення полягає у русі від загальних положень, принципів до роз'яснення окремих фактів чи підтвердження загальних положень фактами. Дедукція застосовується при аналізі та тісно пов'язана з ним. **Індуктивний шлях** – від фактів до узагальнення. Індукція пов'язана із синтезом, вона дозволяє будувати узагальнюючі висновки.

Дедуктивний та індуктивний шляхи є у кожному педагогічному методі, у кожному його виді і формі. Завдання педагога полягає в тому, щоб за допомогою різноманітних методів і прийомів вести тих, хто навчається від конкретно-образного до конкретно-понятійного та абстрактно-понятійного мислення. Цього вимагає дидактичний шлях пізнання істини, що йде від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики.

5.2. Класифікація методів навчання у вищій школі

Систематизація методів навчання відбувається за різними ознаками (рис. 5.1):

I. За джерелом передачі знань розрізняють:

- 1) словесні методи (розповідь, пояснення, бесіда, дискусія);
- 2) наочні методи (ілюстрація матеріалу за допомогою плакатів, таблиць, картин, макетів, карт, демонстрації досвіду, телепередач, комп'ютерних програм);
- 3) практичні методи (вправи, лабораторні роботи, дидактичні ігри).

II. За ступенем участі суб'єктів освітнього процесу у створенні навчального матеріалу виділяють наступні методи:

- 1) академічний, за якого знання, навички передаються від викладача до студента у готовому вигляді, тиражуються;
- 2) активний означає «здобування» знань за допомогою самостійної роботи студента;
- 3) інтерактивний, коли отримання нових навчальних знань відбувається за допомогою спільної роботи учасників пізнавального процесу.

III. За способом передавання інформації у навчальному процесі розрізняють:

- 1) пряме навчання – викладач у доступній формі послідовно викладає основні поняття, закони та принципи предмета;
- 2) дослідження припускає залучення студентів у проблемну ситуацію та самостійний пошук відповідей;

- 3) моделювання представляє собою участь у схематичному поданні реальних життєвих ситуацій;
- 4) спільне навчання означає роботу студентів у групах над конкретною частиною матеріалу.

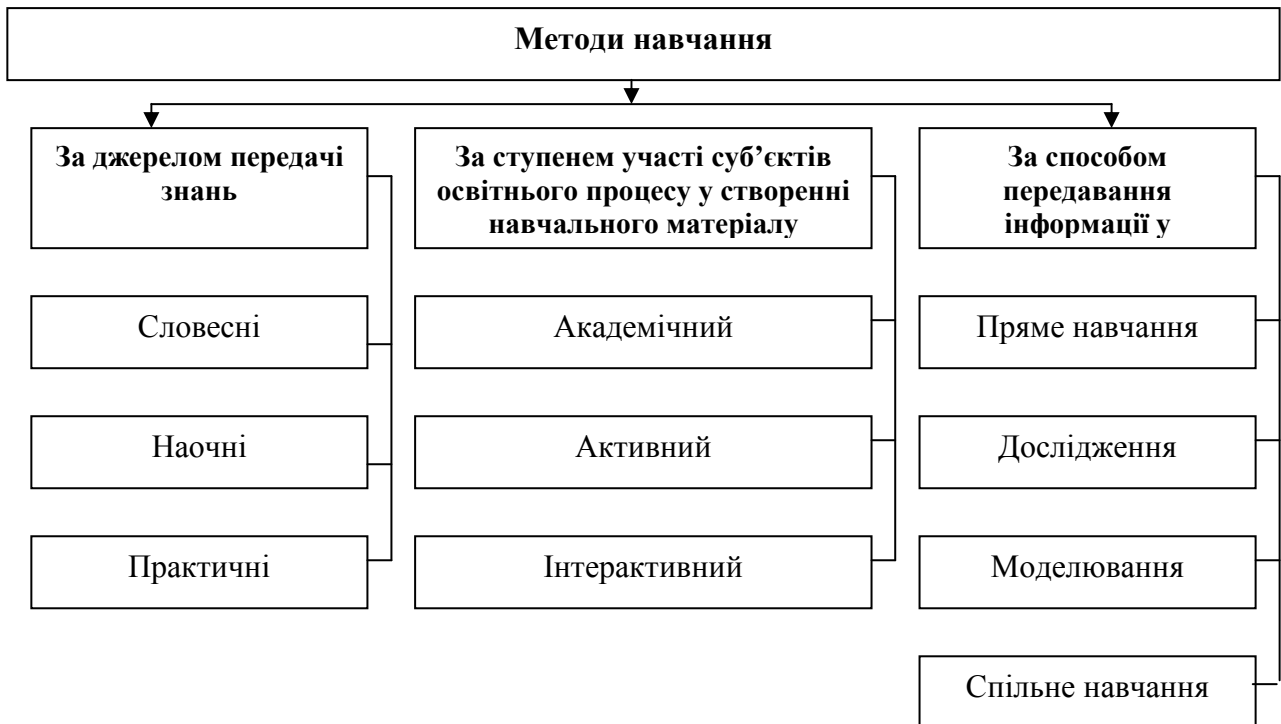

Рис. 5.1. Класифікація методів навчання

Ще одна класифікація – класифікація методів за характером (ступенем самостійності та творчості) діяльності студентів. Так, виділяють **п'ять методів навчання**, при чому у кожному з наступних ступінь активності та самостійності у діяльності студентів зростає [89]:

1. *Пояснювально-ілюстраційний метод*. Студенти здобувають знання на лекції, з навчальної або методичної літератури, через екранний посібник у «готовому» виді. Сприймаючи та осмислюючи факти, оцінки, висновки, студенти залишаються у рамках репродуктивного (відтворювального) мислення. У вузі даний метод знаходить найбільш широке застосування для передавання великого масиву інформації.

2. *Репродуктивний метод*. До нього відносять застосування вивченого на основі зразка або правила. Діяльність студентів носить алгоритмічний характер, тобто виконується за інструкцією, правилами в аналогічних, подібних з показаним зразком ситуаціях.

3. *Метод проблемного викладу*. Використовуючи найрізноманітніші джерела і засоби, викладач, перед тим як викладати матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальну задачу, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб розв'язання поставленої задачі. Студенти ніби стають свідками та співучасниками навчального пошуку.

4. *Частково-пошуковий (евристичний) метод*. Полягає в організації активного пошуку розв'язання висунутих у навчанні (або самостійно сформульованих) пізнавальних задач або під керівництвом викладача, чи на основі евристичної програми і вказівок. Процес мислення набуває продуктивного характеру, але при цьому поетапно спрямовується і контролюється викладачем або студентами на основі роботи над програмами (у т.ч. і комп'ютерними) та навчальними посібниками. Такий метод, один з різновидів якого – евристична бесіда – перевіреним способом активізації мислення, збудження інтересу до пізнання на семінарах і колоквіумах.

5. *Дослідницький метод*. Після аналізу матеріалу, постановки проблем і задач та короткого усного чи письмового інструктажу студенти самостійно вивчають літературу, джерела, ведуть нагляд і виміри, виконують інші дії пошукового характеру. Ініціатива, самостійність, творчий пошук виявляються у дослідницькій діяльності найбільш повно. Методи навчальної роботи безпосередньо переростають у методи наукового дослідження.

5.3. Оптимальний вибір методу навчання

У педагогічній літературі представлено широкий спектр методів навчання. Але які методи навчання містять оптимальні навчальні можливості? Підхід, в якому вдало узагальнено алгоритм «оптимальний вибір методу навчання», запропонував Ю.К. Бабанський. Він складається з семи кроків:

1. Рішення про те, чи буде матеріал вивчатися самостійно чи під керівництвом педагога; якщо студент може без зайвих зусиль і витрат часу достатньо глибоко вивчити матеріал самостійно, допомога педагога виявиться зайвою. В іншому випадку в тій чи іншій формі вона необхідна.

2. Визначення співвідношення репродуктивних і продуктивних методів. Якщо є умови, перевага повинна віддаватися продуктивним методам.

3. Визначення співвідношення індуктивної і дедуктивної логіки аналітичного і синтетичного шляхів пізнання. Якщо емпірична база для дедукції і аналізу підготовлена, дедуктивні і синтетичні методи цілком під силу для дорослої людини. Вони як найбільш суворі, економні є найбільш близькими до наукового викладу.

4. Міри і способи поєднання словесних, наочних, практичних методів.

5. Рішення про необхідність введення методів стимулювання діяльності студентів.

6. Визначення «точок», інтервалів, методів контролю і самоконтролю.

7. Обмірковування запасних варіантів на випадок відключення реального процесу навчання від запланованого.

Які б методи навчання не використовувались для підвищення ефективності професійної освіти важливо створити такі психологічні, викладацькі умови, в яких студент може зайняти активну особисту позицію та повною мірою виявити себе як суб'єкт навчальної діяльності.

Універсально ефективних або неефективних методів не існує. Усі методи навчання мають свої сильні та слабкі сторони, і тому в залежності від цілей, умов,

існуючого часу необхідно їх оптимально поєднувати. Ось чому, точніше кажучи: «Процес навчання може бути активним (де студент бере участь як суб'єкт власного навчання) або пасивним (де студент відіграє тільки роль об'єкта будь-якого впливу).

Якість освіти складається з якості навчання і якості виховання. Якість навчання може бути досягнутою тільки у результаті забезпечення ефективності кожної хвилини навчання. Тобто, *весь процес навчання будується за схемою: сприйняти – осмислити – запам'ятати – використати – перевірити*. Для того, щоб досягти якості навчання, необхідно послідовно пройти через усі ці хвилини пізнавальної діяльності. Використання різноманітних форм і методів у процесі навчання сприяє підвищенню якості навчання.

Основні форми та методи навчання, які сприяють підвищенню якості навчання – це: рольові ігри, ділові ігри, семінари, повторно-узагальнюючі заняття, конференції, диспути, діалоги, проблемне навчання, самостійна робота, захист рефератів, індивідуальна робота, творчі роботи, доповіді, повідомлення; тестування, програмований контроль, дослідна робота та ін.

„Положення про організацію навчального процесу у ВНЗ” затверджено наказом Міністерства освіти України від 02.06.1993 р. за № 161 (Додаток Б).

5.4. Мотивація у навчанні

Важливу роль у навчальному процесі відіграють методи стимулювання і мотивації навчальної діяльності. До них належать методи формування пізнавальних інтересів і методи формування почуття обов'язку та відповідальності у навчанні.

Методи формування пізнавальних інтересів вимагають застосування таких прийомів: 1) створення емоційно-моральних ситуацій, ситуацій цікавості, цікавих аналогій, здивування (внаслідок незвичайності наведеного факту, парадоксальності досвіду тощо); 2) зіставлення наукових та життєвих тлумачень, наприклад, явищ природи.

Важливішим прийомом цих методів є емоційна, яскрава, якоюсь мірою художня мова педагога, що захоплює слухачів та стимулює їх навчально-пізнавальну діяльність.

Цінним методом стимулювання інтересу до навчання може бути *метод пізнавальної ділової гри*. Він з'явився у педагогіці порівняно недавно (близько 30 років тому). Для сучасної освіти ділові пізнавальні ігри важливі передусім тим, що можуть активізувати навчальний процес, а також слугують засобом розвитку теоретичного і практичного мислення, актуалізації знань. Основними компонентами гри є сценарій, ігрова обстановка і регламент. Сценарій включає характеристику ігрової обстановки, правила гри та опис виробничої обстановки. Гру можна проводити перед викладенням нового матеріалу (лекції), після нього або організувати на її основі весь матеріал. Досвід показує, що навчальні ігри порівняно з традиційним навчанням мають багато переваг, особливо на практичних заняттях: ті, хто навчається проявляють працездатність при вивченні програмного матеріалу, тому що гра цікава для них.

До методів стимулювання і мотивації навчання належить **метод створення пізнавальної суперечки** (навчальні дискусії, навчальні диспути). Його призначення – створення підвищеного інтересу до теми. Включення тих, хто навчається до ситуацій наукової суперечки не тільки поглиблює його знання, а й викликає на цій основі особливий інтерес до навчання. Як бачимо, пізнавальний інтерес до навчання виникає не сам по собі; він залежить від тих потреб і мотивів, що спонукають людину до діяльності.

Мотиваційна сторона процесу навчання має три групи мотивів:

- 1) зовнішні (заохочення і покарання);
- 2) змагальні (успіх порівняно з ким-небудь-то або із самим собою);
- 3) внутрішні (що розкриваються як поле для плідної діяльності).

Внутрішні мотиви забезпечують найбільш стійкий інтерес до навчання. Тому правильне розуміння мотивації слугує необхідною передумовою продуктивної праці викладача, який використовуючи інноваційні методи і підходи до навчання, активізує, цілеспрямовано розвиває та поглиблює пізнавальний інтерес до предмета вивчення, залучаючи тих, хто навчається, до експериментальної діяльності, застосовуючи форми і методи активного навчання (проблемного та інших видів).

У розвитку і поглибленні пізнавальних інтересів тих, хто навчається важливе місце займають **методи і прийоми самостійної роботи** студентів. До них відносять методи роботи з підручником, довідковою літературою, виконання завдань за алгоритмом, проведення експериментів, аналізу тими, хто навчається невідомих для них ситуацій, генерування суб'єктивно нової інформації, методика написання курсових і дипломних робіт [88].

Відзначимо, що без навиків самостійної роботи, без стійкого прагнення до постійного удосконалення знань у процесі самостійної роботи навчання у вузі неможливе.

У процесі самостійної діяльності студент повинен:

- оволодіти загальними прийомами її раціональної організації;
- навчитися виокремлювати пізнавальні задачі та обирати способи їх розв'язання;
- виконувати вмілий і оперативний самоконтроль за правильністю розв'язання поставленої задачі;
- вносити корективи у самостійну роботу;
- удосконалювати навички реалізації теоретичних знань;
- аналізувати загальний підсумок роботи, порівнювати ці результати з визначеними раніше, намічати шляхи їх усунення у подальшій роботі.

Організація самостійної роботи та загалом вибір методів навчання дають більший ефект у тому випадку, коли викладач відмінно знає свою дисципліну, а також педагогічні і психологічні закономірності процесу навчання.

План семінарського заняття:

1. Понятійний апарат процесу навчання.
2. Класифікація методів навчання.
3. Алгоритм оптимального вибору методу навчання.
4. Методи стимулювання і мотивації навчальної діяльності

Контрольні питання та завдання:

1. Визначте й охарактеризуйте процес навчання. Що таке „метод навчання”. Які ще існують у педагогічній літературі погляди щодо його ролі і визначення?
2. У чому відмінність методів навчання від прийомів? Які задачі вони вирішують?
3. Охарактеризуйте шляхи методу навчання.
4. За якими ознаками відбувається систематизація методів навчання?
5. Які методи навчання розрізняють за джерелом передачі знань?
6. Які методи навчання виділяють за ступенем участі суб’єктів освітнього процесу у створенні навчального матеріалу?
7. Які методи навчання розрізняють за способом передавання інформації у навчальному процесі?
8. Які методи навчання розрізняють за характером діяльності студентів?
9. Охарактеризуйте евристичний та дослідницький методи навчання.
10. Позначте алгоритм «оптимальний вибір методу навчання».
11. За якою схемою будується загальний процес навчання? Як досягти якості навчання?
12. Які методи стимулювання і мотивації навчальної діяльності вам відомі? Які прийоми навчання застосовують за методів формування пізнавальних інтересів?
13. У чому полягає цінність методу пізнавальної ділової гри як засобу стимулювання інтересу до навчання та призначення методу створення пізнавальної суперечки як засобу стимулювання і мотивації навчання?
14. Назвіть групи мотивів мотиваційної сторони процесу навчання? Які з них забезпечують найбільш стійкий інтерес до навчання?
15. Яке місце займають методи і прийоми самостійної роботи у розвитку і поглибленні пізнавальних інтересів студентів?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *За яких умов успішніше і раціональніше досягається мета навчання?*
  - а) за застосування методів навчання;
  - б) за застосування форм навчання.
2. *Логічна побудова викладення матеріалу, що веде до пізнання, яке розвиває поняття, – це...*
  - а) прийом навчання;
  - б) шлях методу навчання.
3. *Володіння якими прийомами навчання передбачає постановку проблеми, виявлення ознак, порівняння, висновки, узагальнення?*
  - а) логічними;
  - б) організаційними;
  - в) технічними.
4. *Який зі шляхів методу навчання полягає у русі від фактів до*

узагальнення?

- а) індуктивний;
- б) дедуктивний.

5. Які ще класифікаційні ознаки методів навчання Вам відомі?

- а) за джерелом передачі знань;
- б) за ступенем участі суб'єктів освітнього процесу у створенні навчального матеріалу;
- в) ?;
- г) ?.

6. За джерелом передачі знань розрізняють такі методи навчання:

- а) словесні, активні, наочні;
- б) наочні, практичні, інтерактивні;
- в) словесні, наочні, практичні.

7. За ступенем участі суб'єктів освітнього процесу у створенні навчального матеріалу виділяють наступні методи:

- а) інтерактивний, практичний, моделювання;
- б) академічний, активний, інтерактивний;
- в) активний, пряме навчання, дослідження.

8. За способом передавання інформації у навчальному процесі розрізняють такі методи:

- а) наочний, пряме навчання, спільне навчання, дослідження;
- б) словесний, моделювання, пряме навчання, спільне навчання;
- в) пряме навчання, спільне навчання, дослідження, моделювання.

9. Інтерактивний метод навчання означає....

- а) здобування знань за допомогою самостійної роботи студента;
- б) здобування знань за допомогою спільної роботи учасників пізнавального процесу.

10. За якого з методів навчання діяльність студентів носить алгоритмічний характер?

- а) репродуктивного;
- б) пояснювально-ілюстраційного;
- в) проблемного викладу.

11. Застосування якого з методів навчання найбільш сприяє розвитку ініціативності, самостійності і творчості студентів?

- а) евристичний;
- б) дослідницький;
- в) репродуктивний.

12. *Який етап закінчує загальний процес навчання?*

- а) сприйняття;
- б) осмислення;
- в) запам'ятовування;
- г) використання;
- д) ?.

13. *Який із методів стимулювання і мотивації навчання не названо?*

- а) метод пізнавальної ділової гри;
- б) методи і прийоми самостійної роботи;
- в) ?.

14. *Яка із трьох груп мотивів розкривається як поле для плідної діяльності?*

- а) зовнішні мотиви;
- б) внутрішні мотиви;
- в) змагальні мотиви.

15. *Які мотиви забезпечують найбільш стійкий інтерес до навчання?*

- а) внутрішні;
- б) зовнішні;
- в) змагальні.

Розділ 6

ЛЕКЦІЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНА ФОРМА НАВЧАННЯ

6.1. Характеристика методу прямого навчання

Пряме навчання – це структурований, послідовний, зрозумілий виклад основних понять, законів і принципів предмета. Новий матеріал пропонується невеликими "порціями", періодично перевіряється його засвоєння, повторно пояснюються складні моменти. Матеріал супроводжується статистичними даними, наочними посібниками. Метод прямого навчання широко використовується у викладанні економічних дисциплін. Пряме навчання носить здебільшого пасивний характер. Студенти "проковтують" знання, щоб відтворити їх через певний проміжок часу. Проте студенти можуть бути залучені в освітній процес за допомогою питань, прикладів, вправ.

Формами прямого навчання є: лекція, дискусія, ролева гра.

Переваги методу прямого навчання полягають у наступному [27, 32, 46]: 1) послідовно і зрозуміло викладається основний зміст предмета, упорядковуються і пояснюються складні поняття; 2) високий ступінь управління процесом навчання з боку викладача дозволяє ефективно використовувати час; 3) аналізуються зв'язки між різними ідеями, ставляться під сумнів існуючі переконання. В якості *недоліків методу прямого навчання* слід відзначити такі: 1) студенти є пасивними учасниками освітнього процесу; 2) високий рівень контролю слабо стимулює творчість студентів.

6.2. Лекція: сутність, функції та види

Слово "лекція" (від лат. "lectio" – читання) початково являла собою публічне читання тексту книг або зошитів, в які дослівно переписувалися книги. У середні віки лекції разом з диспуатами відігравали основну роль в передачі знань слухачам, оскільки книги були рідкістю.

Лекція – це логічно стрункий, системний, глибокий і зрозумілий виклад навчального матеріалу [86]. Лекція має визначену тему. Метод лекції передбачає ознайомлення студентів з її планом, що дає змогу слідкувати на послідовність розкриття теми. Важливим є занотовування основних тез, положень з теми (конспектування за викладачем). Призначення лекції у навчальному процесі не в тому, щоб надати усю інформацію за темою, а щоб допомогти освоїти фундаментальні проблеми курсу, опанувати методи наукового пізнання, запропонувати новітні досягнення наукової думки. Лекції бувають *навчальними і публічними* [38]. Головні вимоги до лекції: науковість, доступність, єдність форми і змісту, емоційність викладу, органічний зв'язок з іншими видами навчальних занять.

У навчальному процесі лекція виконує методологічну, організаційну та інформаційну функції. Усі інші форми навчальних занять – семінари, лабораторні заняття, курсове і дипломне проектування, практика, консультації, заліки та

іспити – пов'язані з лекцією, спираються на фундаментальні положення та висновки. У деяких випадках лекція є основним джерелом інформації, наприклад, за відсутності підручників, навчальних посібників з нових курсів. Лекція розкриває понятійний апарат конкретної області знання, її проблеми, дає цілісне уявлення про предмет, показує взаємозв'язок з іншими дисциплінами.

Розрізняють наступні види лекцій [57]: вступні (установчі), тематичні, заключні, оглядові. Особлива роль належить *вступній лекції*, оскільки саме вона готує студента до сприйняття методології і предмета конкретної дисципліни. Методично така лекція має будуватися таким чином, щоб збуджувати інтерес до даної сфери знання і давати про неї цілісне уявлення. Слід описати актуальність, практичну значущість, мету, завдання курсу, запропонувати список інформаційних джерел. *Тематичні лекції* призначені для послідовного, систематичного викладу змісту курсу. Викладач пропонує глибоко осмислений і методично освоєний матеріал упродовж тривалого періоду часу. Він зобов'язаний побудувати логічну концепцію знань з тез і доповідей, повідомлень і аргументів, причин і наслідків. У *заклучних лекціях* міститься огляд ключових ідей та навчальних цілей. Така лекція дозволяє зробити висновок про досягнення поставлених цілей. *Оглядові лекції* присвячені якійсь проблемі, темі і дають систематизований виклад питань у певному логічному зв'язку. Найчастіше лектор зупиняється на найбільш складних проблемах, теоріях, методах. Як правило, розглядає типові помилки студентів.

Усі види лекцій логічно взаємопов'язані, вони є частинами єдиного курсу та орієнтовані на різний ступінь проникнення у матеріал, послідовність у реалізації освітніх цілей.

6.3. Структура та підготовка лекції

У структурі лекції виділяють три частини: вступ, основний зміст і заключна частина.

У *вступі* установлюється зв'язок теми з пройденим матеріалом, визначаються цілі, завдання лекції, формулюється план. Список інформаційних джерел можна запропонувати у вступі, а можна представити в кінці лекції. Лектор має бути стислим і виразним. На вступ відводиться 5-8 хвилин.

У *основному змісті* відбиваються ключові ідеї, теорія питання. По можливості викладаються різні точки зору. Подаються оціночні судження лектора. Формулюються висновки після кожної логічної частини.

У третій частині лекції – *заклучній*, робляться узагальнення і висновки в цілому за темою. Відбувається презентація майбутнього лекційного матеріалу. Викладач визначає напрями самостійної роботи студентів.

Щоб зробити хороший виступ, потрібно добре підготуватися. Східна мудрість проголошує, що „з глечика може витекти тільки те, що в ньому було”.

Існують різні *рекомендації дотримання процедури при підготовці до лекції*, наприклад:

Перший крок полягає у визначенні того, що необхідно викласти, і в якій послідовності. Для цього з'ясовується зміст теми, виділяються провідні ідеї,

структурується матеріал. Лектор продумує, в якому співвідношенні запропонувати теоретичний і фактологічний матеріал. У двогодинній лекції з економічних дисциплін бажано розглянути не більше 3-4 питань.

Другий крок припускає пошук засобів, що дозволяють без втрат донести зміст матеріалу до слухачів, виділити і провести через усю лекцію ключові, провідні ідеї, положення. Йдеться про використання таких методичних прийомів, за допомогою яких активізується мислення, аудиторія залучається до діалогу, дискусії.

Третій крок – запис лекції у вигляді повного тексту або тез. Повний текст друкується на 16-17 сторінках машинописного тексту для двогодинної лекції.

Останній, четвертий крок – це перевірка результату роботи. Підготовлений текст слід промовити вголос, установити час на кожне питання.

У табл. 6.1 наведено ще один приклад підготовки лекції за шістьма етапами [38]:

Таблиця 6.1

Етапи підготовки лекції

Назва етапу	Зміст етапу	Результат етапу
Аналітичний	Проблемний аналіз теми. Формулювання основних питань. Пошук відповідей на них. Формулювання відповідей.	Теоретична концепція лекції
Стратегічний	Визначення “обличчя” аудиторії. Формулювання цільової установки. Завдання і надзавдання. Формулювання тезису і цікавого заголовка.	Робочі тези та рекламна назва
Тактичний	Підбір фактів, аргументацій, ілюстрацій. Вибір прийомів та засобів активізації. Композиція матеріалу.	Загальний план і композиція лекції
Редакційний	Заміна незрозумілих слів. Роз’яснення важких термінів. Зменшення повторів, штампів. Спрощення мови.	Читання вголос відредагованого тексту
Робочий (аудиторний)	Орієнтація на аудиторію. Тактика лекції. Читання лекції. Зворотний зв’язок зі слухачами.	Лекція
Контрольно-підсумковий	Самоаналіз: позитивні якості і вади. Аналіз відгуків.	Виправлений текст

З даної таблиці видно, що підготовка лекції включає такий важливий компонент, як повноцінне лекційне спілкування. Лектор повинен враховувати низку вимог, щоб отримати ефективний результат, а саме:

– судження повинне формулюватися чітко, зрозуміло, недвозначно, не змінюючись упродовж доказу;

– використання наочності полегшує сприйняття і розуміння положень, що вивчаються; проте не слід перевантажувати аудиторію ілюстративним

матеріалом, він має відігравати підпорядковану роль (його вимагається стільки, скільки необхідно для висвітлення питання і забезпечення уваги слухачів);

– швидке і правильне орієнтування в обстановці виступу, вміння реагувати на репліки, не піддаватися страху, зайвому хвилюванню;

– контакт зі слухачами. Контакт логічний – це активність думки студента у відповідь на розумову діяльність викладача. Психологічний контакт забезпечує співдружність викладача і студента.

Мінімально необхідним дидактичним матеріалом для викладання теми є такі, що забезпечують: 1) ефективне використання часу (план заняття); 2) ефективне засвоєння матеріалу (база знань, наочність подання матеріалу, актуалізація знань, активність та самостійна робота); 3) ефективний зворотний зв'язок (тестовий контроль). Будь-яке заняття передбачає наявність таких елементів, як: організація, визначення мети заняття, мотивація, актуалізація опорних знань, подача матеріалу теми, закріплення засвоєного, завдання для самостійної роботи, контроль засвоєного. На кожній лекції повинні бути реалізовані всі ланки процесу навчання:

– постановка пізнавального завдання (що буде вивчатись);

– мотивація (чому це треба вивчати);

– відбір змісту, установлення послідовності його викладання;

– використання методичних засобів і дидактичних прийомів.

Завершальним етапом кожної лекції є аналіз та самоаналіз лекції.

У структуру методичного забезпечення лекції входять:

1) опорний конспект-схема лекції;

2) перелік основних понять, що треба повторити для розуміння теми;

3) перелік і пояснення основних економічних понять і концепцій або моделі засвоєння бази знань;

4) визначення, якому матеріалу слід приділити особливу увагу, які можливі труднощі у його сприйнятті;

5) питання, тести, завдання, задачі, графіки, ситуативні завдання, рольові вправи;

б) результат – ілюстративний блок, який повинен знати і вміти студент після вивчення теми.

Конспект-схема – своєрідна база знань, відображає логіку навчального предмета, тобто послідовність змісту, порядок вивчення, зв'язки елементів і частин курсу (їх особливість – наочність).

Складаючи лекцію, слід включити в неї такі складові:

– основні терміни й поняття, які слід засвоїти і які повторити з попереднього матеріалу;

– модель бази знань даної лекції;

– план лекції;

– резюме лекції;

– література;

– ілюстративний блок лекції;

– мета лекції;

– що повинен вміти студент за темою лекції;

- труднощі, з якими може зіткнутися студент;
- форми закріплення матеріалу (тести, ігрові ситуації, задачі, завдання).

Високий професіоналізм майстерності лектора складається з багатьох факторів:

- під час лекції слід уникати монотонності, що стомлює людину, присипляє увагу й інтерес. Тому слід варіювати інтонацією, силою голосу, темпом викладу. Промова лектора має бути не лише переконлива, доказова, але й емоційна;

- матеріал слід викладати в доступній формі, причому уникати двох крайнощів: книжкового стилю викладу і розмовно-побутового. Лекторові треба бути самим собою, говорити своїми словами, а не складати мову з чужих оборотів і книжкових фраз. Можна одно і те ж сказати по-різному;

- виразність промови, образність мови, вдалі вирази, порівняння, афоризми, гумор сприяють натхненню, інтелектуальному підйому. Невиразне вимовляння, сухість, безбарвність лекції ведуть до збоїв в лекційному спілкуванні;

- неприпустимо, щоб текст володів лектором, механічне читання заздалегідь підготовленого матеріалу. Живе спілкування і діалог з аудиторією сприяють повноцінному спілкуванню. Частіше використовується запитально-відповідна форма подачі матеріалу. Існують прийоми прихованого і відкритого діалогу. Прихований діалог існує, коли сам же лектор відповідає на поставлені питання. Відкритий діалог існує, коли висловлюються самі студенти: "А як ви міркуєте,... Як пояснити...? Які аргументи наведете на захист...?" Можна використовувати прийом персоніфікації: "Уявіть собі, що ви...";

- лекцію слід читати, спостерігаючи, як засвоюється матеріал слухачами, реагуючи на їх репліки, рух очей;

- промова повинна перериватися паузами. Роль пауз в лекційному спілкуванні полягає в наступному: пауза потрібна для ефективного засвоєння матеріалу, тому що максимальна тривалість уваги слухача – 20 хвилин; паузи – цей засіб мобілізації уваги для повідомлення висновку, важливого факту. Паузи заповнюються наступною інформацією: біографією вчених-економістів, людей науки, культури, політики; яскравими фактами з різних областей знання; засобами наочності; включенням розрахунків; гумором.

Отже, процедура підготовки до лекції складна і трудомістка, вимагає великої напруги, зусиль. Проте, якщо лекція прочитана на відповідному теоретичному і методичному рівні, вона має величезну пізнавальну цінність.

6.4. Варіанти читання лекції

Щоб лекція була ефективною, використовують різні варіанти її читання:

1. *Усне есе* припускає професійний в теоретичному і методичному плані виклад конкретного питання. Але це вистава одного актора, аудиторія у кращому випадку залучена до "внутрішнього діалогу" з викладачем. Така лекція є продуктом, створеним одним тільки викладачем, а студентам залишається роль пасивних слухачів.

2. *Усне есе-діалог* дає можливість взаємодіяти викладачеві зі студентами, які залучаються до роботи за допомогою використання прийомів прихованого і відкритого діалогу.

3. *Лекція за участі студентів* полягає в тому, що основні ідеї студентів записуються на дошці. Вони систематизуються певним чином, структуруються. Кожен студент може скласти план і прокоментувати останній. Остаточний план, розроблений з численних ідей студентів, записується на дошці. Умови успішного лекційного спілкування: самостійна підготовка учасників освітнього процесу; вільне і відкрите обговорення матеріалу; довіра до викладача.

4. *Лекція з використанням постановки і вирішення проблеми.* Така лекція розпочинається з питання, парадоксу, загадки, збуджуючим інтерес студентів. Відповідь, як правило, до кінця заняття визначається. Студенти пропонують власні варіанти вирішення проблеми. Якщо консенсус не досягається, викладач дає більший обсяг інформації, навідну інформацію. Як правило, більшість студентів здогадуються про кінцевий результат ще до проголошення його викладачем.

5. *Лекція з процедурою пауз* припускає чергування міні-лекцій з обговореннями. Кожні 20 хвилин висвітлюється важлива проблема, потім 5-10 хвилин вона обговорюється. Можна спочатку обговорити в малих групах, а потім запросити когось висловити свою думку від групи. Після обговорення відбувається ще одна мікролекція. В результаті такого обговорення кожен учасник педагогічної взаємодії отримує зворотний зв'язок. За такої організації навчального процесу студенти відповідальніше ставляться до навчання.

6. *Лекція-диспут*, контрольована викладачем. Аудиторія поділяється на групи: прибічників цієї концепції, опозицію й арбітрів. Студенти роблять свій вибір і вчать відстоювати власну точку зору. Викладач організовує дебати і коригує обговорення, наприкінці заняття пропонує своє бачення проблеми і підводить підсумки.

Вибір варіанта лекції визначається освітніми цілями, індивідуальним стилем викладача. Щоб отримати зворотний зв'язок, зрозуміти, що думають, відчують студенти, викладачеві слід шукати спосіб активізації аудиторії, "запалити в їхніх серцях вогонь", мотивувати до подальшого навчання.

План семінарського заняття:

1. Теоретичні питання:

Лекція як форма прямого методу навчання: поняття, функції, види. Структурний зміст і порядок підготовки лекції. Застосування варіантів читання лекції у навчальному процесі.

2. Практикум:

Проведення мікрзаняття (можна зробити відеозапис мікролекцій). Студенти розбиваються на малі групи (8-10 осіб) і кожний читає лекцію у своїй підгрупі протягом 10 хвилин. Учасники малої групи оцінюють виступ кожного за певним списком критеріїв.

За основу можна взяти список критеріїв оцінки мікролекції, розроблений Міжнародним Центром Економічної і Бізнес-Освіти (табл. 6.2):

Таблиця 6.2

Список критеріїв оцінки мікрозаняття

Методична площина		
1. Пояснення матеріалу	Нечітке	1, 2, 3, 4, 5
	Виключно чітке, зрозуміле	
2. Використання прикладів	Слабке	1, 2, 3, 4, 5
	Достатнє	
3. Темп пояснення	Непідходящий	1, 2, 3, 4, 5
	Відповідний	
4. Використання наочних посібників	Неадекватне	1, 2, 3, 4, 5
	Адекватне	
5. Доступність наочних посібників	Важко сприймати	1, 2, 3, 4, 5
	Легко сприймати	
6. Використання питань, що залучають студентів до дискусії	Слабка активізація	1, 2, 3, 4, 5
	Сильна активізація	
7. Відповіді на питання/коментарі студентів	Неефективні	1, 2, 3, 4, 5
	Ефективні	
8. Тон викладу	Монотонний	1, 2, 3, 4, 5
	Енергійний	
Предметна площина		
9. Надання ідей/тем	Безладне	1, 2, 3, 4, 5
	Добре організоване	
10. Ключові ідеї	Не підкреслені	1, 2, 3, 4, 5
	Особливо виділені	
11. Обсяг матеріалу за відведений час	Неоптимальний	1, 2, 3, 4, 5
	Оптимальний	
12. Знання теми	Слабке	1, 2, 3, 4, 5
	Сильне	
Міжособистісні стосунки		
13. Захопленість викладача	Байдужість	1, 2, 3, 4, 5
	Дуже захоплений(а)	
14. Захопленість студентів	Байдужість	1, 2, 3, 4, 5
	Дуже захоплені	
15. Безпосередній контакт з аудиторією	Недостатній	1, 2, 3, 4, 5
	Хороший	

Контрольні питання та завдання:

1. У чому полягають особливості методу прямого навчання?
2. Назвіть позитивні і негативні сторони прямого навчання.
3. Чим відрізняється лекція від публічного виступу на мітингу?
4. Яке призначення лекції у навчальному процесі?
5. Які основні структурні елементи виокремлюють у лекції?
6. Назвіть етапи підготовки лекції. У чому їхній зміст і результат?
7. Охарактеризуйте методичне забезпечення лекції.
8. Що слід робити лекторові, щоб добре виступити в аудиторії?
9. Назвіть умови повноцінного лекційного спілкування.
10. Яка роль пауз в лекційному спілкуванні?

11. Назвіть відомі Вам варіанти читання лекції. У чому їхня сутність?
12. Яким з варіантів читання лекції Ви віддали б перевагу і чому?
13. Підготувати мікролекцію з економічних дисциплін на бажану тему.

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *У чому полягає одна з переваг методу прямого навчання?*
  - а) високий ступінь управління процесом навчання з боку викладача;
  - б) високий рівень контролю процесу навчання з боку викладача.

2. *Який характер має прямий метод навчання?*
  - а) активний;
  - б) пасивний.

3. *Назвіть форми прямого методу навчання*
  - а) семінари, лабораторні заняття;
  - б) лекція, дискусія, ролева гра;
  - в) консультації, заліки, іспити.

4. *Яка з функцій лекції не названа?*
  - а) методологічна;
  - б) інформаційна;
  - в) ?.

5. *Яка з лекцій готує студента до сприйняття методології і предмета конкретної дисципліни, збуджує інтерес до даної сфери знання і дає про неї цілісне уявлення?*
  - а) тематична;
  - б) вступна;
  - в) заключна;
  - г) оглядова.

6. *В якій із частин лекції викладач визначає напрям самостійної роботи студента?*
  - а) вступ;
  - б) заключна частина;
  - в) основний зміст;

7. *Який з прийомів запитально-відповідної форми подання матеріалу припускає відповіді самого лектора на поставлені питання ?*
  - а) відкритий діалог;
  - б) прихований діалог.

8. *В якій із лекцій студентам відводиться роль пасивних слухачів?*
  - а) лекція з використанням постановки і вирішення проблеми;
  - б) усне есе;

в) лекція з процедурою пауз.

9. *Яка з лекцій розпочинається з питання, парадоксу, загадки, збуджуючи інтерес студентів?*

- а) лекція з використанням постановки і вирішення проблеми;
- б) усне есе;
- в) усне есе-діалог;
- г) лекція за участі студентів;
- д) лекція з процедурою пауз;
- е) лекція-диспут.

10. *Яка з лекцій контролюється викладачем?*

- а) лекція з використанням постановки і вирішення проблеми;
- б) усне есе;
- в) усне есе-діалог;
- г) лекція-диспут;
- д) лекція за участі студентів;
- е) лекція з процедурою пауз.

Розділ 7

СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

7.1. Види практичних навчальних занять

Слід наголосити, що навіть найблисучіша лекція не може навчити. Навчитися будь-чому людина може тільки сама. Джерелом творчих знань є тільки особисті практичні вправи, під час яких студент сам може зробити те, чому його навчили на лекції. Можна сказати, що практичні вправи у вигляді семінарів, практичних занять, колоквиумів, практикумів, дають можливість проробити самому розумову теоретичну роботу. Під час лабораторних занять студенти у доповнення до цього набувають навички „роботи руками”.

Семінар як організаційна форма навчання орієнтує студента на виявлення більшої самостійності у навчально-пізнавальній діяльності, тому що в ході семінару поглиблюються, систематизуються та контролюються знання, отримані в результаті самостійної позааудиторної роботи над першоджерелами, документами, додатковою літературою [73]. Часто тема семінару є загальною для всієї групи студентів, і кожний з них робить повідомлення з окремого питання. Іноді викладач розподіляє загальну тему між декількома студентами заздалегідь. Повідомлення або доповіді семінару обговорюються, студенти виступають з доповненнями і зауваженнями. Таким чином, семінари навчають студентів вмінню чітко викладати свої думки, аргументувати власні судження, вести наукову полеміку, враховувати точку зору опонентів. Крім цього, в ході семінару виявляються недостатньо зрозумілі й освоєнні питання, положення.

Отже, **семінарські заняття** означають дискусію* з окресленої проблеми.

Дискусія* – одна з найдавніших форм організації навчання. Умовами проведення дискусії є такі: усі учасники дискусії мають бути готовими до неї; кожен учасник повинен мати чіткі стислі тези свого виступу; можна практикувати “розминку” для активізації дискусії; дискусія має бути спрямована на з’ясування істини, а не на словесне змагання учасників. Для розвитку здатності конструктивного мислення фахівці пропонують *метод рольових триад*. У дискусії розрізняють такі етапи: 1) сприймання предмета дискусії – створення узагальненого уявлення про проблему, для цього необхідна інформація, загальнонаукові поняття та категорії, спеціальні знання й установки; 2) аналіз предмета дискусії – обговорення проблеми, доповнення інформації (для цього використовуються різні засоби: функціональний аналіз, узагальнення, методи прогнозування, інтуїція, уява та ін.); 3) оцінка предмета дискусії – оптимістична чи реалістична; 4) прийняття рішення – результат дискусії (підсумовування недоліків, формулювання висновків “за” і “проти”, причин і наслідків). Тому у процесі навчання слід ознайомлювати студентів з різними економічними виробничими ситуаціями, у процесі аналізу їх вирішення закладаються основи економічного мислення. *Виробнича ситуація* – поєднання організаційних, технічних, економічних, соціальних умов та обставин, які створюють обстановку, стан, проблему. Аналіз будь-якої ситуації починається із постановки *проблеми*. За

характером виділяють аналітичні (причинні) проблеми (чому відбувається падіння виробництва); синтетичні проблеми (як подолати інфляцію); проблеми вибору (яким способом досягнути економічного зростання).

Мета семінарських занять – навчити студентів логічно висловлювати й обґрунтовувати свої думки із будь-якої проблеми. Семінарські заняття поділяють на підготовчі (просемінарські), власне семінарські заняття, “предметні” семінари-конференції. *Просемінар* – ознайомлення студентів зі специфікою самостійної роботи, першоджерелами і методикою роботи над ними (складання конспектів, тез доповідей). Розрізняють такі види *власне семінарських занять*: *розгорнута бесіда за заздалегідь відомим планом; невеликі доповіді студентів* (повідомлення) – *обговорення доповідей і творчих робіт, коментоване читання, розв’язування задач; диспут*. Семінарська форма занять передбачає обговорення проблем, що стосуються раніше прочитаної лекції чи розділу курсу. Готуючись до семінару, студенти можуть працювати над повідомленнями з окремих питань, проводити спостереження, збирати певний фактичний матеріал, відвідувати музеї, читати додаткову літературу, знайомитись з документами. *Семінар-конференцію* проводять після вивчення певного розділу програми. У підготовці до нього використовують більше джерел інформації: тривалі спостереження, зібраний фактичний матеріал, додаткову літературу тощо. На завершення викладач аналізує та оцінює зміст доповідей, стисло характеризує виступи, за потреби робить доповнення й виправляє помилки, радить студентам, як працювати над проблемою надалі, якщо вона їх зацікавила. *Основні функції семінару* можуть бути позначено так [4, 66-69]:

1) навчально-пізнавальна: закріплення, розширення, поглиблення знань, отриманих на лекціях і в ході самостійної роботи;

2) навчальна: школа публічного виступу, розвиток навиків відбору та узагальнення інформації;

3) спонукальна: спонукання на основі аналізу стану підготовки до більш активної і цілеспрямованої роботи;

4) виховна: формування світогляду і переконань, виховання самостійності, сміливості, наукового пошуку, вміння змагатися;

5) контролююча: контроль за рівнем знань і якістю самостійної роботи студентів.

Практичне заняття – це форма організації навчального процесу, що припускає виконання студентами по завданню і під керівництвом викладача однієї чи декількох практичних робіт. І, якщо на лекції основна увага студентів зосереджується на роз’ясненні теорії конкретної навчальної дисципліни, то практичні заняття служать для навчання методам її застосування. Як правило, практичні заняття ведуться паралельно із читанням усіх основних курсів. Головною метою практичних занять є засвоєння методу використання теорії, придбання професійних вмінь, а також практичних вмінь, необхідних для вивчення наступних дисциплін. Різновидом практичних занять є *тренінг*, що представляє собою систему вправ, спрямованих на розвиток та удосконалення певних навиків, необхідних для безпомилкового виконання конкретних видів практичної діяльності. Проведення практичних занять може відбуватися з

використанням різних методик “*мозкового штурму*”, заснованих на психологічному ефекті колективної активації розумової діяльності, та спрямованих на формування творчої групи студентів, яким ставиться мета – вирішити завдання за певний час. Для проведення заняття, використовуючи методику “*мозкового штурму*”, застосовують такі методи групової роботи, як: “*мозковий обмолот*”, “*синектика*”. “*Мозковий обмолот*” – це типова техніка висування ідей. *Синектика* – один із методів організації творчого мислення, що дає позитивні результати в умовах підготовленого колективу. Мозкова атака є своєрідним поєднанням “*евристичного діалогу*” Сократа і механізму вільних асоціацій творчого колективу.

Лабораторні заняття є однією з найефективніших форм навчальних занять вузу. На цих заняттях студенти засвоюють конкретні методи вивчення дисципліни, навчаються експериментальним способам аналізу дійсності, вміню працювати з приборами і сучасним обладнанням. Саме лабораторні заняття дають наочне уявлення про явища і процеси вивчення, на них студенти засвоюють постановку і ведення експерименту, навчаються вміню спостерігати, оцінювати отримані результати, робити висновки та узагальнення. Отже, провідною метою лабораторних робіт є оволодіння технікою експерименту, вміня вирішувати практичні задачі шляхом поставки експерименту.

Колоквіум (від лат. „colloquiurfl” – співбесіда) – вид навчально-теоретичних занять, що представляє собою групове обговорення під керівництвом викладача досить широкого кола питань, наприклад, стосовно самостійно великого розділу лекційного курсу. Колоквіум проходить, як правило, у формі дискусії, у ході якої студентам надається можливість висловити свою точку зору на розглядувану проблему, вчитися аргументовано відстоювати свою думку, і в той самий час демонструвати глибину й усвідомленість засвоєння вивченого матеріалу. Одночасно – це й різновид масового усного опитування, що дозволяє викладачеві у порівняно невеликий проміжок часу, виявити рівень знань студентів цілої академічної групи за конкретним розділом курсу.

Практикум – вид навчальних занять, що передбачає розв’язання комплексних навчальних задач, які вимагають від студента застосування як науково-теоретичних знань, отриманих при вивченні різних навчальних курсів, так і практичних навиків, придбаних на практичних і лабораторних заняттях. Отже, головна відмінність практикуму від інших форм навчальних занять – це його міждисциплінарний та комплексний характер. Проводиться практикум, як правило, в умовах, наближених до умов майбутньої професійної діяльності.

7.2. Методика підготовки і проведення семінарських, практичних і лабораторних занять з економічних дисциплін

Важливою складовою навчального процесу вузу є семінарські, практичні і лабораторні заняття. Їхню специфіку і місце у системі навчального процесу можна визначити такими обставинами [88]:

– на них відводиться від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ усього часу, що виділяється на вивчення економічних дисциплін;

– вони створюють найбільш сприятливі можливості для поглибленого вивчення економічної теорії, вироблення самостійного творчого мислення у студентів;

– вони є тією навчальною формою, з якої починається педагогічна діяльність молодих викладачів;

– їхній успіх залежить не тільки і не стільки від викладачів, скільки від студентів.

Плани семінарських, практичних і лабораторних занять, їхня тематика, рекомендована література, мета і задачі повідомляються викладачем на вступних заняттях або у методичних вказівках до дисципліни. *Підготовка до таких занять може відбуватися наступним чином:*

1) перед вивченням рекомендованої літератури, необхідно засвоїти основні питання плану занять, знання яких допомагає при читанні швидко знаходити необхідний матеріал по кожному з питань, не затримуючись на другорядному;

2) необхідно прочитати відповідні сторінки конспекту лекцій, розділи підручників і навчальних посібників, щоб отримати загальне уявлення про місце і значення теми у курсі вивчення;

3) потім слід проробити додаткову літературу та зробити записи за рекомендованими джерелами. Записи мають першочергове значення для самостійної роботи, вони допомагають зрозуміти побудову підручника, що вивчається, виокремити основні положення, прослідкувати їхню логіку. Ведення записів сприяє перетворенню читання в активний процес, мобілізує, поряд із зоровою, і моторну пам'ять. Повноцінні записи мають відображати не тільки зміст прочитаного, але й результат розумової діяльності читача. При виконанні записів студент може дотримуватись правила: „*прочитав-розібрався-зрозумів-записав*”. Основні форми записів: план (простий чи розгорнутий), виписки, тези, конспект.

4) підготовка до лабораторних занять потребує також знання і володіння технічними засобами її проведення.

У зв'язку зі значною складністю матеріалу, підготовку до практичних навчальних занять не можна відкладати на останній день. Напередодні корисно ще раз уважно прочитати записи лекцій і вже готовий конспект за темою занять, у разі необхідності усного виступу – ретельно його продумати.

Стосовно роботи на семінарі слід зазначити наступне. На семінарі кожний з його учасників повинен бути готовим до виступу із усіх означених у плані питаннях, проявляти максимальну активність при їх розгляданні. Виступ має відбуватися у вільній формі, бути переконливим і аргументованим, чого можна досягти лише за хорошого володіння матеріалом. Виступ не може зводитися до простого переказу або читання конспекту. Той хто виступає, має проявити власне ставлення до теми виступу, висловити свою особисту думку, розуміння, обґрунтувати її та зробити правильні висновки зі сказаного. При цьому можна звертатися до записів конспекту семінару і лекції, безпосередньо до першоджерел, використовувати знання додаткової економічної літератури, факти і спостереження економічного життя тощо.

Навколо такого виступу можуть спалахнути суперечки, дискусії, до участі в яких повинен прагнути кожний. А для цього необхідно уважно і критично слухати доповідача, підмічати особливості в його судженнях, помічати недоліки і можливі помилки та за необхідності, виступити, не дочікуючись заключного слова викладача. При цьому звернути увагу на неказане доповідачем або підтримати і розвинути цікаву думку, висловлену ним.

На закінчення викладач, як керівник семінару, підводить підсумки виступів. Все, що буде сказано ним, слід обов'язково відмітити у своїх конспектах та за необхідності внести в них виправлення і доповнення.

Є можливим рекомендувати наступний оптимальний „алгоритм проведення практичних занять”:

1) пророблення теоретичного матеріалу теми заняття, проведення якого відбувається не шляхом повторної доповіді викладача, а шляхом постановки студентам значної кількості логічних питань, що слідує одне за одним (відповісти на 2-3 питання має кожний студент, а не лише бажуючі). Таке пророблення не є марним витрачанням дорогоцінного часу, воно окупується високою ефективністю в майбутньому;

2) розв'язання вступної задачі біля дошки викликаним студентом під керівництвом викладача. При цьому викладач показує студентам, як необхідно подавати формули, робити підстановку чисел, зображувати таблиці і графіки;

3) самостійне розв'язання студентами задач, записаних викладачем на дошці або вказаних у задачнику. Викладачеві при цьому необхідно безперервно обходити всіх студентів і спостерігати за ходом розв'язання кожним окремим студентом, давати індивідуальні вказівки в міру необхідності;

4) за виявлення загального типового утруднення, відповідні роз'яснення необхідно зробити біля дошки, перервавши на 2-3 хвилини самостійну роботу;

5) не слід стримувати роботу активних і найбільш здібних студентів, дочікуючись, поки всі розв'яжуть одну певну задачу. Їм доцільно пропонувати додаткові задачі чи розширювати вже записані на дошці;

6) необхідно наполягати на тому, щоб навіть прості задачі вирішувались методично правильно: спочатку записувались необхідні співвідношення, потім в них підставлялись би чисельні величини для послідовних розрахунків. Слід наполягати на акуратному і навіть естетичному виді зроблених записів.

Молодим, починаючим викладачам, як і студентам, іноді здається, що розв'язання задач біля дошки ефективніше, тому що вдається розв'язати більше задач, і записи у студентів залишаються повнішими. Проте, це враження – помилкове. Справа не у кількості „побачених” і „прослуханих” задач, а у кількості вирішених самостійно;

7) наприкінці заняття викладач має повідомити тему наступного заняття, з тим, щоб студенти могли до нього підготуватися. Необхідно також надати домашнє завдання, якщо це передбачене методикою кафедри. У цьому випадку наступне заняття повинно розпочатися з перевірки виконання задач і, можливо, з розв'язання найтипівіших з них.

Практика проведення лабораторних занять у вузі достатньо установилась:

1) попереднє опитування (доказовість готовності). При незадовільних відповідях, студент не допускається до лабораторної роботи, проте залишається в лабораторії і повторно готується до відповіді на контрольні питання викладача. За успішної повторної здачі, якщо до кінця заняття залишається достатньо часу, викладач може допустити студента до виконання роботи, у протилежному випадку студент виконує її у додатковий час;

2) проведення роботи (отримання результатів експерименту, залежностей, графіків тощо). Експеримент слід проводити усвідомлено, тобто знати мету роботи, точність, з якою необхідно проводити вимірювання, уявляти собі чи правильно протікає явище;

3) оформлення звіту. Лабораторна робота вважається виконаною лише у тому випадку, коли звіт по ній прийнятий. Чим скоріше складено звіт після проведення роботи, тим менше буде витрачено праці і часу на її оформлення;

4) здача результатів. Захист лабораторної роботи має відбуватися, як правило, у години, відведені на лабораторні заняття.

Студент може бути допущеним до наступної лабораторної роботи лише у разі, коли у нього є незахищеними не більше 2-х попередніх робіт. Студенти, які здали в установлений термін всі лабораторні роботи, можуть бути звільненими від заліку по даній дисципліні.

Проте маємо за доцільне звернути увагу молодих викладачів на деякі аспекти цього процесу:

– необхідно проявляти почуття міри при висуванні студентам вимог до знань теоретичної сторони частини курсу, що „ілюструє” лабораторна робота. Основне призначення цього виду навчання – придбання навиків роботи з технічними приладами (передусім, ЕОМ) з метою самому „побачити” характер протікання тих або інших процесів;

– слід особливо наполягати на попередньому знанні характеру залежностей, що будуть отримані, а також структурних схем, що забезпечують їхнє отримання;

– виникаючі у студентів незрозумілості при проведенні лабораторної роботи та проблеми з не отримуваними залежностями, студенти повинні вирішувати самі за допомогою лише вказівок викладача. Викладачеві при цьому слід переконатися в налагодженості лабораторних приладів;

– необхідно слідкувати за тим, щоб члени студентської бригади брали на себе роль провідного бригадира по черзі, не залишаючись лише пасивними спостерігачами.

Активність студентів у лабораторії значно підвищиться, якщо викладач переконає їх у тому, що лабораторія для більшості студентів – єдиний спосіб простежити всі основні процеси, що зустрічаються у даному курсі.

Отже, успіх та ефективність практичних навчальних занять досягається лише наполегливою, ретельною підготовкою як викладача, так і студентів.

План семінарського заняття:

1. Форми організації практичних навчальних занять.
2. Методика підготовки і проведення практичних навчальних занять з економічних дисциплін.

Контрольні питання та завдання:

1. Які види практичних навчальних занять вам відомі?
2. У чому полягає сутність семінару як організаційної форми навчання?
3. Охарактеризуйте одну з найдавніших форм організації навчання – дискусію.
4. Яке призначення практичних занять у навчальному процесі?
5. Наведіть відмінності практикумів від практичних занять.
6. У чому полягає сутність лабораторних занять як організаційної форми навчання?
7. Що представляє собою такий вид навчально-теоретичних занять, як колоквіум?
8. Охарактеризуйте послідовність підготовки до практичних навчальних занять з економічних дисциплін.
9. У чому полягає методика проведення семінарських занять?
10. У чому полягає методика проведення практичних занять?
11. У чому полягає методика проведення лабораторних занять?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Які ще види практичних навчальних занять вам відомі?*
  - а) семінарські заняття;
  - б) практичні заняття;
  - в) лабораторні заняття;
  - г) колоквіуми;
  - д) ?.
2. *Який з перелічених видів практичних навчальних занять орієнтований на прояв найбільшої самостійності студентів?*
  - а) практичні заняття;
  - б) семінарські заняття;
  - в) лабораторні заняття.
3. *Який із видів навчальних практичних занять передбачає рішення комплексних учбових задач?*
  - а) практикуми;
  - б) практичні заняття;
  - в) лабораторні заняття.
4. *Різновидом яких занять є тренінг?*
  - а) практикуми;
  - б) практичні заняття;
  - в) лабораторні заняття.

5. Які з практичних навчальних занять дають студентам наочне уявлення про явища і процеси?

- а) семінарські заняття;
- б) практичні заняття;
- в) лабораторні заняття;
- г) колоквіуми;
- д) практикуми.

6. Яка з основних функцій семінару не названа?

- а) навчально-пізнавальна;
- б) спонукальна;
- в) виховальна;
- г) контролююча;
- д) ? (навчаюча).

7. Яка з основних функцій семінару спрямована на закріплення, розширення, поглиблення знань, отриманих на лекціях і в ході самостійної роботи?

- а) навчально-пізнавальна;
- б) навчаюча;
- в) спонукальна;
- г) виховна;
- д) контролююча.

8. При проведенні яких практичних навчальних занять виникають дискусії, до участі в яких повинен прагнути кожний зі студентів?

- а) семінари;
- б) практикуми;
- в) практичні заняття.

9. Що є важливішим за проведення практичних занять?

- а) кількість вирішених самостійно задач;
- б) кількість „прослуханих” задач.

10. Який етап є заключним при проведенні лабораторних робіт?

- а) попереднє опитування;
- б) проведення роботи;
- в) оформлення звіту;
- г) ?.

Розділ 8

ГРАЛЬНІ ФОРМИ НАВЧАННЯ ЕКОНОМІЧНИМ
ДИСЦИПЛІНАМ ТА ЇХНЯ ЕФЕКТИВНІСТЬ

8.1. Навчальні економічні ігри та їх класифікація

Освіта – це вміння зустрічати життєві ситуації. Навчання є системою викладання та вчення за допомогою різних дидактичних засобів і спільної діяльності викладача і студента. Схематично це показано на рис. 8.1 [2]:

Рис. 8.1. Навчання як система

При цьому вибір засобів і способів діяльності, як правило, здійснюється викладачем, що чітко проглядається у традиційному інформаційному навчанні. Але чим більше уваги приділяється спільній діяльності студента і викладача, тим ефективніше здійснюється весь процес навчання. Людина вчиться тою мірою, якою викладач зумів організувати її самостійну працю. А методична система як така, що педагогічно управляє самонавчанням, покликана реалізувати цілі педагогічної та дидактичної систем. Кожен викладач часом відчуває сумніви щодо вибору стратегії педагогічної діяльності, коливаючись між інформативним (традиційним) і активним (проблемним) методами навчання. За традиційною методикою процес навчання ведеться у формі монологу або діалогу: викладач пояснює – студент слухає чи викладач опитує – студенти відповідають. Традиційне навчання забезпечує певний запас інформації, але не стимулює до самостійної дослідницької діяльності

У поняття активних методик навчання входять рольові, управлінські та навчальні ігри, соціально-психологічні, педагогічні й інші тренінги, комп'ютерні ігри – все те, що забезпечує максимальну спільну активність викладача і студентів – педагогіку співпраці [5, 7, 11, 20, 25].

Дуже важливий недолік традиційного навчання полягає в тому, що воно не розкриває процесу взаємодії людей, їхніх інтересів і потреб. Досвід показує, що після закінчення економічного вузу людина бачить, що вона вже багато забула, а те, що пам'ятає, їй потрібно застосовувати у таких комбінаціях, які вона не могла і передбачити. *Гра* – це школа людських взаємовідносин, соціального досвіду,

набагато ширшого, ніж сюжет конкретних ігор. У грі немає особи, яка навчає. Процес навчання ведеться мовою дій, учасники гри вчаться і вчать через активні обопільні контакти.

Оволодіння методикою навчання шляхом використання навчальних ігор є в певному розумінні вершиною методичної майстерності викладача. Педагогічна практика показує, що ігри – це доля активних молодих та деякої (природної, творчої) частини викладачів зі стажем, які, володіючи традиційною «педагогікою сходження», прагнуть важкої мети – «педагогіки співпраці», «навчальної діяльності через рольову гру». В їхнє завдання входить «навчити вчитися», вчитися «граючи», тобто легко, з інтересом та задоволенням. Основний девіз гри – «корисно та цікаво». Тому в навчальній діяльності у грі завжди відпрацьовуються провідні знання та навички.

У процесі проведення ігор реалізуються такі психолого-дидактичні закономірності [33, 35]:

- принцип негайного застосування знань;
- зведення абстрактних знань і понять на рівень *чуттєвого* перетворення матеріалу;
- наближення до *практичного розуміння* економічних категорій і закономірностей;
- менша втомлюваність учасників гри.

І нарешті, у грі втілюється основна формула педагогічної творчості: первісне абстрактне знання перетворюється на конкретне переживання.

Для позначення усієї різноманітності ігор застосовують поняття „*дидактична гра*” як навчальна діяльність з імітаційного моделювання систем, явищ, процесів, а також майбутньої професійної діяльності. *У практиці економічної освіти найбільш відомі:* ділові ігри, тренінги, аналіз ситуацій, розробка колективних проектів, методика колективного планування курсу, організаційно-діяльнісні ігри.

8.2. Етапи розробки ігор

Існують два принципові підходи до розробки ігор: 1) німецький, 2) американський. Перший характеризується високим ступенем адекватності процесу, створенням складної, але точної моделі, проте виникає ризик потонути у деталях. Другий полягає в тому, що моделюються тільки генеральні закономірності. Американський підхід, навпаки, спрямований на те, щоб *гра навчала мислити*. За нього спочатку аналізуються кілька кращих підручників, з них обирається кілька проблемних питань. Потім створюють основні моделі цих питань, описують основні характеристики і потрібну стратегію вирішення.

При розробці гри або тренінгу весь процес навчання треба подати як цілісну систему, кінцевою метою якої є вирішення принципових завдань навчання: 1) яким має бути студент; 2) що він має знати; 3) що він має вміти. Йдеться про необхідний комплекс особистісних і професійних якостей, заданих метою навчання. І саме ця мета є головним системостворюючим фактором у виборі тих чи інших тренінгів.

Будь-які ігри передбачають наявність таких основних етапів [58]:

- 1) вступна частина (мета ігрового заняття);
- 2) підготовча частина (правила гри);
- 3) гра (постановка завдань, саме гра);
- 4) аналіз результатів, підведення підсумків.

Ділові ігри можна будувати по-різному: або кожен гравець перед грою отримує точні інструкції, або лише приблизний перелік того, що йому доведеться зробити. Орієнтовно процедуру розробки гри зображено на рис. 8.2 [90]:

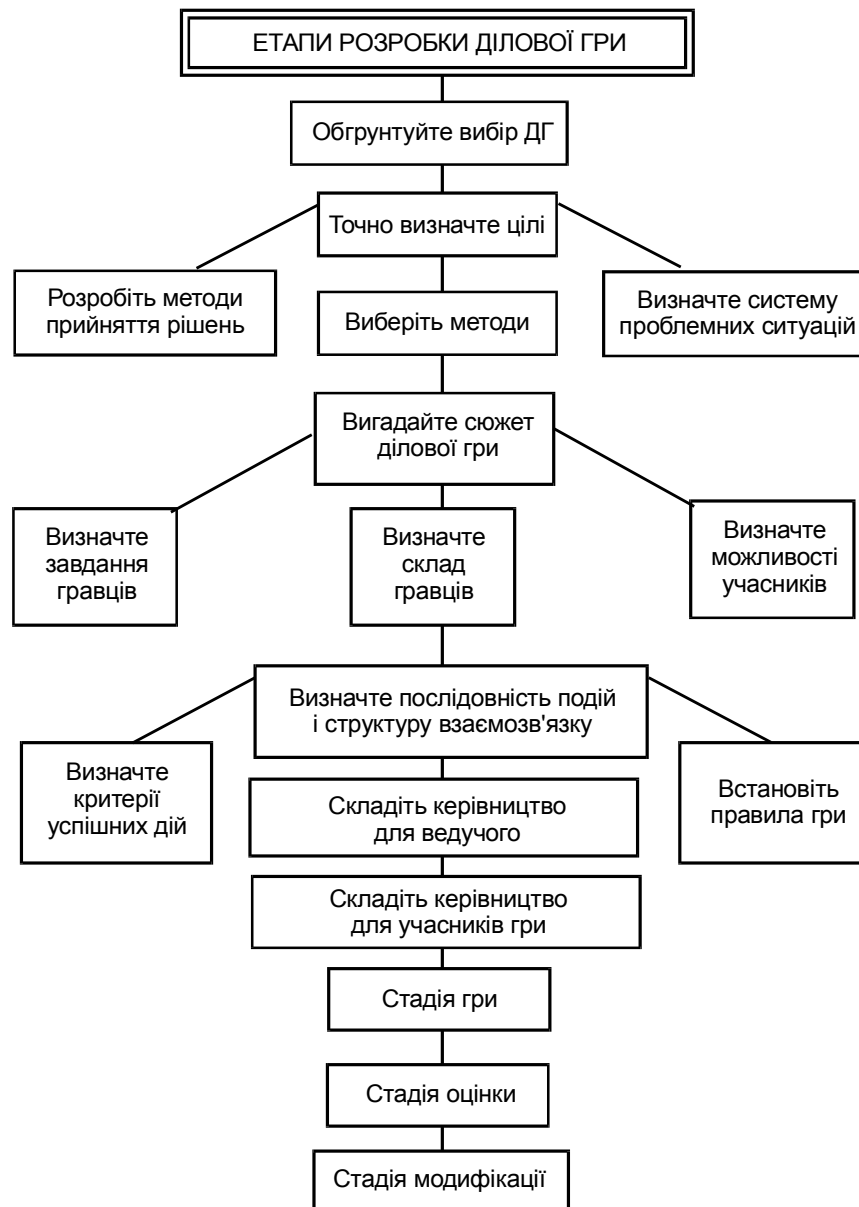

Рис. 8.2. Етапи розробки ділової гри

Взагалі необов'язково дотримуватись будь-якої чіткої процедури. Проте до опису навчальної (ділової) гри мають увійти такі обов'язкові елементи:

- 1) об'єкт імітації та його перетворення, яке досягається в результаті гри;
- 2) мета і завдання гри;
- 3) галузь застосування гри, на кого її розраховано;

- 4) суть проблемної (конфліктної) ситуації;
- 5) комплект ролей та функцій гравців;
- 6) правила й умови гри, документальне забезпечення її;
- 7) система ігрових оцінок.

У викладача економіки є дві можливості: розробити власні ігрові заняття та тренінги; адаптувати вже відомі ігри. Безумовно, є і третя можливість – взагалі не використовувати ігор, але досягти у такому разі високого рівня активізації навчання навряд чи вдасться.

Економічна і соціальна перебудова в країні значно підвищує вимоги до професійної підготовки економічних кадрів. У цих умовах потрібна більш гнучка, побудована за модульним принципом система навчання в цілому та ігрового навчання зокрема. При виборі принципів використання навчальних ігор в економічному вузі перевагу слід надавати іграм «відкритого типу», організаційно-діяльнісним іграм, коли у гру можна вводити будь-який фактичний матеріал для аналізу й вирішення виробничих проблем в ігровій формі. У ділових іграх має бути реальна конфліктна ситуація, елемент змагання і можливість використання різних поєднань економічних методів управління. Оцінювати треба не тільки дії гравців, а й якість моделювання економічних методів управління. За збалансованості умовних і реальних компонентів навчально-виробничої ситуації сприймається і як навчальна, і як реальна. Гра сприяє розвитку особистості спеціаліста.

В іграх на замовлення підприємств створюються реальніші умови опрацювання студентами професійних вмінь, а участь працівників підприємств дозволяє останнім краще оцінювати якість вузівської підготовки.

8.3. Ефективність ігрових форм навчання економічним дисциплінам

Ефективність гри (як і принципи її побудови) залежить від тієї теорії навчання, на якій базуються її творці й організатори. Як вважають дослідники, основною теоретичною базою для проведення імітаційних ігор був біхевіоризм, в кінці 60-х років сталася переорієнтація на праці Дж. Брунера, який вважав найкращим способом набуття практичних навичок той досвід, який дають ігри, а не лекції або інші дидактичні методи. У грі, як у житті, знання і досвід набувають методом спроб та помилок. Проте ціна помилки у грі не така велика, як у реальному житті. Навчальна гра є формою навчання, в якій реалізуються частково-пошуковий, і навіть дослідницький методи навчання (ряд авторів розглядають гру як форму і метод навчання й виховання).

Та сама гра може виконувати кілька функцій [63]:

1. Навчаючу – розвиток таких загальнонавчальних вмінь і навичок, як *пам'ять, увага, сприймання інформації* різної модальності; розвиток навичок володіння рідною (іноземною) мовою.

2. Розважальну – створення сприятливої атмосфери, перетворення заняття на захоплюючу пригоду.

3. Комунікативну – об'єднання учасників гри у колектив, установлення емоційних контактів.

4. Релаксаційну – зняття емоційної напруженості, спричиненої навантаженням на нервову систему за інтенсивного навчання.

5. Психологічну – підготовка для більш ефективної діяльності, перебудова психіки і фізіології для засвоєння великих обсягів інформації.

6. Розвиваючу – гармонійний розвиток особистісних якостей для активізації резервних можливостей.

7. Виховну – психотренінг і психокорекція поведінки в ігрових моделях життєвих ситуацій.

В основі гри лежить поєднання інформаційного (репродуктивного), проблемного (евристичного) й ігрового навчання. *В ній можна спостерігати принаймні три рівні активності учасників:*

1. Репродуктивний – учасник гри за найсумліннішої праці не виходить за межі раніше знайденого способу дії.

2. Евристичний – учасник гри не задовольняється відомими, апробованими методами розв'язування задач, а шукає оригінального розв'язку.

3. Творчий – учасник гри, знайшовши розв'язок евристично, не спиняється на цьому, а намагається зрозуміти і використати всі його наслідки і можливості. Активність на творчому рівні якісно інша, ніж на евристичному: це вже шлях до самостійної творчості.

Які ж психічні якості розвивають окремі методи?

Метод конкретних ситуацій спрямований на удосконалення аналітичних граней розумового процесу, здатність розуміти й вирішувати реальні, не адаптовані практичні завдання не тільки з урахуванням НТІ, а й соціально-психологічних компонентів ситуації.

Ділові ігри, забезпечуючи максимальне емоційне і практичне залучення до конкретної ігрової ситуації, створюють принципово нові можливості у навчанні, дозволяючи радикально скоротити час накопичення власного соціального досвіду, перетворюють загальні знання на особистісно значущі, сприяють розвитку організаторських навичок у спеціалістів. Недарма широке використання ділових ігор дозволяє зменшити визначений для вивчення деяких дисциплін час на 30-50%.

У **соціально-економічній тематиці** потрібно моделювати не тільки явища, структуру, процеси, а й соціальну діяльність.

Правильна управлінська поведінка у складних і таких, що постійно змінюються, умовах – це *мистецтво*, хоч окремі рішення можуть базуватись на суто наукових (наприклад, економіко-математичних) засадах. Як зазначає Ю.В. Геронімус: „...саме цьому мистецтву, а не зібранню розрізнених методів і слід було б навчати управління. Надзвичайно важливо не тільки і не стільки інформувати його про способи управління, скільки прищеплювати йому *навички активного володіння* цими методами та їх *комбінування у конкретних умовах*”.

Ефективність імітаційних ігор як засобу пізнання і надбання, вмінь та навичок зумовлена *синтезом* у рамках однієї діяльності ігрового й пізнавального інтересів.

План семінарського заняття:

1. Класифікація навчальних економічних ігор.
2. Етапи розробки ігор.
3. Основні фактори ефективності економічних ігор.

Контрольні питання та завдання:

1. Назвіть активні методики навчання. У чому їх переваги?
2. Які психолого-дидактичні закономірності реалізуються у процесі проведення ігор?
3. Які принципові підходи до розробки ігор Вам відомі? Дайте їм характеристику.
4. Позначте основні етапи будь-якої економічної гри. Які обов'язкові елементи мають увійти до опису навчальної (ділової)?
5. Позначте етапи розробки ділової гри.
6. Іграм якого типу слід надавати перевагу в економічному вузі?
7. Які методи навчання реалізуються більшою мірою у грі?
8. Які функції виконує гра?
9. Які рівні активності учасників спостерігаються у грі?
10. Які психічні якості розвивають окремі методи гри?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Які методики навчання розкривають процес взаємодії людей, їхніх інтересів і потреб, сприяють самостійній дослідницькій діяльності?*
  - а) проблемні;
  - б) інформативні.
2. *У поняття яких методик навчання входять рольові, управлінські та навчальні ігри, соціально-психологічні, педагогічні й інші тренінги, комп'ютерні ігри?*
  - а) традиційних методик;
  - б) активних методик.
3. *Дидактична гра – це...*
  - а) школа людських взаємовідносин, соціального досвіду, набагато ширшого, ніж сюжет конкретних ігор;
  - б) навчальна діяльність з імітаційного моделювання систем, явищ, процесів, а також майбутньої професійної діяльності.
4. *Поняття дидактичної гри набагато ширше за ділову гру?*
  - а) так;
  - б) ні.
5. *Ігрові форми проблемного навчання – це...*
  - а) включення проблемних ситуацій у процес навчання.;
  - б) спільна творча праця студентів і викладача для дослідження конкретної господарської діяльності;

в) комплексна спеціальна гра.

6. *На якому з етапів гри визначаються її правила?*

- а) вступна частина;
- б) підготовча частина;
- в) саме гра;
- г) аналіз результатів.

7. *Який ще рівень активності учасників спостерігається у ході гри?*

- а) репродуктивний;
- б) евристичний;
- в) ?.

8. *Репродуктивний рівень активності учасників гри – це...*

- а) учасник гри не виходить за межі раніше знайденого способу дії;
- б) учасник гри не задовольняється відомими методами розв'язування задач;
- в) учасник гри намагається використати всі наслідки і можливості знайденого розв'язування задачі.

9. *Якої функції гри не вистачає у наведеному переліку?*

- а) навчальна;
- б) розважальна;
- в) комунікативна ;
- г) психологічна;
- д) розвиваюча;
- е) виховна;
- ж) ?.

10. *Оберіть вірне визначення:*

- а) виховна функція – психотренінг і психокорекція поведінки в ігрових моделях життєвих ситуацій;
- б) виховна функція – підготовка для більш ефективної діяльності, перебудова психіки і фізіології для засвоєння великих обсягів інформації.

Розділ 9

СУТНІСТЬ І МІСЦЕ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

9.1. Роль самостійної роботи студентів у навчальному процесі

Основне завдання вищої освіти – формування творчої особистості фахівця, здатного до саморозвитку, самоосвіти, інноваційної діяльності. Рішення цієї мети навряд чи можливо тільки шляхом передачі знань у готовому вигляді від викладача до студента. Необхідно перевести студента з пасивного споживача знань в активного їх творця, який вміє сформулювати проблему, проаналізувати шляхи її вирішення, знайти оптимальний результат і довести його правильність. Реформа вищої освіти, яка відбувається сьогодні, пов'язана за своєю суттю з переходом від парадигми навчання до парадигми освіти. У цьому плані слід визнати, що самостійна робота студентів (СРС) є не просто важливою формою освітнього процесу, а має стати його основою. Це передбачає орієнтацію на активні методи оволодіння знаннями, розвиток творчих здібностей студентів, перехід від поточного до індивідуалізованого навчання з урахуванням потреб і можливостей особистості. Мова йде не просто про збільшення кількості годин на самостійну роботу. Посилення ролі СРС означає принциповий перегляд організації навчально-виховного процесу вузу, який має будуватися так, щоб розвивати вміння вчитися, формувати у студента здатності до саморозвитку, творчого застосування здобутих знань, способів адаптації до професійної діяльності у сучасному світі.

У той самий час СРС, її планування, організаційні форми і методи, система відстеження результатів є одним із найбільш слабких місць у практиці вузівської освіти і однією з найменш досліджених проблем педагогічної теорії, особливо стосовно сучасної освітньої ситуації (диверсифікація вищої освіти, впровадження освітніх стандартів, впровадження системи педагогічного моніторингу і т. ін.).

9.2. Основні поняття і визначення у сфері самостійної роботи студентів

У загальному випадку СРС – це будь-яка діяльність, пов'язана з вихованням мислення майбутнього професіонала. Будь-який вид занять, що створює умови для зародження самостійної думки, пізнавальної активності студента, пов'язаний з самостійною роботою. У широкому сенсі під СРС слід розуміти сукупність всієї самостійної діяльності студентів як у навчальній аудиторії, так і за її межами, в контакт з викладачем і за його відсутності. Тобто, *СРС – це різноманітні види індивідуальної і колективної навчальної діяльності студентів, які здійснюються ними на навчальних заняттях або поза ними за завданням викладача, під його керівництвом, однак без його безпосередньої участі.*

Найбільш поширені види СРСР [9, 71, 82]: робота з підручником, навчальними посібниками, персональним комп'ютером, розв'язування задач, виконання вправ, написання рефератів, курсових робіт, самостійні спостереження, лабораторні роботи, науково-дослідницька діяльність.

СРС реалізується [93]:

1. Безпосередньо в процесі аудиторних занять – на лекціях, практичних та семінарських заняттях, при виконанні лабораторних робіт.

2. У контакті з викладачем поза рамками розкладу – на консультаціях з навчальних питань, в ході творчих контактів, при ліквідації заборгованостей, при виконанні індивідуальних завдань тощо.

3. У бібліотеці, вдома, у гуртожитку, на кафедрі при виконанні студентом навчальних і творчих завдань.

За дидактичною метою СРС можна поділити на:

- підготовчу;
- спрямовану на засвоєння нових знань, тренувальну;
- узагальнюючо-повторювальну;
- контрольну роботу.

Кордони між цими видами робіт досить розмиті, а самі види СРС перетинаються. Завдання для СРС можуть бути *фронтальними* та *індивідуальними*.

Таким чином, самостійна робота студентів може бути як в аудиторії, так і за її межами. Тим не менш, розглядаючи питання СРС, зазвичай мають на увазі в основному позааудиторну роботу. Слід зазначити, що для активного володіння знаннями в процесі аудиторної роботи необхідно розуміння навчального матеріалу, а оптимальнішим є творче його сприйняття. В реальності ж, особливо на молодших курсах, спостерігається сильна тенденція на запам'ятовування досліджуваного матеріалу з елементами розуміння. Кафедри і лектори часто перебільшують роль логічного початку у піднесенні своїх дисциплін і не приділяють уваги проблемі його сприйняття студентами. Слабо висвічуються всередині і міждисциплінарні зв'язки, спадкоємність дисциплін виявляється досить низькою, навіть незважаючи на наявність програм безперервної підготовки. Знання студентів, не закріплені зв'язками, мають погану збереженість. Особливо небезпечно це для дисциплін, що забезпечують фундаментальну підготовку.

Хоча в освітні стандарти на позааудиторну роботу відводиться половина навчального часу студента, цей норматив у багатьох випадках не витримується. Кількість і обсяг завдань на СРС і кількість контрольних заходів з дисципліни визначається викладачем або кафедрою у багатьох, виходячи з принципу "чим більше, тим краще". Не завжди робиться навіть експертна, тобто обґрунтована особистим досвідом викладачів, оцінка складності завдання і часу, необхідного на його підготовку. Не завжди узгоджені терміни подання домашніх завдань з різних дисциплін, що призводить до нерівномірності розподілу СРС за часом. Всі ці фактори підштовхують студентів до формального ставлення щодо виконання роботи, списування та зменшення часу, що реально витрачається ними на цю роботу. Досить поширеним стало несамотійне виконання домашніх завдань, курсових проектів і робіт. Часто навчальні завдання не налаштовані на активну роботу студентів, їх виконання може бути здійснено на рівні низки формальних дій, без творчого підходу і навіть без розуміння виконуваних операцій.

Детально плануючи СРС, викладач зобов'язаний створити відповідні умови для її виконання (тут необхідна мотивація виконання тієї чи іншої діяльності, чітке визначення зв'язку цих робіт із практичною діяльністю).

9.3. Мотивація студентів до самостійної роботи

Активна СРС можлива тільки за наявності серйозної і стійкої мотивації. Найсильніший мотивуючий фактор – підготовка до подальшої ефективної професійної діяльності. *Серед факторів активізації СРС виділяють* [18, 23, 63]:

1. Корисність виконуваної роботи. Якщо студент знає, що результати його роботи будуть використані в лекційному курсі, у методичному посібнику, у лабораторному практикумі, при підготовці публікації або іншим чином, то ставлення до виконання завдання суттєво зміниться в кращий бік і якість виконуваної роботи зростатиме. При цьому важливо психологічно налаштувати студента, показати йому, як необхідна виконувана робота. Іншим варіантом використання фактора корисності є активне застосування результатів роботи у професійній підготовці. Так, наприклад, якщо студент отримав завдання на дипломну роботу на одному з молодших курсів, він може виконувати самостійні завдання з низки дисциплін гуманітарного і соціально-економічного, природно-наукового і загальнопрофесійного циклів дисциплін, які потім увійдуть як розділи в його кваліфікаційну роботу.

2. Участь студентів у творчій діяльності. Це може бути участь у науково-дослідницькій, дослідно-конструкторській або методичній роботі, що проводиться на тій чи іншій кафедрі.

3. Важливим мотиваційним фактором є інтенсивна педагогіка. Вона передбачає впровадження в навчальний процес активних методів, насамперед, ігрового тренінгу, в основі якого лежать інноваційні та організаційно-діяльнісні ігри. У таких іграх відбувається перехід від односторонніх приватних знань до багатосторонніх знань про об'єкт, його моделювання з виділенням провідних суперечностей, а не просто придбання навичок прийняття рішення. Першим кроком у такому підході є ділові або ситуаційні форми занять, у тому числі з використанням ЕОМ.

4. Участь в олімпіадах з навчальних дисциплін, конкурсах науково-дослідницьких або прикладних робіт і т. ін.

5. Використання мотивуючих факторів контролю знань (накопичувані оцінки, заліки, рейтинг, тести, нестандартні екзаменаційні процедури). Ці фактори за певних умов можуть викликати прагнення до змагальності, що саме по собі є сильним мотиваційним фактором самоудосконалення студента.

6. Заохочення студентів за успіхи у навчанні і творчої діяльності (стипендії, преміювання, заохочувальні бали) і санкції за погане навчання. Наприклад, за роботу, здану раніше терміну, можна проставляти підвищену оцінку, а в іншому випадку її знижувати.

7. Індивідуалізація завдань, виконуваних як в аудиторії, так і поза нею, постійне оновлення.

8. Мотиваційним фактором в інтенсивній навчальній роботі і, в першу чергу, самотійній, є особистість викладача. Викладач може бути прикладом для студента як професіонал, як творча особистість. Викладач може і повинен допомогти студенту розкрити свій творчий потенціал, визначити перспективи свого внутрішнього зростання.

9. Мотивація самотійної навчальної діяльності може бути посилена при використанні такої форми організації навчального процесу, як циклове навчання ("метод занурення"). Цей метод дозволяє інтенсифікувати вивчення матеріалу, тому що скорочення інтервалу між заняттями за тією або іншою дисципліною вимагає постійної уваги до змісту курсу та зменшує ступінь забування. Різновидом цього виду занять є проведення багатогодинного практичного заняття, що охоплює кілька тем курсу, спрямованого на вирішення наскрізних завдань.

9.4. Організація і форми самотійної роботи студентів

Головне в стратегічній лінії організації СРС вузу полягає не в оптимізації її окремих видів, а у створенні умов високої активності, самотійності і відповідальності студентів в аудиторії і поза нею в ході всіх видів навчальної діяльності. Найпростіший шлях – зменшення числа аудиторних занять на користь СРС – не вирішує проблеми підвищення або навіть збереження на колишньому рівні якості освіти, бо зниження обсягів аудиторної роботи зовсім не обов'язково супроводжується реальним збільшенням СРС, яка може бути реалізована в пасивному варіанті. У стандартах вищої професійної освіти на позааудиторну роботу відводиться не менше половини бюджету часу студента. Цей час повністю може бути використано на СРС. Крім того, більша частина часу, що відводиться на аудиторні заняття, так само включає СРС. Таким чином, часу на самотійну роботу в навчальному процесі цілком достатньо, питання в тому, яким чином ефективніше використовувати цей час.

У загальному випадку можливі *два основних напрями побудови навчального процесу на основі СРС*:

1) збільшення ролі СРС в процесі аудиторних занять, реалізація якого вимагає від викладачів розробки методик і форм організації аудиторних занять, здатних забезпечити високий рівень самотійності студентів і поліпшення якості підготовки;

2) підвищення активності студентів за усіма напрямами СРС у позааудиторний час. Підвищення активності студентів при роботі у позааудиторний час пов'язане з низкою труднощів: в першу чергу, – це неготовність до нього як більшості студентів, так і викладачів, причому і в професійному і в психологічному плані; по-друге – існуюче інформаційне забезпечення навчального процесу недостатньо для ефективної організації СРС.

Основне завдання організації СРС полягає у створенні психолого-педагогічних умов розвитку інтелектуальної ініціативи і мислення на заняттях будь-якої форми. *Основним принципом організації СРС* має стати переведення всіх студентів на індивідуальну роботу з переходом від формального виконання певних завдань при пасивній ролі студента до пізнавальної активності з

формуванням власної думки при вирішенні поставлених проблемних питань і завдань. *Мета СРС* – навчити студента свідомо і самостійно працювати спочатку з навчальним матеріалом, потім з науковою інформацією, закласти основи самоорганізації і самовиховання з тим, щоб прищепити вміння надалі постійно підвищувати свою кваліфікацію. Вирішальна роль в організації СРС належить викладачу, який повинен працювати не зі студентом "взагалі", а з конкретною особою, з її сильними і слабкими сторонами, індивідуальними здібностями і схильностями. Завдання викладача – бачити і розвивати найкращі якості студента як майбутнього фахівця високої кваліфікації.

При вивченні кожної дисципліни організація СРС повинна представляти єдність трьох взаємопов'язаних форм: 1) позааудиторна; 2) аудиторна, здійснювана під безпосереднім керівництвом викладача; 3) творча, у т.ч. науково-дослідницька робота [9].

При самостійній діяльності студентів внутрішній процес засвоєння знань складається з таких ланок: 1) сприймання; 2) усвідомлення і розуміння; 3) узагальнення; 4) закріплення; 5) застосування на практиці.

У практиці викладання економічних дисциплін застосовуються різні форми СРС: робота з підручником, реферування проблемних ситуацій, робота з конспектом-схемою, аналіз виробничих ситуацій, виконання індивідуальних завдань (реферати), побудова "дерева проблем" і "дерева цілей", самоперевірка з програмованого контролю, розв'язування задач, складання завдань з теми, колоквиум, виступ з рефератом на лекції або семінарі, проведення проблемних семінарів, заняття у виробничих умовах, робота з ЕОМ, участь у навчально-виробничій грі. Студенту бажано надавати право вибору теми і навіть керівника роботи; виконання домашніх завдань різноманітного характеру. Індивідуальне завдання може отримувати як кожен студент, так і частина студентів групи: виконання курсових робіт; підготовка до участі у науково-теоретичних конференціях, оглядах, олімпіадах та ін.

Щоб розвивати позитивне відношення студентів до позааудиторної СРС, слід на кожному етапі роз'яснювати цілі роботи, контролювати розуміння цих цілей студентами, поступово формуючи у них уміння самостійної постановки завдання та вибору мети. Аудиторна СРС може реалізовуватися при проведенні практичних занять, семінарів, виконанні лабораторного практикуму, під час читання лекцій. При читанні лекційного курсу безпосередньо в аудиторії необхідно контролювати засвоєння матеріалу основною масою студентів шляхом проведення експрес-опитувань за конкретними темами, тестового контролю знань, опитування студентів у формі гри "Що? Де? Коли?" тощо. На практичних і семінарських заняттях різні види СРС дозволяють зробити процес навчання більш цікавим і підняти активність значної частини студентів у групі. На практичних заняттях з економічних дисциплін потрібно не менше однієї години з двох (50% часу) відводити на самостійне рішення завдань. *Практичні заняття доцільно будувати наступним чином:*

1. Вступне слово викладача (мета заняття, основні питання, які мають бути розглянутими).

2. Побіжне опитування.

3. Розв'язання однієї-двох типових задач біля дошки.

4. Самостійне розв'язання задач.

5. Розбір типових помилок при розв'язанні (в кінці поточного заняття або на початку наступного).

Для проведення занять необхідно мати великий банк задач для самостійного розв'язання, причому ці задачі можуть бути диференційовані за ступенем складності. Залежно від дисципліни або від її розділу можна використовувати два шляхи:

1) давати певну кількість задач однакової складності для самостійного розв'язання, а оцінку ставити за кількість розв'язаних за певний час задач;

2) видавати задачі різної складності й оцінку ставити за складності розв'язаних задач.

За результатами самостійного розв'язання задач слід виставляти з кожного заняття оцінку. Оцінку попередньої підготовки студента до практичного заняття може бути зроблено шляхом експрес-тестування (тестові завдання закритої форми) протягом 5, максимум – 10 хвилин. Таким чином, при інтенсивній роботі можна на кожному занятті кожному студенту поставити принаймні дві оцінки. За матеріалами модуля або розділу доцільно видавати студенту домашнє завдання і на останньому практичному занятті за розділом чи модулем підвести підсумки його вивчення (наприклад, провести контрольну роботу в цілому за модулем), обговорити оцінки кожного студента, видати додаткові задачі тим студентам, які бажають підвищити оцінку. Результати виконання цих задач підвищують оцінку вже в кінці семестру, на заліковому тижні, тобто рейтингова оцінка на початок семестру ставиться лише за поточної роботи, а рейтингова оцінка на кінець залікового тижня враховує всі додаткові види робіт.

З різних форм СРС на практичних заняттях старших курсів щонайкраще підходять "ділові ігри". Тематика гри може бути пов'язана з конкретними виробничими проблемами або носити прикладний характер, включати завдання ситуаційного моделювання з актуальних проблем і т. ін. Мета ділової гри – в імітаційних умовах дати студенту можливість розробляти і приймати рішення.

При проведенні семінарів і практичних занять студенти можуть виконувати СРС як індивідуально, так і малими групами (творчими бригадами), кожна з яких розробляє свій проект (завдання). Виконаний проект (рішення проблемного завдання) потім рецензується іншою бригадою за круговою системою. Публічне обговорення і захист свого варіанта підвищують роль СРС і підсилюють прагнення до її якісного виконання. Дана система організації практичних занять дозволяє вводити в завдання науково-дослідницькі елементи, спрощувати або ускладнювати завдання.

Активність роботи студентів на звичайних практичних заняттях може бути посилена введенням нової форми СРС, сутність якої полягає в тому, що на кожне заняття студент отримує своє індивідуальне завдання (варіант), при цьому його умова для всіх студентів однакова, а вихідні дані різні. Перед початком виконання завдання викладач дає лише загальні методичні вказівки (загальний порядок вирішення, точність та одиниці вимірювання величин, доступні довідкові матеріали і т. ін.). Виконання СРС на заняттях з перевіркою результатів

викладачем привчає студентів грамотно і правильно виконувати економічні розрахунки, користуватися обчислювальними засобами і довідковими даними. Досліджуваний матеріал засвоюється більш глибоко, у студентів змінюється ставлення до лекцій, тому що без розуміння теорії предмета, без хорошого конспекту важко розраховувати на успіх у розв'язанні задачі. Це покращує відвідуваність як практичних, так і лекційних занять.

Інша форма СРС на практичних заняттях може полягати у самостійному вивченні принципів схем, макетів, програм тощо, які викладач роздає студентам разом з контрольними питаннями, на які студент повинен відповісти протягом заняття.

Виконання лабораторного практикуму, як і інші види навчальної діяльності, містить багато можливостей застосування активних методів навчання та організації СРС на основі індивідуального підходу. При проведенні лабораторного практикуму необхідно створити умови для максимально самостійного виконання лабораторних робіт, для чого необхідно [82]:

- 1) провести експрес-опитування (усно або в тестовій формі) з теоретичного матеріалу, необхідного для виконання роботи (з оцінкою);
- 2) перевірити плани виконання лабораторних робіт, підготовлених студентом вдома (з оцінкою);
- 3) оцінити роботу студента в лабораторії й отримані дані (оцінка);
- 4) перевірити і виставити оцінку за звіт.

Будь-яка лабораторна робота повинна включати глибоке самостійне опрацювання теоретичного матеріалу, вивчення методик проведення та планування експерименту, освоєння вимірювальних засобів, обробку та інтерпретацію експериментальних даних. При цьому частина робіт може не носити обов'язковий характер, а виконуватися в рамках самостійної роботи з курсу. До низки робіт доцільно включити розділи з додатковими елементами наукових досліджень, які вимагають поглибленого самостійного опрацювання теоретичного матеріалу.

9.5. Методичне забезпечення та контроль самостійної роботи

Розробка комплексу методичного забезпечення навчального процесу є найважливішою умовою ефективності СРС. *До такого комплексу слід віднести [39]:* тексти лекцій, навчальні і методичні посібники, лабораторні практикуми, банки завдань і задач, сформульованих на основі реальних даних, банк розрахункових, моделюючих, тренажерних програм і програм для самоконтролю, автоматизовані навчальні та контролюючі системи, інформаційні бази дисципліни або групи споріднених дисциплін та ін. Це дозволить організувати проблемне навчання, в якому студент є рівноправним учасником навчального процесу.

Результативність СРС визначається наявністю активних методів її контролю. *Існують наступні види контролю СРС:*

- вхідний контроль знань і вмінь студентів на початку вивчення чергової дисципліни;

- поточний контроль, тобто регулярне відстеження рівня засвоєння матеріалу на лекціях, практичних і лабораторних заняттях;
- проміжний контроль по закінченні вивчення розділу або модуля курсу;
- самоконтроль, здійснюваний студентом в процесі вивчення дисципліни при підготовці до контрольних заходів;
- підсумковий контроль з дисципліни у вигляді заліку або іспиту;
- контроль залишкових знань і вмінь через певний час після завершення вивчення дисципліни.

В останні роки поряд з традиційними формами контролю – колоквіумами, заліками, іспитами досить широко впроваджуються нові методи, тобто організація СРС проводиться на основі сучасних освітніх технологій. У якості такої технології у сучасній практиці вищої професійної освіти часто розглядається рейтингова система навчання, що дозволяє студенту і викладачу виступати у вигляді суб'єктів освітньої діяльності, тобто бути партнерами.

Рейтингова система навчання припускає багатобальне оцінювання студентів, але це не простий перехід від п'ятибальної шкали, а можливість об'єктивно відобразити в балах розширення діапазону оцінювання індивідуальних здібностей студентів, їх зусиль, витрачених на виконання того або іншого виду СРС. Існує великий простір для створення блоку диференційованих індивідуальних завдань, кожне з яких має свою „ціну”. Правильно організована технологія рейтингового навчання дозволяє з самого початку піти від п'ятибальної системи оцінювання і прийти до неї лише при підведенні підсумків, коли зароблені студентами бали переводяться у звичні оцінки (відмінно, добре, задовільно, незадовільно). Крім того, до системи рейтингової оцінки включаються додаткові заохочувальні бали за оригінальність, новизну підходів до виконання завдань для СРС або вирішення наукових проблем. У студента є можливість підвищити навчальний рейтинг шляхом участі у позааудиторній роботі (участь в олімпіадах, конференціях; виконання індивідуальних творчих завдань, рефератів; участь у роботі наукового гуртка тощо). При цьому студенти, які не поспішають здавати роботу вчасно, можуть отримати і негативні бали. Разом з тим, заохочується більш швидке проходження програми окремими студентами. Наприклад, якщо він готовий здавати залік або писати самостійну роботу раніше групи, можна додати йому додаткові бали.

Рейтингова система – це регулярне відслідковування якості засвоєння знань і вмінь в навчальному процесі виконання планового обсягу СРС. Ведення багатобальної системи оцінювання дозволяє, з одного боку, відобразити в бальному діапазоні індивідуальні особливості студентів, а з іншого, об'єктивно оцінити в балах зусилля студентів, витрачені на виконання окремих видів робіт. Так, кожен вид навчальної діяльності отримує свою „ціну”. Виходить, що вартість роботи, виконаної студентом бездоганно, є кількісною мірою якості його навченості з тієї сукупності вивченого ним навчального матеріалу, яка була необхідна для успішного виконання завдання. Розроблена шкала перекладу рейтингу з дисципліни у підсумкову п'ятибальну оцінку доступна, легко підраховується як викладачем, так і студентом: 95%-100% максимальної суми

балів оцінка "відмінно"; 80%-94% оцінку "добре"; 60%-79% "задовільно"; 59% і менше від максимальної суми "незадовільно".

При використанні рейтингової системи:

- основний акцент робиться на організацію активних видів навчальної діяльності, активність студентів виходить на творче усвідомлення запропонованих завдань;

- у взаєминах викладача зі студентами є співпраця, існує психологічна і практична готовність викладача до факту індивідуальності "Я-концепції" кожного студента;

- передбачається різноманітність стимулюючих, емоційно-регулюючих, спрямовуючих і організуючих прийомів втручання (при необхідності) викладача у СРС;

- викладач виступає в ролі педагога-менеджера і режисера навчання, готового запропонувати студентам мінімально необхідний комплект засобів навчання, а не тільки передає навчальну інформацію; студент виступає в якості суб'єкта діяльності разом з викладачем, а розвиток його індивідуальності виступає як одна з головних освітніх цілей;

- навчальна інформація використовується як засіб організації навчальної діяльності, а не як мета навчання.

Рейтингова система навчання забезпечує найбільшу інформаційну, процесуальну і творчу продуктивність самостійної пізнавальної діяльності студентів за умови її реалізації через технології особистісно-орієнтованого навчання (проблемні, діалогові, дискусійні, евристичні, ігрові та інші освітні технології). Більшість студентів позитивно ставляться до такої системи відстеження результатів їх підготовки, відзначаючи, що рейтингова система навчання сприяє рівномірному розподілу сил протягом семестру, покращує засвоєння навчальної інформації, забезпечує систематичну роботу без „авралів” під час сесії. Значна кількість різноманітних завдань, що пропонуються для самостійної опрацювання, і різні шкали оцінювання дозволяють студенту стежити за своїми успіхами, і при бажанні у нього завжди є можливість поліпшити свій рейтинг (за рахунок виконання додаткових видів СРС), не чекаючи іспиту. Аналізуючи підсумки досвіду впровадження рейтингової системи у деяких вузах нашої країни, можна зазначити, що організація процесу навчання у рамках рейтингової системи навчання з використанням різноманітних видів СРС дозволяє отримати більш високі результати у навчанні студентів порівняно з традиційною вузівською системою навчання.

Використання рейтингової системи дозволяє домогтися більш ритмічної роботи студента протягом семестру, а також активізує пізнавальну діяльність студентів шляхом стимулювання творчої активності. Уведення рейтингу може викликати збільшення навантаження викладачів за рахунок додаткової роботи зі структурування змісту дисциплін, розробки завдань різного рівня складності тощо. Але така робота дозволяє викладачеві розкрити свої педагогічні можливості і втілити власні ідеї удосконалення навчального процесу.

Корисним є тестовий контроль знань і вмінь студентів, який відрізняється об'єктивністю, економить час викладача, значною мірою звільняє його від

рутинної роботи, дозволяє зосередитися на творчій частині викладання, має високий ступінь диференціації випробуваних за рівнем знань і вмінь і надто ефективний при реалізації рейтингових систем, дає можливість значно індивідуалізувати процес навчання шляхом підбору індивідуальних завдань для практичних занять, індивідуальної та самостійної роботи, дозволяє прогнозувати темпи і результативність навчання кожного студента. Тестування допомагає викладачу виявити структуру знань студентів і, на цій основі переоцінити методичні підходи до навчання за дисципліною, індивідуалізувати процес навчання. Вельми ефективно використання тестів безпосередньо в процесі навчання, при СРС. У цьому випадку студент сам перевіряє свої знання. Не відповівши відразу на тестове завдання, студент отримує підказку, роз'яснювальну логіку завдання і виконує його вдруге.

Слід зазначити, що все ширше проникають у навчальний процес автоматизовані навчальні та навчально-контролюючі системи, які дозволяють студенту самостійно вивчати ту або іншу дисципліну й одночасно контролювати рівень засвоєння матеріалу.

На закінчення відзначимо, що конкретні шляхи і форми організації СРС з урахуванням курсу навчання, рівня підготовки студентів та інших факторів визначаються в процесі творчої діяльності викладача, тому ці рекомендації не претендують на універсальність. Їх мета – допомогти викладачеві сформувати свою творчу систему організації самостійної роботи.

План семінарського заняття:

1. Значення СРС для навчального процесу.
2. СРС як поняття, її види та шляхи реалізації.
3. Мотивуючі фактори СРС.
4. Організація і форми СРС.
5. Види контролю СРС.

Контрольні питання та завдання:

1. Яку роль виконує СРС у навчальному процесі?
2. Визначте поняття „СРС”. Які її види вам відомі?
3. Назвіть шляхи реалізації СРС. Дайте їм характеристику.
4. Які фактори активізації СРС вам відомі?
5. Чи покращить активність студентів зменшення кількості аудиторних занять на користь СРС? Якщо так, то чому? Якщо ні, то чому?
6. Охарактеризуйте основні напрями побудови навчального процесу на основі СРС.
7. Назвіть завдання, принципи організації та мету СРС.
8. Які форми організації СРС ви знаєте? Наведіть приклади. Які форми СРС застосовують у практиці викладання економічних дисциплін?
9. Яким чином доцільніше будувати семінари і практичні заняття для активізації СРС?
10. Яким чином доцільніше будувати лабораторні заняття для активізації СРС?

11. Яка роль ділових ігор в процесі активізації СРС?
12. Що відносять до комплексу методичного забезпечення СРС?
13. Визначте види контролю СРС?
14. У чому переваги рейтингової системи навчання як форми контролю СРС перед традиційними її формами?
15. Яка роль тестового контролю знань і вмінь за СРС?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. СРС у точному змісті – це...

- а) різноманітні види індивідуальної і колективної навчальної діяльності студентів, які здійснюються ними на навчальних заняттях або поза ними за завданням викладача, під його керівництвом, однак без його безпосередньої участі ;
- б) будь-яка діяльність, пов'язана з вихованням мислення майбутнього професіонала.

2. Які ще шляхи реалізації СРС Вам відомі?

- а) безпосередньо в процесі аудиторних занять;
- б) в контакт з викладачем поза рамками розкладу;
- в) ?.

3. Який вид СРС відповідно до дидактичної мети не названо?

- а) підготовча;
- б) тренувальна;
- в) узагальнюючо-повторювальна;
- г) ?.

4. Чи є особистість викладача мотиваційним фактором СРС?

- а) так;
- б) ні.

5. Найсильніший мотивуючий фактор СРС – це...

- а) корисність виконуваної роботи;
- б) підготовка до подальшої ефективної професійної діяльності;
- в) заохочення студентів за успіхи у навчанні і творчої діяльності.

6. Який з двох основних напрямів побудови навчального процесу на основі СРС пов'язаний з низкою труднощів як у професійному, так і психологічному планах?

- а) підвищення активності студентів за усіма напрямками СРС у позааудиторний час;
- б) збільшення ролі СРС у процесі аудиторних занять.

7. Основне завдання організації СРС полягає у...

- а) створенні психолого-дидактичних умов розвитку інтелектуальної ініціативи і мислення на заняттях будь-якої форми;

б) переведенні всіх студентів на індивідуальну роботу з переходом від формального виконання завдань при пасивній ролі студента до пізнавальної активності з формуванням власної думки при розв'язанні поставлених завдань.

8. *Яка ланка закінчує внутрішній процес засвоєння знань при самостійній діяльності студентів?*

- а) сприймання;
- б) усвідомлення і розуміння;
- в) узагальнення;
- г) закріплення;
- д) ?.

9. *Які з форм СРС щонайкраще підходять на практичних заняттях старших курсів?*

- а) ділові ігри;
- б) лабораторні заняття;
- в) семінари;
- г) звичайні практичні заняття.

10. *Які види контролю СРС не названі?*

- а) вхідний контроль знань і умінь;
- б) поточний контроль;
- в) проміжний контроль;
- г) самоконтроль;
- д) ?;
- е) ?.

Розділ 10

МІСЦЕ І РОЛЬ ВИРОБНИЧОЇ ПРАКТИКИ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНОГО СПЕЦІАЛІСТА

10.1. Виробнича практика: завдання, організація і керівництво

Виробнича практика – найважливіша частина навчального процесу з підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Завданням виробничої практики є закріплення теоретичних знань, здобутих в процесі навчання у вузі, на основі глибокого вивчення досвіду роботи одного з підприємств, установ чи організацій, на яких здійснюється проходження студентами практики [4].

З цією метою студент на практиці, залежно від профілю обраної у вузі спеціальності, вивчає:

- технологію, економіку, організацію й управління виробництвом підприємства;

- досвід роботи шкіл, клінік, установ культури;

- новітнє діюче обладнання, апаратуру, обчислювальну техніку, контрольні-вимірні прилади й інструменти, обладнання лабораторій, клінік, навчальних закладів та інших установ;

- розроблені на підприємстві заходи з підвищення продуктивності праці;

- дослідження, що здійснюються на підприємстві у сфері організації, фізіології, психології, охорони та гігієни праці.

Відповідальність за організацію і проведення практики несуть ректори вузів. Навчально-методичне керівництво практикою виконують кафедри, керівники яких відповідають за виконання навчальних планів і програм щодо виробничого навчання студентів та програми якості проведення практики.

Для керівництва практикою на місцях кафедри виділяють найбільш досвідчених професорів, доцентів і викладачів, які добре знають виробництво. Керівники практики, які виділяються кафедрами, повинні керувати практикою безпосередньо на підприємствах, у закладах і організаціях, знайомити студентів з виробничо-економічною діяльністю підприємств, закладів і організацій, інструктувати з техніки безпеки, охорони праці, надавати консультації з питань виробництва і виконання індивідуальних завдань, розглядати звіти про висновки практики студентів та надавати відгуки про роботу кожного з них.

Студенти при проходженні практики зобов'язані [53]:

1. Повністю виконувати завдання, передбачені програмою практики.

2. Підпорядковуватися діючим на підприємстві, в установі, організації правилам внутрішнього розпорядку.

3. Активно брати участь у громадському житті колективу підприємства, організації, установи.

4. Нести відповідальність за виконану роботу та її результати.

5. Щоденно вести записи у щоденнику із зазначенням характеру, змісту і порядку виконання роботи.

6. Своєчасно, у відповідності з графіком, здати звіт з практики.

На студентів, працюючих у період виробничої практики на оплачуваних посадах, заводиться трудова книжка, де робиться відповідний запис (чи робиться запис до існуючої у студента трудової книжки).

З моменту зарахування студента на оплачувані робочі місця і посади у період практики на них розповсюджуються загальне трудове законодавство, правила охорони праці і внутрішнього розпорядку. На студентів, не зарахованих на робоче місце, також розповсюджуються вимоги охорони праці і режиму робочого дня, діючі на даному підприємстві.

10.2. Зміст і порядок проведення виробничої практики

З прибуттям на місце проходження практики, студент разом з керівником практики підприємства складає календарний план проходження виробничої практики. При складанні плану слід керуватися наявною програмою. *Структуру виробничої практики можна представити наступним чином:*

1. Знайомство з підприємством і складання календарного плану на весь період – 1 день.

2. Стажування на посаді (наприклад, менеджера по кадрах: вивчення групової поведінки робітників, «комунікативного простору», кадрового і діловодного забезпечення системи управління персоналом, інформаційного і технологічного забезпечення системи управління персоналом, планування роботи з персоналом в організації, оцінка результатів діяльності в організації) – 5 днів;

3. Робота на штатній посаді або дублера (вивчення керованості поведінкою в організації, ринкових орієнтацій персоналу, управління поведінкою клієнтури, маркетингового поведінкового середовища, організаційних можливостей управління, організації виконання завдань, оцінки кінцевих результатів) – 17 днів.

4. Робота над завершенням звіту з виробничої практики – 2 дні.

Перш за все, студент-практикант знайомиться з організаційно-виробничою структурою підприємства, вивчає його статут, правила внутрішнього розпорядку, перспективні плани і річні звіти, складає детальний календарний план роботи. В плані повинна бути відображена виробнича і громадська робота студента, збирання та оброблення матеріалів, необхідних для написання звіту з практики, курсової роботи з менеджменту. Всі розділи програми студент виконує протягом всієї практики.

Звіт повинен бути представлений студентом на перевірку керівнику практики від підприємства, підписаний і завірений печаткою.

10.3. Оформлення звіту і підбиття підсумків виробничої практики

Результати виробничої практики оформлюються у вигляді звіту. *При написанні звіту про виробничу практику рекомендується дотримуватись наступного плану:*

– ВСТУП (1-2 сторінки).

– РОЗДІЛ 1 – організаційно-економічна характеристика підприємства (10-12 сторінок).

– РОЗДІЛ 2 – постановка організації управління на підприємстві (15-20 сторінок).

– РОЗДІЛ 3 – поставлені задачі, зміст і результати науково-дослідницької роботи студента (10-15 сторінок).

– ВИСНОВКИ та ПРОПОЗИЦІЇ (2-3 сторінки).

– СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

У 1-му розділі звіту викладаються:

– місцезнаходження підприємства (організації);
– розміри підприємства, його спеціалізація;
– організаційна структура та структура управління;
– наявність і характеристика трудових ресурсів, забезпеченість засобами виробництва;

– собівартість продукції, продуктивність праці, рівень рентабельності виробництва;

– аналіз проводиться за останні три роки з використанням даних річних звітів, виробничо-фінансових планів, первинного обліку і звітності.

У 2-му розділі розглядаються результати організації управління виробництвом, наприклад:

– характеристика елементів організації та процесу управління;

– організація діяльності кадрових служб;

– організація роботи менеджера;

– напрям раціональної організації управлінської праці;

– умови ефективності управлінських рішень.

У 3-му розділі описуються поставлені задачі, зміст і результати науково-дослідницької роботи студента, виконаної ним за період практики.

У заключній частині звіту студенту необхідно у стислій формі сформулювати основні висновки, зробити конкретні пропозиції щодо покращення роботи підприємства.

Звіт повинен бути добре відредагований та ілюстрований графіками, діаграмами і схемами.

До звіту студент повинен додати:

– календарний план проходження виробничої практики;

– щоденник виробничої практики;

– характеристику виробничої та суспільної діяльності студента;

– форми аналізу роботи внутрішньогосподарських підрозділів основних і допоміжних виробництв;

– фотохронометражі спостережень, анкети соціологічних опитувань та інші матеріали у відповідності з індивідуальними завданнями кафедри.

Характеристика та щоденник повинні бути підписані керівником підприємства та затверджені печаткою.

Звіт про виробничу практику зі щоденником і характеристикою студент подає на кафедру у тижневий термін після повернення з практики. Протягом двох тижнів після закінчення виробничої практики студенти захищають звіт з

диференційованою оцінкою. Для захисту звіту з виробничої практики завідуючим кафедрою призначається комісія у складі 2-3 осіб. До складу комісії можуть бути включені представники інших кафедр.

При оцінці роботи студента під час виробничої практики комісією приймається до уваги:

- характеристика керівника практики від підприємства;
- діяльність студента у період практики (ступінь повноти виконання програми, оволодіння основними професійними навиками з організації управління, маркетингу, управління персоналом, інноваційного менеджменту, аналізу господарської діяльності);
- зміст та якість оформлення звіту, повнота записів у щоденнику;
- якість доповіді та відповіді студента на запитання під час захисту звіту.

Студенти, які не виконали програму виробничої практики, отримали негативний відгук про роботу або незадовільну оцінку при захисті звіту, повторно направляються на практику або відраховуються з вузу.

10.4. Види виробничої практики студентів вузу

Виробнича практика студентів, як найважливіша частина підготовки висококваліфікованих спеціалістів, проходить на передових підприємствах, в установах та організаціях різних галузей економіки, культури, охорони здоров'я, торгівлі, державного управління.

На молодших курсах, як правило, організується навчальна практика в навчальних майстернях, лабораторіях, дослідних господарствах, клініках та інших навчально-допоміжних закладах вищих навчальних установ, у школах, установах культури, а також у вигляді навчально-ознайомчої практики на підприємствах, в установах та організаціях.

Питання організації і проходження усіх видів практики студентами різних спеціальностей навчання у вузах України розглядаються у Положенні про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки від 05.04.1993 р. за № 93. До вищих навчальних закладів в даному випадку відносять: технікуми, коледжі, інститути, консерваторії, академії, університети та ін.

Перелік видів практики для кожної спеціальності, їх форми, тривалість і терміни проведення суворо індивідуальні, тому що устанавлюються навчальними закладами та визначаються в їхніх навчальних планах.

Залежно від конкретної спеціальності студента практика може бути:

- навчальна;
- технологічна;
- конструкторська;
- педагогічна;
- економічна;
- науково-дослідна;
- переддипломна;
- інші.

Проводиться практика на так названих базах практики, в якості яких можуть використовуватися навчально-виробничі та наукові підрозділи вузів, навчально-виховні заклади, професійно-технічні училища, підприємства.

Наприклад, галузеві міністерства та відомства, які мають у своєму підпорядкуванні вузи, за домовленістю з Міністерством освіти, науки, молоді і спорту України можуть закріплювати за вузами підприємства (на термін до 5 років). У тому випадку, коли набір студентів на конкретну спеціальність проходить на основі державних замовлень на підготовку спеціалістів, перелік баз практики мають надавати органи, що формували замовлення на спеціалістів. Якщо ж студенти навчаються у вузі на основі цільового договору, укладеного таким вузом з підприємством, база практики передбачається у договорі. Найчастіше вузи власними силами формують бази практики для студентів. Крім того, студенти можуть самостійно підбирати для себе місце проходження практики і пропонувати його для використання. Таким чином, практично будь-яке підприємство може стати своєрідною «кузницею кадрів майбутнього».

Після того, як база практики буде обрана, вузи укладають з нею договір на проходження практики, форма якого наведена у вищевказаному Положенні.

За низкою спеціальностей організується переддипломна практика, зміст якої визначається темою дипломної роботи. В період переддипломної практики студент зобов'язаний зібрати фактичний матеріал про виробничу діяльність підприємства, установи чи організації, що має бути використаний під час розробки дипломної роботи. Студенти-заочники на останніх курсах можуть бути за необхідності направлені в установленому порядку на місячну переддипломну практику для ознайомлення безпосередньо на виробництві з роботою за обраною спеціальністю та підготовки відповідних матеріалів для дипломної роботи.

План семінарського заняття:

1. Задачі, організація та керівництво виробничою практикою.
2. Структурний зміст виробничої практики.
3. Порядок оформлення звіту з виробничої практики.
4. Види і законодавче забезпечення виробничої практики студентів.

Контрольні питання та завдання:

1. У чому полягає завдання виробничої практики? Що вивчає студент для досягнення основної мети виробничої практики?
2. Як здійснюється навчально-методичне керівництво виробничою практикою студентів?
3. Наведіть структуру виробничої практики.
4. Якого плану слід дотримуватись при складанні звіту з виробничої практики?
5. Які додаткові документи додаються до звіту з виробничої практики? Які вимоги пред'являє комісія під час оцінювання виробничої практики до студента?
6. Назвіть відомі Вам види виробничої практики студентів вузу.
7. Яким законодавчим документом регламентується проходження практики студентами вузів України?
8. Які господарюючі суб'єкти можуть використовуватися як бази практики?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Виробнича практика є:*

- а) складовою частиною навчального процесу з підготовки висококваліфікованих спеціалістів;
- б) незалежною від навчального процесу частиною підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

2. *Яке завдання виконує виробнича практика?*

- а) закріплення теоретичних знань;
- б) отримання практичних навиків;
- в) обидві відповіді вірні.

3. *Які з перелічених напрямів вивчення досвіду роботи підприємства є визначальними за проходження виробничої практики студентами економічних спеціальностей?*

- а) технологія, економіка, організація й управління виробництвом;
- б) новітнє діюче обладнання, апаратура, обчислювальна техніка, контрольно-вимірювальні прилади, обладнання лабораторій;
- в) заходи з підвищення продуктивності праці;
- г) дослідження у сфері фізіології, психології, охорони та гігієни праці.

4. *Хто несе відповідальність за організацію та проходження практики?*

- а) ректори вищих навчальних закладів;
- б) відповідні кафедри вузів.

5. *Чи розповсюджуються загальне трудове законодавство, правила охорони праці і внутрішнього розпорядку на студентів під час проходження ними виробничої практики на підприємстві?*

- а) так;
- б) ні.

6. *Який зі структурних елементів виробничої практики є найбільш вагомим з Вашої точки зору?*

- а) знайомство з підприємством;
- б) стажування;
- в) робота на штатній посаді або дублером;
- г) робота над звітом з виробничої практики.

7. *Який з елементів плану звіту з виробничої практики має містити організаційно-економічну характеристику підприємства?*

- а) вступ;
- б) 1-й розділ;
- в) 2-й розділ;

- г) 3-й розділ;
- д) висновки та пропозиції.

8. *Який ще документ повинен додати студент до звіту з виробничої практики?*

- а) календарний план проходження виробничої практики;
- б) характеристику виробничої і суспільної діяльності студента;
- в) форми аналізу роботи структурних підрозділів виробництв;
- г) фотохронометражі спостережень, анкети соціологічних опитувань, інші матеріали відповідно до індивідуальних завдань кафедри;
- д) ?.

9. *Які ще види виробничої практики Вам відомі?*

- а) навчальна;
- б) технологічна;
- в) конструкторська;
- г) педагогічна;
- д) ?;
- е) ?;
- ж) ?.

10. *В якому ще випадку студенти можуть бути повторно направлені на практику або навіть відраховані з вузу?*

- а) за невиконання програми виробничої практики;
- б) за отримання негативного відгуку про роботу;
- в) ?.

Розділ 11

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА ПЕРЕЗАРАХУВАННЯ КРЕДИТІВ – ECTS

11.1. ECTS як засіб створення відкритого європейського освітнього простору

ECTS – European Credit Transfer System (англ.) – Європейська система перезарахування кредитів. Зустрічається декілька інших перекладів: Європейська кредитно-трансферна система, Європейська кредитно-трансферна та акумулююча система, Європейська кредитна система взаємовизнання та накопичення й ін. Це кредитна система, яка пропонує спосіб вимірювання та порівняння навчальних досягнень студентів і переведення їх з одного вищого навчального закладу до іншого. Європейський Союз сприяє співпраці між університетами, як одному із засобів підвищення рівня освіти на користь студентів та вищих навчальних закладів, а програма обміну студентами є переважаючим елементом такої міжуніверситетської співпраці. ECTS пройшла експериментальну перевірку протягом шести років (з 1989/90 по 1994/95 академічний рік). Для оцінки її можливостей було відібрано п'ять напрямів: "Управління бізнесом", "Хімія", "Історія", "Медицина", "Інженерна механіка". У схемі студентських обмінів брали участь 145 факультетів різних вузів Європи. ECTS має величезні потенційні можливості і може чинити позитивний вплив на розвиток інтернаціоналізації вищої школи України і підвищення регіонального академічного рівня.

Офіційне визнання навчання та дипломів є необхідною передумовою для створення відкритого європейського освітнього простору, в якому студенти та викладачі можуть переміщатися без перешкод. Саме тому ECTS була розроблена в експериментальному проекті, організованому в рамках програми "Іразмес" як засіб покращання визнання освіти для навчання за кордоном. Зовнішнє оцінювання ECTS продемонструвало її можливості і Європейська комісія вирішила включити ECTS у свою програму "Сократес", зокрема у розділ 1 про вищу освіту ("Іразмес"). ECTS зараз рухається від своєї обмеженої вузької експериментальної стадії до ширшого використання як елемента європейського масштабу у вищій освіті.

Система ECTS надає прозорості, будує мости між навчальними закладами з метою надання студентам більшого вибору. Система сприяє полегшенню визнання навчальних досягнень студентів закладами через використання загальнозрозумілої системи оцінювання – кредити і оцінки, – а також забезпечує засобами для інтерпретації національних систем вищої освіти.

11.2. Характеристика особливостей ECTS

ECTS базується на трьох ключових елементах:

- 1) інформація (стосовно навчальних програм і здобутків студентів);
- 2) взаємна угода (між закладами-партнерами і студентом);

3) використання кредитів ECTS (щоб визначити навчальне навантаження для студентів).

Три ключові елементи впроваджуються в дію через використання трьох основних документів:

- 1) інформаційного пакета;
- 2) форми заяви/навчального контракту;
- 3) переліку оцінок дисциплін.

Більш за все ECTS використовується студентами, викладачами і закладами, які хочуть зробити навчання за кордоном невід'ємною частиною освітнього досвіду.

За своєю суттю ECTS жодним чином не регулює змісту, структури чи еквівалентності навчальних програм. Це є питаннями якості, що має визначатися самими вищими навчальними закладами під час створення необхідних баз для укладання угод про співпрацю, двосторонніх чи багатосторонніх. Кодекс хорошої практики, що називається ECTS, забезпечує цих дійових осіб інструментами, щоб створити прозорість і сприяти визнанню освіти. Повне визнання навчання є необхідною умовою для втілення програми обміну студентами в рамках програм "Сократес" чи "Іразмес". Повне визнання навчання означає, що період навчання за кордоном (включаючи іспити чи інші форми оцінювання) замінює порівнюваний період навчання у місцевому університеті (включаючи іспити чи інші форми оцінювання), хоча зміст погодженої програми навчання може відрізнитися.

Використання ECTS є добровільним і базується на взаємній довірі і переконанні щодо якості навчальної роботи освітніх закладів-партнерів.

ECTS забезпечує прозорість через такі засоби:

– кредити ECTS, які є числовим еквівалентом оцінки, що призначається розділам курсу, щоб визначити обсяг навчального навантаження студентів, необхідний для завершення курсу;

– інформаційний пакет, який дає письмову інформацію студентам і працівникам про навчальні заклади, факультети, організації і структуру навчання і розділів курсу;

– перелік оцінок з предметів, що показує здобутки студентів у навчанні у спосіб, який є всебічним і загальнозрозумілим, і може легко передаватися від одного закладу до іншого;

– навчальний контракт, який стосується навчальної програми, що вивчатиметься, і кредитів ECTS, які присвоюватимуться за успішне її закінчення, є обов'язковим як для місцевого і зарубіжного закладів (*home and host institutions*), так і для студентів.

Хороше спілкування і гнучкість також необхідні, щоб сприяти визнанню навчання, завершеного чи пройденого за кордоном. У цьому координатори ECTS повинні відіграти важливу роль, оскільки їхніми основними завданнями є займатися навчальними й адміністративними аспектами ECTS.

Повний діапазон розділів курсу факультету/закладу, який користується ECTS, повинен, у принципі, бути доступним для студентів, які навчаються за програмою обміну, включаючи розділи курсів, що читаються на рівні докторантури. Студентам слід давати можливість проходити звичайні розділи курсу, а не ті, що спеціально для них розроблялися, і не слід позбавляти

можливості дотримуватися вимог для отримання ступеня чи диплому зарубіжного закладу.

ECTS також дає можливість для подальшого навчання за рубежом. З ECTS студент не обов'язково повернеться назад до місцевого закладу після періоду навчання за рубежом; він/вона може віддати перевагу тому, щоб залишитися у закордонному закладі, можливо, щоб здобути ступінь, чи навіть перейти до третього закладу. До компетенції закладів належить вирішувати прийнятне це чи ні, й які умови студент повинен виконати, щоб отримати диплом чи реєстрацію перезарахування. Перелік оцінок дисциплін є особливо корисним за цих умов, оскільки він показує історію навчальних здобутків студентів, яка допоможе закладам приймати ці рішення.

При виникненні питань щодо перезарахування навчальних кредитів за системою ECTS студент звертається до координатора ECTS від закладу та до координатора ECTS від кожного задіяного факультету. Роль координаторів полягає в тому, щоб займатися адміністративними й академічними аспектами ECTS і надавати консультації студентам. Координатор ECTS від закладу гарантує виконання зобов'язань закладу перед нормами ECTS і механізмами реалізації. Також його завданнями є інформування студентів про ECTS. Координатор ECTS від факультету є тією особою, яка підтримує ділові зв'язки зі студентами та викладацьким складом кафедри чи факультету і займається, більшою мірою, практичними й навчальними аспектами реалізації ECTS. Він більш детально інформує студентів про ECTS, допомагає студентам заповнити форму заяви, пояснює процедуру визнання освіти й оформлення документів (договір на навчання, перелік дисциплін з оцінками згідно з вимогами ECTS).

11.3. Впровадження ECTS в Україні

Першим кроком України у цьому напрямі став наказ Міністра освіти і науки України від 23.01.2004 р. за № 48 «Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу», який передбачає застосування елементів Європейської кредитно-трансферної та акумулюючої системи (*European Credit Transfer System – ECTS*), відомої в Україні як кредитно-модульна система організації навчального процесу .

В числі ключових особливостей ECTS є узгодження базових понять, взаємне визнання та однакове тлумачення яких є наріжним каменем для успішної реалізації обмінних програм студентів. Серед них одним із базових є поняття "кредиту". Відповідно до цього, метою роботи є розгляд механізму присвоєння кредитів ECTS для розділів курсу. *Для досягнення поставленої мети доцільно вирішити наступні задачі:*

1. З'ясувати сутність поняття «кредит» у Європейській кредитно-трансферній системі.
2. Охарактеризувати призначення кредиту як інструмента ECTS.
3. Визначити механізм і основні проблеми присвоєння кредитів ECTS для розділів курсу.

За понад 15-річного успішного використання ECTS (сьогодні в нормативних документах та в спеціалізованій літературі цей період часто визначається як реалізація першої фази – ECTS I) розвинулась від початкової системи комунікації між різними європейськими освітніми програмами і структурами у спільну і широко застосовувану офіційну систему, що є фундаментом для створення спільного європейського освітянського та наукового простору.

Основними задачами, реалізація яких передбачалася в рамках першої фази розвитку ECTS, є:

- забезпечення прозорості навчальних програм;
- створення умов для можливості порівняння навчальних програм у різних університетах та різних країнах Європейського Союзу;
- реалізація ECTS як базового інструмента для зарахування навчальних дисциплін, опрацьованих студентами в інших університетах, в базовому навчальному закладі.

Як вже зазначалося, в числі ключових особливостей ECTS є узгодження базових понять, взаємне визнання та однакове тлумачення яких є наріжним каменем для успішної реалізації обмінних програм студентів. Серед цих понять виділяються наступні: "Кредити", "Навчальне навантаження студента", "Результати навчання".

Коректне оцінювання *навчального навантаження студента*, необхідного для засвоєння конкретної дисципліни, стає однією із ключових проблем в процесі перетворення ECTS із системи перезарахування кредитів у загальноєвропейську акумулюючу систему. Адже неправильне (як правило – занижене) оцінювання кредитного виміру дисципліни може призвести до того, що студент реально має витратити набагато більше часу для вивчення навчального матеріалу, ніж це заплановано, що, в свою чергу, призведе до загрози невиконання навчальної програми в цілому в нормативний термін (що особливо важливо для студентів, які навчаються в іншому університеті протягом лише одного семестру/навчального року). Для деяких європейських країн є типовою ситуація, коли існує 5-річна (згідно з планом та кількістю кредитів) навчальна програма.

Згідно з прийнятим ECTS тлумаченням *результати навчання (Learning Outcomes)* – це те, що студент повинен знати, розуміти і/або вміти продемонструвати після завершення процесу навчання. Результати навчання повинні супроводжуватися відповідними критеріями оцінювання, які використовуються для прийняття рішення про те, що очікувані результати навчання досягнуто. Результати навчання разом із критеріями оцінювання визначають вимоги для присвоєння кредиту, тоді як оцінки виставляються на основі досягнення (на вищому або нижчому рівнях) вимог для присвоєння кредиту. Наявність чітко сформульованих результатів навчання, які вказують на досягнення, за які буде присуджено кредит, полегшує накопичення та перезарахування кредитів. Як правило, результати навчання формулюються у вигляді компетенцій – знань та вмінь, що характеризують здатність студента виконувати, розуміти, відображати та пізнавати те, що вимагається освітньо-кваліфікаційною характеристикою (моделлю) фахівця, після завершення процесу навчання.

В матеріалах Единбурзького семінару (1-2 липня 2004 р.), присвяченого використанню результатів навчання, відзначається, що вони є категорією, яка чи не найчастіше сьогодні згадується в різноманітних документах стосовно реалізації Болонського процесу. При цьому результати навчання використовуються не лише як інструмент для розробки навчальних програм, але й відіграють важливу роль у процесах інтеграції професійної та академічної освіти, оцінювання змісту та якості попередньої освіти, розробки програм навчання впродовж життя та, особливо, в удосконаленні системи трансферу та накопичення кредитів. *Переваги використання результатів навчання проявляються в наступних випадках:*

- при проектуванні навчальних дисциплін/модулів;
- для оцінювання якості та розроблення стандартів навчальних програм;
- для підвищення зрозумілості цілей навчання для студентів;
- для підвищення прозорості програм як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Серед недоліків впровадження системи, основаної на результатах навчання, відзначають два: концептуально-філософський та практичний. Багато представників університетів вважають, що вища освіта не може, на відміну від професійної, зводитися до набору лише результатів навчання, чим звужується саме поняття вищої освіти. Недоліком практичної реалізації вважається велика трудомісткість, часові та фінансові затрати на переробку навчальних програм, а також проблеми із кадровим забезпеченням цього процесу.

Тлумачний словник ECTS визначає **кредит** в наступний спосіб: *одиниця виміру ("вартість") обсягу роботи, необхідного середньому студенту для оволодіння визначеними результатами навчання (компетенціями)*. Отже, кредит ECTS є числовим еквівалентом оцінки (від 1 до 60), призначеної для розділів курсу, щоб охарактеризувати обсяг загального навчального навантаження студента, потрібний для їх засвоєння. Кредити відображають кількість роботи, якої вимагає кожен блок курсу (навчальна дисципліна) відносно загальної кількості роботи, необхідної для завершення повного року академічного навчання у закладі. Тобто кредит враховує лекції, практичну роботу, семінари, консультації, виробничу практику, самостійну роботу, іспити та інші види діяльності, пов'язані з оцінюванням. ECTS, таким чином, базується на повному навантаженні студента, а не обмежується лише аудиторними годинами. Установлений обсяг кредиту ECTS в Україні складає 36 академічних годин.

Кредити ECTS – це скоріш відносне, а не абсолютне мірило навчального навантаження студента. Вони лише визначають, яку частину загального річного навчального навантаження займає навчальна дисципліна в закладі чи факультеті, що призначає кредити. Таким чином, кредити ECTS призначаються **модулям** – *задокументованим завершеним частинам освітньо-професійної програми (навчальної дисципліни, практики, державної атестації), що реалізуються відповідними формами навчального процесу*. У ECTS навчальне навантаження на один навчальний рік становить 60 кредитів, і, як правило, 30 кредитів на семестр (20 кредитів на триместр). Процес призначення кредиту ECTS спонукає вищі навчальні заклади широко охарактеризувати структури своїх навчальних програм, але не вимагає ніяких змін для тих структур. За певних обставин призначення

кредиту ECTS може бути простою математичною чи механічною дією, за інших воно спочатку може викликати потребу у важливих переговорах на рівні факультету чи закладу.

У модульних програмах, де всі розділи курсу є рівно важливими, або де діє система кредитів, що базується на навчальному навантаженні студента, все, чого вимагається, – це застосувати коефіцієнт конверсії. Наприклад, щоб отримати еквівалент оцінки кредиту ECTS для нашої країни, треба виходити з того, що максимальне навчальне навантаження на навчальний рік становить не більше 44 кредитів, що відповідає 60 заліковим кредитам ECTS. Тобто можна обчислити коефіцієнт конверсії. Але треба враховувати, що необхідно уникати використання дробових чисел у рейтингах кредитів (наприклад, 1,82 кредитів) або, принаймні, обмежувати до використання половинок кредитів. Хоча з математичної точки зору це, можливо, і правильно, така точність може створити проблеми, оскільки навряд чи більшість навчальних закладів вважатимуть за необхідне визначати кредити з такою точністю.

Кредити ECTS слід призначати всім наявним розділам курсу – обов'язковим або факультативним. Кредити слід також виділяти на дипломний проект, кваліфікаційну роботу і виробничу практику у випадках, де ці розділи є офіційною частиною програми з присвоєнням відповідного кваліфікаційного ступеня, включаючи вчені ступені.

Необхідно пам'ятати, що не існує жодного зв'язку між кредитами ECTS та рівнем чи складністю навчальної дисципліни. Рівень дисципліни (розділу курсу) не може визначатися кредитами ECTS. У ECTS рівень розділу курсу описується в інформаційному пакеті закладом, що запрошує на навчання. Там можна знайти інформацію про цілі і завдання курсу, необхідні знання, якими повинен володіти студент, методи, що застосовуються у процесі викладання та навчання, форму оцінювання й опис змісту дисципліни. Ці елементи доповнюються, де необхідно, особистими контактами між викладачами. Все це допомагає студентові і координаторові від закладу, що скеровує на навчання за кордоном, оцінити придатність конкретної навчальної дисципліни (розділу курсу) до перезарахування, і рівня, на якому це буде визнаватися програмою місцевого закладу. До повної компетенції викладачів відноситься оцінювання навчального навантаження, а таким чином – і розподілення кредитів. Однак курс вищого рівня не повинен містити в собі більше кредитів ECTS, ніж той, що є на нижчому рівні, лише через його рівень.

У найпростішому випадку існує зв'язок між кредитами ECTS та кількістю аудиторних годин. Однак кредити ECTS не базуються на самих аудиторних годинах, а на загальному навчальному навантаженні, яке генерує аудиторні години. Коли один рік навчальної програми у закладі повністю складається з традиційних лекцій, консультацій та іспитів, цілком імовірно, що аудиторні години безпосередньо пов'язані із навчальним навантаженням студента і, отже, з кредитами ECTS для кожного розділу курсу. Сама природа стосунків може змінюватися у ході програми; це буде очевидним, якщо наступні роки програми матимуть різну кількість аудиторних годин, хоч кожен рік має становити 60 кредитів ECTS. Сусідні навчальні заклади, які навчають студентів з різними

здібностями, можуть вибирати різні методи навчання, наприклад, один заклад може викладати 5-кредитний блок програми, а саме: 24 години на лекції, 6 годин на консультації і 60 годин на самостійну роботу перед перевіркою й іспитами, тоді як інший заклад може викладати той самий 5-кредитний блок протягом 24 лекційних годин, 36 годин консультацій і 30 годин самостійної роботи. Обидва заклади у цьому прикладі досягають порівнюваних результатів з таким самим навчальним навантаженням і призначають таку саму кількість кредитів ECTS, навіть незважаючи на те, що кількість аудиторних годин дуже відрізняється.

Складніше, коли курс включає в собі великі блоки аудиторного часу, присвяченого контрольованій лабораторній роботі чи заняттям з проектування. Зрозуміло, що обсяг роботи, виконаний за одну з цих аудиторних годин, не є таким самим, як протягом однієї традиційні лекційні години, і було б неправильно переводити це у кредити ECTS так, ніби робота є однаковою. Лабораторну годину варто оцінювати між четвертю і половиною лекційної години, залежно від прийнятої практики у закладі. Коли робота над дипломною роботою, значною мірою, не контролюється, найлегше розглянути питання про те, яку частину року потрібно використати, щоб завершити проект на базі денної форми навчання, тобто мислити "тижнями", а не "годинами".

Кредити ECTS призначаються для навчальної дисципліни, але присвоюються лише студентам, які успішно завершили курс, задовольняючи всі необхідні вимоги стосовно оцінювання. Іншими словами, студенти не отримують кредитів ECTS просто за відвідування занять чи проведення часу за рубежом – вони повинні задовольнити всі вимоги щодо оцінювання, визначені у зарубіжному закладі, щоб продемонструвати, що вони виконали заявлені навчальні завдання для даної дисципліни. Процедура оцінювання може проводитися у різноманітних формах: письмові чи усні іспити, курсова робота, поєднання цих двох чи інших засобів таких, як презентації на семінарах, інформацію про які слід включити в інформаційний пакет.

11.4. Перспективи розвитку кредитної системи із використання принципів ECTS

Процес створення власних кредитних систем, які впроваджуються в країнах СНД із використанням принципів ECTS, на даний час є незавершеним – чітко зрозумілої і прийнятної системи освітніх кредитів немає в жодній із країн СНД. Це стосується й вітчизняної кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищій школі.

Заслуговують на увагу дослідження російських науковців щодо перспектив розвитку у вищій освіті Російської Федерації системи залікових одиниць, зокрема проведений аналіз та відповідні пропозиції, викладені А. Чучаліним та О. Боевим. Дослідники вважають, що *перспективна кредитна система має бути системою кількісного оцінювання змісту освітніх програм з огляду на заплановані результати навчання – набуті знання, компетенції та методологічну культуру, яка має враховувати обсяг навчального матеріалу, його рівень і значущість, а також нормативний термін засвоєння.*

Додатковими вимогами до результатів опанування освітніми програмами можуть бути критерії національної та міжнародної професійної кваліфікації, які формуються на основі вимог професійних організацій до рівня підготовки спеціалістів у відповідній галузі.

Така кредитна система не повинна в явному вигляді враховувати трудовитрати, інші ресурсорієнтовані характеристики навчального процесу та форми контролю. Заплановані результати засвоєння освітніх програм мають міститися в Освітньому стандарті університету, що розробляється з урахуванням особливостей університетських наукових шкіл і традицій підготовки фахівців, станом промисловості та ринку інтелектуальної праці регіону, мінливими умовами зовнішнього середовища. «Міністерство розробників Освітнього стандарту університету й програм підготовки фахівців полягає в тому, щоб запланувати необхідні результати опанування освітньою програмою за рівнями знань, компетенцій, методологічної культури та комплексної підготовки до професійної діяльності у відповідних модулях програми та оцінити їх певною кількістю кредитів» – зазначають науковці.

Поряд із цим оцінювання якості засвоєння освітньої програми має бути індивідуальним і абсолютним як ступінь відповідності Освітньому стандарту (а не традиційно відносним щодо групи студентів) .

План семінарського заняття:

1. Призначення Європейської системи перезарахування кредитів (ECTS).
2. Особливості ECTS.
3. Кредитно-модульна системи організації навчального процесу у національних вузах.
4. ECTS у перспективі.

Контрольні питання та завдання:

1. Які можливості отримує студент, що навчається за ECTS? В рамках якої програми було її розроблено?
2. Назвіть ключові елементи ECTS. Через використання яких основних документів вони впроваджуються в дію?
3. Через які засоби ECTS забезпечує прозорість?
4. У чому полягає роль координаторів ECTS?
5. З яким законодавчим документом пов'язане провадження ECTS в Україні? Узгодження яких базових понять є наріжним каменем для успішної реалізації обмінних програм студентів?
6. Назвіть основні завдання, реалізація яких передбачалася в рамках першої фази розвитку ECTS в Україні.
7. Визначте поняття „кредит”.
8. Що розуміється під коректним оцінюванням навчального навантаження студента?
9. Дайте тлумачення поняттю „результати навчання”.
10. Охарактеризуйте перспективи розвитку вітчизняної кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищій школі.

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Європейська система перерахування кредитів ECTS – це...*
  - а) кредитна система, яка пропонує спосіб вимірювання та порівняння навчальних досягнень студентів і переведення їх з одного вищого навчального закладу до іншого;
  - б) кредитна система, яка пропонує спосіб вимірювання та порівняння навчальних досягнень студентів.

2. *Який з трьох ключових елементів ECTS не названо?*
  - а) взаємна угода;
  - б) використання кредитів ECTS;
  - в) ?.

3. *Який ще документ належить до основних щодо впровадження в дію ключових елементів ECTS?*
  - а) інформаційний пакет;
  - б) форми заяви/навчального контракту;
  - в) ?.

4. *Яке поняття визначається як „одиниця виміру ("вартість") обсягу роботи, необхідного середньому студенту для оволодіння визначеними результатами навчання (компетенціями)”?*
  - а) кредит;
  - б) навчальне навантаження студента.

5. *Який ще результат має продемонструвати студент після завершення процесу навчання відповідно до вимог ECTS?*
  - а) знання;
  - б) ?;
  - в) уміння.

6. *Яке поняття визначається як „задокументована завершена частина освітньо-професійної програми, що реалізуються відповідними формами навчального процесу”?*
  - а) модуль;
  - б) кредит.

7. *Скільки кредитів ECTS становить навчальне навантаження на один навчальний рік?*
  - а) 30;
  - б) 60;
  - в) 20.

8. *З чим пов'язані кредити ECTS?*
  - а) рівнем чи складністю навчальної дисципліни;
  - б) загальним навчальним навантаженням, що генерує аудиторні години.

9. В якому році було офіційно прийнято ECTS?

- а) 1995;
- б) 1989;
- в) 1994;

10. Який ще результат навчання має здобути студент у перспективній кредитній системі?

- а) набуті знання;
- б) компетенції;
- в) ?.

Розділ 12

ФУНКЦІЇ, ВИМОГИ І ОСНОВНІ ФОРМИ КОНТРОЛЮ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

12.1. Місце і роль контролю у навчальному процесі

Невід'ємною частиною складного процесу навчальної роботи є контроль. У широкому сенсі контроль пов'язаний з орієнтовною діяльністю людини, а без неї навчальна робота студента, робота керівника неможливі. У педагогічній літературі широко використовуються такі вирази і терміни, як: перевірка, облік, контроль успішності, контроль навчального процесу, оцінка знань та вмінь. На жаль, установленого та єдиного тлумачення цих термінів поки немає.

Контроль – найбільш широке за обсягом поняття. Він охоплює і включає у собі всі інші поняття як структурні складові компоненти. Початковим моментом контролю є *спостереження і перевірка*. У процесі спостереження і перевірки виявляється і вимірюється той матеріал, який необхідно проконтролювати. В результаті спостереження і перевірки накопичується первинна інформація, що враховується. В подальшому ця інформація підлягає аналізу-синтезу, порівнянню. При цьому виявляється її зміст і значення, проводиться оцінювання цієї інформації з точки зору завдань контролю. Результати оцінки отримують зовнішній або внутрішній вираз, словесний коментар. Надалі, виходячи зі смислу, значення і значущості, ця інформація стає своєрідним сигналом для продовження педагогічного процесу в тому ж напрямку або для внесення в нього корекцій. Все залежить від того, чи відповідають результати оцінки раніше наміченим навчально-виховним завданням або відрізняються від них.

Об'єктом (або змістом) контролю може стати все, що належить до навчально-виховного процесу. Конкретно ж його зміст залежатиме від цільової настанови і завдань контролю. Зокрема, *контролюється діяльність викладача та студента в процесі навчання*. Викладач, перевіряючи студента, з'ясовує особливості розуміння й осмислення ним досліджуваного матеріалу, точність, глибину і міцність його знань, широту кругозору, розвиток пізнавальних процесів (пам'яті, логічного мислення, уяви). У процесі навчання у студентів формуються загальнонавчальні, спеціальні та інші практичні вміння та навички. Викладач також контролює ступінь їх точності і стійкості, здатності застосовувати знання на практиці, творчий підхід до виконання навчальної справи, володіння раціональними прийомами роботи, вміння "поєднувати", "зливати" одні навички з іншими. Таким чином, *контроль у навчально-виховному процесі дозволяє установити* [8, 73]:

- якість теоретичних знань, практичних вмінь та навичок студентів;
- способи навчальної діяльності студентів;
- ступінь розумового розвитку студентів;
- рівень педагогічної майстерності викладача.

12.2. Функції контролю

Як елемент орієнтовної діяльності контроль має різні функції, з яких головна – **функція зворотного зв'язку**. Лише постійно маючи інформацію про те, "як поведе себе, як реагує, яка навчається система" (група) на дію "навчальної" (викладач, студент-консультант, технічні та електронні засоби інформації), можна надійно йти вперед на шляху оволодіння знаннями, вміннями та навиками. Тільки тоді викладач може бути впевненим у тому, що він вчить так, як задумано і, як потрібно. Якщо результат навчання слабкий, то інформацію він сприйме як сигнал до розбудови своєї методики.

Всі інші функції контролю за їх завданням можна звести до двох груп [4]: 1) **педагогічної**, 2) **перевірочно-оцінювальної**.

Педагогічна функція в навчальному процесі розпадається на низку підфункцій: *навчальна, розвиваюча, виховна, діагностична, профілактична, орієнтувальна*.

Навчальна підфункція пов'язана з тим, що виявляючи в процесі перевірки рівень знань, вмінь і навиків студентів, викладач спонукає їх до систематичних занять, виправляє помилки і неточності в його знаннях, дає рекомендації про те, як краще опанувати матеріалом конкретної теми, спонукає користуватися додатковою літературою, привчає звертатися до довідників і енциклопедій.

Розвиваюча підфункція контролю в навчальному процесі полягає в тому, що викладач через неї має можливість постійно знати рівень розумового розвитку студента, успіхи або відставання в цьому розвитку: особливості сприйняття, типів і процесів пам'яті, розвитку розумової діяльності, мовлення, уяви. Йому це необхідно знати для того, щоб, по-перше, усвідомлено і грамотно проводити роботу щодо удосконалення розумового розвитку і, по-друге, через це знання краще враховувати індивідуальні особливості розвитку пізнавальної діяльності і домагатися гарної успішності кожного.

Виховна підфункція контролю впливає з того, що студент, знаючи про перевірку (на занятті можуть запитати, а не знати – соромно; очікується опитування, контрольна робота тощо), починає терпляче оволодівати знаннями; коли важко – напружує силу волі, наполегливо домагаючись хороших знань. Ця підфункція полягає в тому, що контроль сприяє формуванню у студентів мотивів навчання, у т.ч. таких моральних почуттів, як обов'язок, відповідальність, совість, честь. Студенти позбуваються від таких помилкових мотивів, як оцінка "будь-якою ціною", у групі формується негативне ставлення до нечесних прийомів отримання високої оцінки – до списування, "шпаргалок", підказок, групового саботажу, третирування відмінників. У процесі контролю складаються міжособистісні стосунки студентів, формується співробітництво між викладачами та студентами.

Виділимо також *діагностичну підфункцію* контролю у навчально-виховному процесі. Було б невірною у процесі контролю обмежуватися лише установленням результатів навчання та якості знань, вмінь і навиків. Не менш важливо установити "діагноз", наприклад визначити фактори, що забезпечують

стабільний успіх оволодіння знаннями, причини відставання окремих студентів у засвоєнні навчального матеріалу, у розумовому розвитку деяких з них, негативного ставлення до навчання тощо. Інакше кажучи, контроль у цьому випадку служить інструментом діагностики – установити сильні і слабкі сторони успішності і розвитку студента, їхні причини і накреслити шляхи до успішного навчання всіх, інтенсивного розвитку розумових здібностей.

Орієнтувальна підфункція впливає з діагностичною. З'ясувавши сильні і слабкі сторони знань студентів у процесі діагностики, викладач орієнтується в методиці власної роботи, в індивідуальних особливостях кожного. Ця інформація є для нього орієнтиром для удосконалення навчального процесу.

Профілактична підфункція. Відомо, що вивчений і навіть добре засвоєний матеріал з часом забувається. Це особливо помітно, коли знання студента не були затребувані. Більш інтенсивно відбувається процес забування в перший час після засвоєння нової інформації. Попередити забування можна шляхом епізодичного повторення. А повторення як міра профілактична, попереджуюча забування, немінуче пов'язане з контролем знань. У цьому полягає сенс його превентивної функції.

Перевірочно-оцінювальна функція контролю також включає низку підфункцій. Вони, швидше за все, належать до перевірки роботи викладача, до організації методичної роботи у навчальному закладі.

Контроль у *підфункції державної атестації результатів навчально-виховної роботи.* Передусім зазначимо, що внутрішній контроль навчально-виховної роботи є у той самий час засобом атестації. Адміністрація вузу завжди цікавиться станом успішності своїх студентів. Крім того, їй цікавить, чи є вдалим навчальний план закладу, чи доступні навчальні програми та підручники з різних дисциплін, чи для всіх груп студентів тощо. Контроль, як засіб державної атестації, виступає в ході підсумкового і заключного обліку. Так, на підставі контролю знань, вмінь і навиків студенти переводяться з молодших курсів на старші; призначається стипендія (звичайна або підвищена); за результатами державних іспитів, захисту дипломних робіт вони випускаються з вузу, отримують відповідний документ про освіту; їм присвоюється кваліфікація. Контрольні і конкурсні іспити практикуються при прийомі абітурієнтів до вузу: перевіряється готовність абітурієнта для успішного продовження освіти за обраною спеціальністю. На підставі державної атестації студенти отримують нагороди й особливі дипломи: свідоцтва про успіхи з окремих навчальних предметів, диплом з відзнакою, кваліфікацію більш високої категорії (бакалавр, спеціаліст, магістр), які надають їм власникам більш широкі можливості при пошуку роботи або подальшому навчанні. Контроль у підфункції державної атестації необхідний також для виявлення, вивчення та узагальнення передового і новаторського педагогічного досвіду, для його використання в масовій практиці викладача.

Такі основні функції контролю навчально-виховної роботи.

У роботах різних авторів і дослідників можна знайти й іншу номенклатуру функцій контролю. Так, Л.М. Фрідман відзначає наступні функції контролю: орієнтувальна, діагностична, навчальна, виховна, розвиваюча, контролююча і керуюча. В.С. Аванесов виділяє такі функції контролю: діагностичну, навчальну та виховну.

12.3. Методика контролю

Методика контролю як цілісна система складається з різних (за функціями, формами тощо) структурних компонентів. Аналіз радянської і пострадянської педагогічної та методичної літератури, показує, що основні напрями методики контролю в різних джерелах суттєво збігаються, але назви (номенклатуру) термінів (а іноді й понять), їх класифікацію і взаємозв'язок різні автори трактують на свій лад. Такий різнобій, природньо, створює труднощі в осмисленні навчальної та методичної літератури студентами. У свою чергу, і ми викладемо своє розуміння цих питань. До таких структурних компонентів належать види контролю, його методи і прийоми, форми й організація.

Види контролю розрізняються за функціями в навчальному процесі:

а) *попередній контроль* зазвичай проводять на початку навчального року, модуля, семестру, на перших заняттях нового розділу навчальної дисципліни. Функціональне призначення попереднього контролю полягає в тому, що викладач має на увазі вивчити рівень готовності студентів до сприйняття нового матеріалу, тобто перевірка тут відіграє діагностичну роль: установити, якою мірою сформовані у студентів розумові можливості для повноцінного сприйняття нової навчальної дисципліни. А на початку навчального року – установити, що збереглося і що "випарувалося" з того, що вивчалось студентами у попередньому навчальному році. І справді, на основі даних попереднього (діагностичного) контролю викладач будує (конструює) вивчення нового матеріалу, передбачає повторення, організацію міжпредметних зв'язків, актуалізує знання, незатребувані до того часу);

б) *поточний контроль*. Основне його призначення, по-перше, для викладача – безперервне відстеження для отримання інформації про якість окремих етапів навчального процесу і, по-друге, для студента – зовнішній стимул, що спонукає його систематично займатися;

в) *тематичний контроль* проводиться по завершенню вивчення великої теми. Призначення (функція) тематичного контролю – систематизація й узагальнення матеріалу всієї теми; шляхом повторення і перевірки знань попередити забування, закріпити його як базу, необхідну для вивчення наступних розділів навчальної дисципліни. Особливість перевірочних питань і завдань у цьому випадку полягає в тому, що вони розраховані на виявлення знань всієї теми, на установлення зв'язків зі знанням попередніх тем, міжпредметних зв'язків, на вміння перенесення знань на інший матеріал, на пошук висновків узагальнюючого характеру. У ході тематичного контролю доцільно проводити колоквиум;

г) *підсумковий контроль* проводиться наприкінці навчального курсу, модуля, семестру або року. Це – контроль, що завершує значний відрізок навчального часу;

д) *заключний контроль* має на увазі атестацію студента з дисципліни на завершальному етапі навчання у навчальному закладі при його закінченні. Це – державні іспити, захист дипломних робіт, які приймають відповідні комісії. За результатами іспитів, захисту дипломних робіт студент отримує офіційний

документ про закінчення навчального закладу (диплом) із присвоєнням кваліфікації. Питання, завдання, програма державних іспитів зазвичай містять ключові і базові поняття та зв'язки навчальної дисципліни з іншими за всі роки навчання. Навчальний матеріал, що виноситься на іспити, студентам повідомляють завчасно, відбуваються консультації.

Методи і прийоми контролю. За способом взаємодії викладача і студента методи перевірки, контролю знань, вмінь і навиків, рівня розвитку студентів можна поділити на такі: 1) усні; 2) письмові; 3) графічні; 4) практичні (роботи); 5) програмовані; 6) тести. Методи контролю часто використовуються в об'єднаному вигляді, вони в реальному навчальному процесі доповнюють один одного. Кожен метод включає в себе сукупність прийомів контролю. Один і той самий прийом може бути використаний у різних методах контролю. Нижче подано характеристику окремих методів контролю.

Усні методи найбільш поширені в навчальному процесі і проводяться як у вигляді опитування, так і співбесіди. Так перевіряється і виконання самостійних, індивідуальних завдань, і засвоєння студентами нового матеріалу на парі, й уміння міркувати, і повторення раніше вивченого. Ефективність опитування і співбесіди при перевірці знань досягається тим, що викладач попередньо визначає теми для усного контролю, виділяє конкретних студентів, з якими потім проведе співбесіду, передбачає варіанти своїх дій на той випадок, якщо ті не можуть або не зможуть відповісти на поставлені питання. Це можуть бути: додаткове роз'яснення незасвоєного матеріалу, читання популярної літератури за темою, консультація, демонстрація дослідів, повторне розв'язання подібних задач з дисципліни тощо.

Програмований контроль має безпосереднє відношення до програмованого навчання або, точніше, контроль тут виступає як його невід'ємна складова частина. Відомо, що за програмованого навчання весь матеріал, що підлягає засвоєнню, розбивається на порції (кроки, кванти, ступені). Вони вивчаються послідовно один за одним. Перехід від першої порції до подальшої можливий тоді і тільки тоді, коли вона опанована повністю і безпомилково, тобто тільки вірно. І щоб бути впевненим, що порція дійсно опанована правильно, після подачі інформації тут же ставляться питання і завдання, які студент зобов'язаний виконати. Відповіді можуть бути конструктивними або вибірково-альтернативними (з числа пропонувананих студент обирає ту, що вважає єдино вірною). На наступному етапі виконане завдання (або відповідь) оцінюється: вірно чи невірно воно виконано. Результат цієї оцінки відразу стає відомим обом. У цьому випадку перевірка виконує функцію зворотного зв'язку в системі навчання. Якщо завдання виконано вірно (відповідь правильна), то студент отримує можливість перейти до наступного. Якщо ж відповідь виявилася неправильною, то він отримує команду-вказівку повторити такий-то матеріал за підручником або отримати консультацію у викладача і тільки тоді ще раз повернутися до виконання завдання за тією ж порцією. І так до тих пір, поки це завдання не буде виконано вірно (поки відповідь не буде правильною). Така процедура (тут вона викладена не вся, а тільки щодо перевірки зворотного зв'язку) передбачена до кожної порції.

Тест є засобом контролю знань, вмінь і навиків та рівня розвитку студентів. Тести виконують і діагностичну, і контролюючу функцію. Тести являють собою серію питань і завдань за темою перевірки. У цьому сенсі ззовні вони схожі на програмований контроль. На відміну від іспитів, на яких один студент відповідає з усієї кількості питань лише на 2-3, серія тестів кожним студентом виконується повністю. Тести як інструмент контролю знань, вмінь і навиків студентів зручні тим, що вони виконуються в короткий термін, дозволяють перевірити всіх студентів. Отримані дані можна піддати статистичному аналізу і, на цій основі дати якісну характеристику успішності.

Форми контролю. Їх можна розглядати в різних відносинах до видів, методів і прийомів. У практичній навчальній роботі являють інтерес дві сторони: 1) форма як внутрішня організація процесу перевірки, або організаційна форма; 2) форма як зовнішнє вираження процесу перевірки. Обидві ці сторони взаємодіють між собою, а також з видами, методами і прийомами перевірки.

Організаційні форми. До них належать: індивідуальна, групова, фронтальна і комбінована (ушільнена) форми, а також взаємоконтроль, самоконтроль і "позанятійний бал". Коротко їх охарактеризуємо.

Завданням індивідуальної перевірки знань є глибокий і всебічний контроль знань, вмінь і навиків, рівня його різнобічного і, перш за все, інтелектуального розвитку. Така перевірка дає значний матеріал для об'єктивного судження і відповідних висновків про кожного, для організації індивідуального підходу до нього в процесі навчально-виховної роботи. Індивідуальна перевірка забирає багато часу на парі, в цьому її недолік.

Групова перевірка передбачає контроль навчальної роботи цілої групи. Це особливо зручно, якщо студенти виконували роботу групою. Тут проявляється взаємодопомога студентів. За такої перевірки слід дійти до кожного, а не обмежуватися "огульною" оцінкою всієї групи. Необхідно з'ясувати, яким є внесок кожного в загальну справу.

Фронтальна перевірка організовується наступним чином. Опитується вся група, питання задаються невеликі, що вимагають короткої відповіді. Група у момент опитування напружено працює і в швидкому темпі. Якщо якийсь студент не може відповісти на питання, то викладач не чекає, коли він підготує ґрунтовну відповідь, а звертається до другого, третього студента, пропонує відповісти тому, хто вже готовий. Зрозуміло, після постановки питання викладач робить невеличку паузу, щоб студенти встигли осмислити його і обдумати відповідь. У процесі фронтальної перевірки, яку також називають "біглим опитуванням", по суті кожний встигає хоча б один раз відповісти на будь-яке питання, доповнити або уточнити попередню відповідь однокурсника. Фронтальна перевірка дозволяє в короткий термін повторити (відтворити, актуалізувати) для студентів матеріал, на який викладач спиратиметься при вивченні нової інформації. До такого ж швидкого опитування викладач вдається наприкінці заняття для того, щоб переконатися, що група правильно, без помилок засвоїла нову тему.

Таким чином, мобільність, економія часу, охоплення більшості студентів активною роботою є перевагами фронтального опитування. Його недолік полягає в тому, що, по-перше, студенти не встигають дати розгорнуту відповідь на кожне

питання, відповіді кожного немовби фрагментарні, мозаїчні і лише активна участь, напружена, уважна робота протягом всього часу опитування забезпечують студенту цілісну картину опитуваного матеріалу. Інший недолік такого опитування: викладач не встигає ґрунтовно виявити якість знань окремого студента; він може відзначити, що такі-то студенти були активними. На фронтальному опитуванні викладач гранично уважний, оскільки він у високому темпі задає питання, викликає студента, вислуховує, коментує й оцінює його відповідь, пропонує іншим доповнити, уточнити попередні відповіді, формулює нові, уточнюючі питання. Фронтальна перевірка найчастіше проводиться як усне опитування, але можлива й письмова. При цьому залишається її контрольна функція, а функція оперативного зворотного зв'язку втрачається, бо результати письмових відповідей будуть відомі вже за межами цього заняття. На письмовій фронтальній перевірці важко актуалізувати і знання за певною темою, адже перевіряється тільки її фрагмент, інакше кажучи, немає і колективної актуалізації знань.

Взаємоконтроль як форма організації перевірки має багато переваг. Знаючи, що свій конспект треба буде віддати на перевірку сокурсникові, студент намагається ретельніше виконати своє завдання. При перевірці завдання слід бути компетентним, уважним і тактовним щодо однокурсника. Без цього не помітиш помилок, не поясниш йому, чому так, а не інакше треба виконати завдання. Помітивши помилку, потрібно тактовно допомогти розібратися у ній, допомогти ліквідувати прогалину в якихось знаннях. Саме в цьому проявляється і взаємодопомога. Крім того, викладач впевнений, що всі роботи ретельно перевірені, а результати перевірки є хорошою інформацією для студента в якості зворотнього зв'язку в процесі його навчання. Отже, взаємоконтроль можна широко практикувати вже з молодших курсів.

Самоконтроль – один із видів перевірки студентом результатів власної роботи. Це прагнення студента заслуговує широкій похвали, тому що в житті треба постійно і у всьому перевіряти себе самому. Потреба у самоконтролі – це не тільки особливість студента, але особливість загальнолюдська. Отже, як організувати самоконтроль? Викладач радить студентам при виконанні письмових завдань бути дуже уважними, вдаватися до різних варіантів перевірки. При сумнівах слід звертатися до підручників, навчальних посібників, довідників, однокурсників, викладача. Самоконтроль виконує функцію зворотного зв'язку в навчанні студента.

Позазанятійний бал – одна із організаційних форм обліку знань. Як враховувати знання студентів з підготовки до заняття? На початку теми вже говорилося, що контроль передбачає перевірку і спостереження. Викладач замість перевірки проводить спостереження за роботою студентів протягом усього заняття від його першої до останньої хвилини. Викладач враховує активність студента протягом заняття: як він працює при вивченні нового матеріалу, чи ставив він питання, чи відповідав, чи правильно коментував, чи виправляв свої помилки і однокурсників, чи наводив приклади, чи вірно аналізував завдання, чи брав участь в узагальненні матеріалу тощо. Все, що робив студент на занятті, викладач не випускає з поля зору і враховує. Результатом його спостережень та обліку стає загальна оцінка пізнавальної активності студента, виражена у

позазанятійному балі. Викладач виставляє їх 10-12 учням після закінчення заняття, коментує перед групою студентів. Отже, позазанятійний бал стимулює пізнавальну активність студентів на занятті, дозволяє вести облік знання і розвитку одночасно багатьох студентів. Але тут є небезпека, що деякі пасивні студенти залишаються без уваги викладача. У той самий час спостереження показують, що, отримавши високий бал за щойно вивчений матеріал, інший студент до нього більше не повертається. Отримана оцінка стає для нього самоціллю. І тому викладач використовує позазанятійний бал разом з іншими організаційними формами контролю.

Форми контролю за їх зовнішньому виразу – це контрольна лекція, контрольне практичне заняття, опитування, колоквиум, залік та іспит. Контрольна лекція і контрольне практичне заняття у системі навчальних занять складають необхідну ланка і проводяться у вигляді підсумкового контролю після вивчення великого розділу навчальної дисципліни або в кінці навчального модуля, семестру, року. При цьому на всіх заняттях проводяться контрольні роботи (залежно від виду занять: письмові, графічні, практичні). Тут студент показує якість знань, вмінь і навиків, рівень розвитку пізнавальних здібностей.

Опитування, колоквиум мають на увазі перевірити теоретичну готовність студента до проведення практичних занять. Їхня успішна здача є умовою допуску до таких занять.

План семінарського заняття:

1. Контроль: поняття та зміст.
2. Функції контролю.
3. Види контролю.
4. Методи і прийоми контролю.
5. Форми контролю.

Контрольні питання та завдання:

1. Які складові компоненти включає контроль у навчальному процесі? Що є об'єктом контролю?
2. Назвіть функції контролю. У чому полягає функція зворотного зв'язку?
3. Охарактеризуйте педагогічну функцію контролю. Які підфункції вона виконує?
4. У чому полягає перевірко-оцінювальна функція контролю?
5. З яких структурних компонентів складається методика контролю як цілісна система?
6. Які види контролю Вам відомі?
7. Охарактеризуйте методи і прийоми контролю.
8. Які форми контролю являють найбільший інтерес у практичній навчальній роботі?
9. Охарактеризуйте внутрішню форму організації процесу перевірки.
10. У чому сутність зовнішньої форми вираження процесу перевірки?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Яке з нижченаведених понять включає всі інші поняття як структурні складові компоненти?*
  - а) перевірка;
  - б) облік;
  - в) контроль;
  - г) контроль успішності;
  - д) контроль навчального процесу;
  - е) оцінка знань та вмінь.

2. *Що ще дозволяє установити контроль у навчально-виховному процесі?*
  - а) якість теоретичних знань, практичних вмінь та навиків студентів;
  - б) способи навчальної діяльності студентів;
  - в) ступінь розумового розвитку студентів;
  - г) ?.

3. *Яка з функцій контролю є визначальною на шляху оволодіння знаннями, вміннями та навиками?*
  - а) зворотного зв'язку;
  - б) педагогічна;
  - в) перевірко-оцінювальна.

4. *Яка з функцій контролю розпадається на низку таких підфункцій, як: навчальна, розвиваюча, виховна, діагностична, профілактична, орієнтувальна?*
  - а) зворотного зв'язку;
  - б) педагогічна;
  - в) перевірко-оцінювальна.

5. *Яка з функцій контролю належить до перевірки роботи викладача, організації методичної роботи у навчальному закладі?*
  - а) перевірко-оцінювальна;
  - б) педагогічна;
  - в) зворотного зв'язку.

6. *Який зі структурних компонентів методики контролю не названо?*
  - а) види контролю;
  - б) методи і прийоми контролю;
  - в) ?.

7. *Основне призначення якого із видів контролю полягає у безперервному відстеженні для отримання інформації викладачем про якість окремих етапів навчального процесу та зовнішнього стимулювання студентів до систематичної підготовки до занять?*

- а) попередній контроль;
- б) поточний контроль;
- в) тематичний контроль;
- г) підсумковий контроль;
- д) заключний контроль.

8. *Які із методів контролю дозволяють у короткий термін перевірити знання, вміння і навички всіх студентів?*

- а) тести;
- б) усні методи;
- в) програмований контроль.

9. *Яка з форм контролю включає індивідуальну, групову, фронтальну, комбіновану форми та взаємоконтроль, самоконтроль і "позазанятійний бал"?*

- а) форма як внутрішня організація процесу перевірки;
- б) форма як зовнішнє вираження процесу перевірки.

10. *Яка з форм контролю включає контрольну лекцію, контрольне практичне заняття, опитування, колоквиум, залік, іспит?*

- а) організаційна форма процесу перевірки;
- б) форма як зовнішнє вираження процесу перевірки.

Розділ 13

СТИЛІ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ: ВИДИ І ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

13.1. Педагогічне спілкування у навчанні та вихованні студентів

Гуманізація системи освіти, що характеризує сучасний етап її розвитку, пред'являє високі вимоги до загальної і професійної підготовки педагогічних кадрів, до прояву їх творчої індивідуальності. *Індивідуальний стиль діяльності – одна з важливих характеристик процесу індивідуалізації професійної праці.* Наявність свого стилю у професіонала свідчить, з одного боку, про його пристосування до об'єктивно заданої структури професійної діяльності, а з іншого, – про максимально можливе розкриття своєї індивідуальності. Педагогічна діяльність – складна і багатокомпонентна. З усього різноманіття її компонентів виділяють такі [69, 79]: змістовний, методичний і соціально-психологічний. Вони утворюють внутрішню структуру педагогічного процесу. Єдність і взаємозв'язок цих трьох компонентів дозволяють реалізувати повною мірою завдання педагогічної системи. Головним у єдності є соціально-психологічний компонент, тобто педагогічне спілкування, яке забезпечує реалізацію двох інших. У спілкуванні складається важлива система виховних взаємовідносин, що сприяють ефективності виховання і навчання. У педагогічній діяльності спілкування набуває функціональний і професійно значимий характер. Воно виступає в ній як інструмент впливу, і звичайні умови та функції спілкування отримують тут додаткове «навантаження», тому що з аспектів загальнонародських переростають у компоненти професійно-творчі.

На сьогоднішній день продуктивно організований процес педагогічного спілкування покликаний забезпечити в педагогічній діяльності реальний психологічний контакт, який повинен виникнути між педагогом і студентами. Перетворити їх у суб'єктів спілкування, допомогти подолати різноманітні психологічні бар'єри, що виникають у процесі взаємодії, перевести студентів зі звичної для них позиції тих, кого ведуть, на позицію співпраці і перетворити їх на суб'єктів педагогічної творчості. У цьому випадку педагогічне спілкування утворює цілісну соціально-психологічну структуру педагогічної діяльності.

Педагогічне спілкування у навчанні і вихованні служить інструментом впливу на особистість студента. *Педагогічне спілкування – цілісна система (прийоми та навички) соціально-психологічної взаємодії педагога і вихованців, що містить у собі обмін інформацією, виховні дії й організацію взаємовідносин за допомогою комунікативних засобів [87].*

Крім звичайних функцій, специфіка педагогічного спілкування породжує ще одну функцію соціально-психологічного забезпечення виховного процесу – організаторську функцію взаємовідносин педагога з вихованцями, та виступає як засіб вирішення навчальних задач. До числа найбільш складних задач, що постають перед педагогом, входить організація продуктивного спілкування, яка передбачає наявність високого рівня розвитку комунікативних вмінь. І дуже важливо так організувати спілкування зі студентами, щоб цей неповторний процес відбувся. Важливу роль тут відіграє стиль спілкування.

13.2. Стили спілкування

Для продуктивної комунікативної діяльності педагог повинен знати, що спілкування пронизує всю систему педагогічного впливу, кожен його мікроелемент. Специфіка педагогічного спілкування обумовлена різними соціально-рольовими та функціональними позиціями його суб'єктів. У процесі педагогічного спілкування викладач прямо чи опосередковано здійснює свої соціально-рольові та функціональні обов'язки по керівництву процесом навчання і виховання. Стил спілкування та керівництва суттєвою мірою визначає ефективність навчання і виховання, а також особливості розвитку особистості та формування міжособистісних відносин у навчальній групі. **Стил педагогічного спілкування** – стабільна система способів і прийомів, які застосовує викладач під час взаємодії.

Під час навчального заняття педагогу необхідно оволодіти комунікативною структурою всього педагогічного процесу, бути максимально чуйним до щонайменших змін, постійно співвідносити обрані методи педагогічного впливу з особливостями спілкування на даному етапі. *Все це вимагає від викладача вміння одночасно вирішувати дві проблеми:*

- 1) конструювати особливості своєї поведінки (свою педагогічну індивідуальність), свої стосунки зі студентами, тобто стиль спілкування;
- 2) конструювати виразні засоби комунікативного впливу.

Другий компонент постійно змінюється під впливом виникаючих педагогічних і відповідно комунікативних завдань. У виборі системи виразних засобів комунікації важливу роль відіграє сформований тип взаємовідносин педагога зі студентами. **Можна виокремити такі характеристики спілкування в процесі педагогічної діяльності** [28, 89]:

- загальна система спілкування педагога і студентів, що склалася (певний стиль спілкування);
- система спілкування, характерна для конкретного етапу педагогічної діяльності;
- ситуативна система спілкування, що виникає при вирішенні конкретної педагогічної та комунікативної задачі.

Під стилем спілкування розуміють індивідуально-типологічні особливості соціально-психологічної взаємодії педагога і студентів. *У стилях спілкування знаходять вираз:*

- особливості комунікативних можливостей викладача;
- сформований характер взаємовідносин педагога і вихованців;
- творча індивідуальність педагога;
- особливості студентського колективу.

Причому необхідно підкреслити, що стиль спілкування педагога зі студентами – категорія соціально та морально насичена. Вона втілює в собі соціально-етичні установки суспільства і вихователя як його представника.

Перше експериментальне дослідження стилів спілкування було проведено в 1938 р. німецьким психологом Куртом Левіним. *У наші дні виділяють багато стилів спілкування, але зупинимося на основних [19, 22, 24, 37]:*

1. Авторитарний стиль. При такому стилі характерна тенденція на жорстке управління і всеосяжний контроль, який полягає в тому, що викладач значно частіше за своїх колег вдається до наказового тону, робить різкі зауваження. Впадає в очі значна кількість нетактовних випадів на адресу одних членів групи і неаргументоване вихваляння інших. Авторитарний викладач не тільки визначає загальні цілі роботи, але і вказує способи виконання завдання, жорстко визначає, хто з ким буде працювати тощо. Завдання та способи його виконання даються викладачем поетапно. Характерно, що такий підхід знижує діяльну мотивацію, оскільки людина не знає, яка мета виконуваної ним роботи в цілому, яка функція даного етапу і що чекає попереду. Слід також зауважити, що в соціально-перцептивному відношенні, як і в плані міжособистісних установок, поетапна регламентація діяльності та її суворий контроль свідчать про невіру викладача у позитивні можливості студентів. В усякому разі, в його очах вони характеризуються низьким рівнем відповідальності і заслуговують самої жорсткої поведінки. При цьому будь-яка ініціатива розглядається авторитарним викладачем як прояв небажаного свавілля. Дослідження показали, що така поведінка керівника пояснюється його побоюваннями втратити авторитет, виявивши свою недостатню компетентність: «Якщо хтось пропонує щось поліпшити, побудувавши роботу по-іншому, значить, він побічно вказує на те, що я цього не передбачив». Крім того, авторитарний лідер, як правило, суб'єктивно оцінює успіхи своїх підопічних, висловлюючи зауваження не стільки з приводу самої роботи, скільки щодо особистості виконавця. При автократичному стилі керівництва викладач здійснює одноосібне управління керівництвом колективом, без опори на актив. Студентам не дозволяють висловлювати свої погляди, критичні зауваження, проявляти ініціативу, тим більше претендувати на рішення, які їх стосуються. Викладач послідовно висуває студентам вимоги та здійснює жорсткий контроль за їх виконанням. Авторитарному стилю керівництва властиві основні риси автократичного. Але студентам дозволяють брати участь в обговоренні питань, однак рішення, в кінцевому рахунку, завжди приймає викладач у відповідності зі своїми установками.

2. Стиль потурання. Головною особливістю такого стилю керівництва по суті справи є самоусунення керівника від навчально-виробничого процесу, зняття з себе відповідальності за те, що відбувається. Стиль потурання виявляється найменш кращим серед перелічених. Результати його апробації – найменший обсяг виконаної роботи та її найгірша якість. Важливо відзначити, що студенти не бувають задоволені роботою в подібній групі, хоча на них і не лежить ніякої відповідальності, а робота скоріше нагадує безвідповідальну гру. За цього стилю керівництва викладач прагне як можна менше втручатися в життєдіяльність студентів, практично усувається від керівництва ними, обмежуючись формальним виконанням обов'язків і вказівок адміністрації.

3. Демократичний. Що стосується цього стилю, то тут в першу чергу оцінюються факти, а не особистість. При цьому головною особливістю демократичного стилю виявляється те, що група бере активну участь в обговоренні усього ходу майбутньої роботи та її організації. В результаті у

студентів розвивається впевненість у собі, стимулюється самоврядування. Паралельно збільшенню ініціативи зростають товариськість і конфіденційність в особистих взаємовідносинах. Якщо при авторитарному стилі між членами групи панувала ворожнеча, особливо помітна на тлі покірності керівнику і, навіть запобігання перед ним, то при демократичному управлінні студенти не тільки виявляють інтерес до роботи, виявляючи позитивну внутрішню мотивацію, але й зближуються між собою в особистісному відношенні. При демократичному стилі керівництва викладач спирається на колектив, стимулює самостійність студентів. В організації діяльності колективу викладач намагається зайняти позицію «першого серед рівних». Він виявляє певну терпимість до критичних зауважень студентів, заглиблюється в їхні особисті справи і проблеми. Студенти обговорюють проблеми колективного життя і роблять вибір, але остаточне рішення формулює викладач.

4. Спілкування на основі захопленості спільною творчою діяльністю. В основі цього стилю – єдність високого професіоналізму педагога та його етичних установок. Адже захопленість спільним зі студентами творчим пошуком – результат не тільки комунікативної діяльності викладача, але більшою мірою його ставлення до педагогічної діяльності в цілому. Театральний педагог М.О. Кнебель зауважила, що педагогічним відчуттям "жене тебе до молоді, змушує знаходити шляхи до неї ...". Такий стиль спілкування відрізняв діяльність В.О. Сухомлинського. Цей стиль спілкування можна розглядати як передумову успішної спільної навчально-виховної діяльності. Захопленість спільною справою – джерело дружності й одночасно дружність, помножена на зацікавленість роботою, народжує спільний захоплений пошук. Говорячи про систему взаємовідносин педагога з вихованцями, А.С. Макаренко стверджував, що педагог, з одного боку, повинен бути старшим товаришем і наставником, а з іншого – співучасником спільної діяльності. Необхідно формувати дружність як певний тон у відносинах педагога з колективом. Розмірковуючи про варіанти взаємовідносин вихователя з дітьми, А.С. Макаренко зазначав: "У всякому разі ніколи педагоги і керівництво не повинні допускати зі свого боку тону фривольного: зубоскальства, розповідання анекдотів, ніяких вільностей у мові, передражнювання, кривляння і т.п. З іншого боку, абсолютно неприпустимо, щоб педагоги і керівництво у присутності вихованців були похмурими, дратівливими, крикливими".

Підкреслюючи плідність такого стилю взаємовідносин педагога і вихованців та його стимулюючий характер, що викликає до життя вищу форму педагогічного спілкування – на основі захопленості спільною творчою діяльністю, необхідно відзначити, що дружність, як і будь-який емоційний настрій і педагогічна установка в процесі спілкування, повинна мати міру. Найчастіше молоді педагоги перетворюють дружність в панібратські стосунки зі студентами, а це негативно позначається на всьому ході навчально-виховного процесу (нерідко на такий шлях початківця викладача штовхає страх конфлікту зі студентами, ускладнення взаємин). Дружність повинна бути педагогічно доцільною, не суперечити загальній системі взаємин педагога зі студентами.

5. Спілкування-дистанція. Цей стиль спілкування використовують як досвідчені педагоги, так і початківці. Суть його полягає в тому, що у системі взаємовідносин педагога і студентів як обмежувач виступає дистанція. Але і тут потрібно знати міру. Гіпертрофована дистанція веде до формалізації всієї системи

соціально-психологічної взаємодії викладача та студентів і не сприяє створенню істинно творчої атмосфери. Дистанція повинна існувати у системі взаємовідносин викладача і студентів, вона необхідна. Але вона має впливати із загальної логіки відносин, а не диктуватися викладачем як основа взаємовідносин. Дистанція виступає як показник провідної ролі педагога, будується на його авторитеті. Перетворення "дистанційного показника" в домінанту педагогічного спілкування різко знижує загальний творчий рівень спільної роботи педагога і студентів. Це веде до установавлення авторитарного принципу в системі взаємин педагога зі студентами, що, в кінцевому рахунку, негативно позначається на результатах діяльності.

У чому популярність цього стилю спілкування? Справа в тому, що викладачі-початківці нерідко вважають, що спілкування-дистанція допомагає їм відразу ж затвердити себе як педагога, і тому використовують цей стиль у відомій мірі як засіб самоствердження у студентському та й у педагогічному середовищі. Але в більшості випадків використання цього стилю спілкування в чистому вигляді веде до педагогічних невдач. Авторитет повинен завойовуватися не через механічне установавлення дистанції, а через взаєморозуміння, в процесі спільної творчої діяльності. І тут надзвичайно важливо знайти як загальний стиль спілкування, так і ситуативний підхід до людини. Спілкування-дистанція до певної міри є перехідним етапом до такої негативної форми спілкування, як спілкування-залякування.

6. Спілкування-залякування. Цей стиль спілкування, до якого також іноді звертаються викладачі-початківці, пов'язаний здебільшого з невмінням організувати продуктивне спілкування на основі захопленості спільною діяльністю. Адже таке спілкування сформувати важко, і молодий викладач нерідко йде по лінії найменшого опору, обираючи спілкування-залякування або дистанцію в крайньому її прояві. У творчому відношенні спілкування-залякування взагалі безперспективно. По суті своїй воно не тільки не створює комунікативної атмосфери, забезпечує творчу діяльність, але, навпаки, регламентує її, оскільки орієнтує студентів не на те, що треба робити, а на те, чого робити не можна, позбавляє педагогічне спілкування дружності, на якій ґрунтується взаєморозуміння, так необхідне для спільної творчої діяльності.

7. Загравання. Знову-таки характерне, здебільшого для молодих викладачів і пов'язане з невмінням організувати продуктивне педагогічне спілкування. По суті, цей тип спілкування відповідає прагненню завоювати помилковий, дешевий авторитет у студентів, що суперечить вимогам педагогічної етики. Поява цього стилю спілкування викликана, з одного боку, прагненням молодого викладача швидко установити контакт зі студентами, бажанням сподобатися групі, а з іншого боку – відсутністю необхідної загальнопедагогічної та комунікативної культури, вмінь і навичок педагогічного спілкування, досвіду професійної комунікативної діяльності.

А.С. Макаренко різко засуджував таку "погоню за любов'ю". Він говорив: "Я поважав своїх помічників, а у мене були просто генії у виховній роботі, але я їх переконував, що менш за все потрібно бути улюбленим вихователем. Я особисто ніколи не домагався дитячої любові і вважаю, що ця любов, організована педагогом для власного задоволення, є злочином ... Це кокетування, ця гонитва за любов'ю, ця хвалькуватість любов'ю приносить велику шкоду вихователю і

вихованню. Я переконав себе і своїх товаришів, що цього не повинно бути в нашому житті ...Нехай любов прийде непомітно, без ваших зусиль. Але якщо людина бачить мету в любові, то це тільки шкода ... "

Спілкування-загравання, як показують спостереження, виникає в результаті: а) нерозуміння педагогом відповідальних педагогічних завдань, що стоять перед ним; б) відсутність навичок спілкування; в) боязні спілкування з групою і, одночасно бажання налагодити контакт зі студентами.

8. Непослідовний стиль характерний тим, що викладач в залежності від зовнішніх обставин або власного емоційного стану здійснює будь-який з описаних вище стилів керівництва.

У чистому вигляді стилі не існують. Та й перераховані варіанти не вичерпують все багатство мимовільно вироблених в тривалій практиці стилів спілкування. У його спектрі можливі самі різні нюанси, що дають несподівані ефекти, які устанавлюють або руйнують взаємодію партнерів. Як правило, вони знаходяться емпіричним шляхом. При цьому знайдений і прийнятний стиль спілкування одного педагога виявляється абсолютно непридатним для іншого. У стилі спілкування яскраво проявляється індивідуальність особистості.

13.3. Значення індивідуального стилю спілкування і засоби підвищення комунікативності педагога

Від стилю залежить психологічна атмосфера, емоційне благополуччя. Певну роль відіграє і незнання технології спілкування, відсутність у педагога потрібних прийомів спілкування. Такі стилі спілкування, як залякування, загравання і крайні форми спілкування-дистанції, небезпечні ще й тому, що за відсутності у педагога професійних навичок спілкування можуть вкоренитися і "в'їстися" у творчу індивідуальність викладача, а часом стають штампами, що ускладнюють педагогічний процес і знижують його ефективність.

Найбільш плідний процес виховання і навчання забезпечується саме надійно вибудованою системою взаємовідносин, що має характеризуватися:

- взаємодією факторів відомості та співробітництва при організації виховного процесу;
- наявністю у студентів відчуття психологічної спільності з педагогами;
- орієнтуванням на дорослу людину з високою самосвідомістю, самооцінкою;
- відсутністю авторитарних форм виховного впливу;
- використанням в якості фактора управління вихованням і навчанням зацікавленості студентів;
- єдністю ділового та особистісного спілкування;
- включенням студентів у доцільно організовану систему педагогічного спілкування, в т.ч. через різноманітні форми діяльності: семінари, конференції, диспути і т.ін.

В результаті численних досліджень та експериментів психологи і педагоги радять викладачам для розвитку комунікативних здібностей наступне:

1. Потрібно усвідомлювати, що вуз – частина суспільства, а ставлення педагога до студентів – вираз суспільних вимог.

2. Викладач не повинен відкрито демонструвати педагогічну позицію. Для студентів слова і вчинки педагога повинні сприйматися як прояв його власних переконань, а не тільки як виконання боргу. Щирість педагога-запорука міцних контактів з вихованцями.

3. Адекватна оцінка власної особистості. Пізнання себе, управління собою має стати постійною турботою кожного викладача. Особливої уваги потребує вміння керувати своїм емоційним станом: виховному процесу шкодить дратівливий тон, переважаання негативних емоцій, крик.

4. Педагогічно доцільні відносини будуються на взаємоповазі студента і викладача. Треба поважати індивідуальність кожного студента, створювати умови для його самоствердження в очах однокурсників, підтримувати розвиток позитивних рис особистості.

5. Педагогу необхідно подбати про сприятливу самопрезентацію: показати студентам силу своєї особистості, захоплення, умілість, широту ерудиції, але не набридливо.

6. Розвиток спостережливості, педагогічної уяви, вміння розуміти емоційний стан, правильно тлумачити поведінку. Творчий підхід до аналізу ситуації і прийняття рішень ґрунтується на вмінні педагога приймати роль іншого – студента, батьків, колеги, – ставати на їхню точку зору.

7. Збільшення мовленнєвої діяльності студентів за рахунок зменшення мовленнєвої діяльності викладача – важливий показник майстерності спілкування викладача.

8. Навіть за незначних успіхів студентів бути щедрим на похвалу. Хвалити треба в присутності інших, а засуджувати краще наодинці. Викладацька мова повинна бути при цьому виразною. І якщо навіть у вас не поставлений голос, вас можуть виручити жести, міміка, погляд.

9. Зробити батьків своїх студентів союзниками педагогічних намірів.

10. Зміст розмов має бути цікавим обом сторонам.

Якщо педагог буде дотримуватися цих порад, то уникне багатьох проблем і труднощів у спілкуванні.

Свідоме формування свого стилю можливо за певного рівня розвитку здатності до самоаналізу професійної діяльності. Педагоги в цьому випадку в ході професійної взаємодії зі студентами цілеспрямовано шукають, відбирають і накопичують засоби і способи спілкування, які забезпечують оптимальну результативність у взаємодії зі студентами і відповідають їх індивідуальності. Це в свою чергу приносить емоційне задоволення, призводить до переживання психологічного комфорту. Поступово відбувається стабілізація складу засобів і способів здійснення комунікативної діяльності, складається певна стійка цілісна структура, а саме – індивідуальний стиль педагогічного спілкування. У ході стихійного вироблення стилю педагог також використовує відомі засоби і способи спілкування, які здаються йому найбільш ефективними, індивідуально зручними. Надалі відбувається стабілізація цих засобів і способів спілкування, стихійно складається індивідуальний стиль спілкування, суб'єктивно зручний, але не завжди професійно оптимальний, тому що вихователь не приділяє належної уваги аналізу доцільності використовуваних засобів і способів діяльності з точки зору вимог діяльності.

Чим раніше педагог усвідомлює необхідність формування свого стилю, тим більше виявиться можливостей для формування позитивного стилю, тим ефективніше буде протікати процес становлення його як професіонала.

План семінарського заняття:

1. Педагогічне спілкування як система.
2. Стили педагогічного спілкування: поняття та види.
3. Роль формування індивідуального стилю викладача в його професійному становленні.

Контрольні питання та завдання:

1. Яку роль відіграє спілкування у педагогічній діяльності?
2. Дайте визначення поняттю „педагогічне спілкування”. У чому полягає його специфіка?
3. Визначте поняття „стиль педагогічного спілкування”. Які його види Вам відомі?
4. Які проблеми постають перед викладачем в процесі оволодіння комунікативною структурою педагогічного процесу ? Які характеристики спілкування виокремлюють в процесі педагогічної діяльності?
5. Охарактеризуйте авторитарний стиль спілкування та стиль потурання.
6. У чому полягає сутність демократичного стилю та стилю спілкування на основі захопленості спільною творчою діяльністю?
7. Охарактеризуйте такі стилі, як „спілкування-дистанція” та „спілкування-залякування”.
8. У чому полягає сутність спілкування на основі загравання? Чим характерний непослідовний стиль спілкування?
9. Які засоби підвищення комунікативності педагога Вам відомі?
10. У чому полягає значення індивідуального стилю спілкування викладача і студента?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Педагогічне спілкування – це...*
  - а) цілісна система соціально-психологічної взаємодії педагога і вихованців, що містить у собі обмін інформацією, виховні дії і організацію взаємовідносин за допомогою комунікативних засобів;
  - б) прийоми та навички соціально-психологічної взаємодії педагога і вихованців, що містить у собі обмін інформацією і виховні дії за допомогою комунікативних засобів.
2. *Яка ще проблема постає перед викладачем в процесі оволодіння комунікативною структурою педагогічного процесу?*
  - а) конструювати стиль спілкування;
  - б) ?.
3. *Стиль педагогічного спілкування – це...*
  - а) ?.

4. Чи знаходять свій вираз особливості студентського колективу у стилі педагогічного спілкування?

- а) так;
- б) ні.

5. У якому році було проведено перше експериментальне дослідження стилів спілкування?

- а) 1948;
- б) 1938;
- в) 1939.

6. Який ще стиль педагогічного спілкування Ви знаєте?

- а) авторитарний стиль спілкування;
- б) стиль потурання;
- в) демократичний стиль спілкування;
- г) спілкування-дистанція;
- д) спілкування-залякування;
- е) стиль загравання;
- є) непослідовний стиль спілкування;
- ж) ?.

7. За якого стилю спілкування викладач здійснює одноосібне управління керівництвом колективу, без опори на актив?

- а) стиль потурання;
- б) спілкування-дистанція;
- в) авторитарний стиль спілкування;
- г) спілкування-залякування.

8. За якого стилю спілкування в першу чергу оцінюються факти, а не особистість?

- а) авторитарний стиль спілкування;
- в) демократичний стиль спілкування;
- г) на основі захопленості спільною творчою діяльністю.

9. Основою якого стилю спілкування є єдність високого професіоналізму педагога та його етичних установок?

- а) спілкування-дистанція;
- б) на основі захопленості спільною творчою діяльністю;
- в) демократичний стиль спілкування.

10. Який із названих стилів спілкування найчастіше характерний для молодих викладачів?

- а) стиль потурання;
- б) стиль загравання;
- в) демократичний стиль спілкування.

Розділ 14

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА

14.1. Зміни особистісного та соціального розвитку, пов'язані зі вступом до вищого навчального закладу

Формування особистості людини триває все життя, втім період навчання у вищій школі відіграє особливу роль у цьому процесі. Саме в цей час у студента закладаються основи тих якостей спеціаліста, з якими він увійде в нову для нього атмосферу діяльності, де відбуватиметься його подальший розвиток як особистості. Тому питання особистісного становлення студентів в аспекті їхньої професійної діяльності має постійно знаходитися в центрі уваги вищої школи. Для цього система навчально-освітнього процесу повинна бути вибудована на основі гармонізації розвитку студента і як особистості, і як фахівця. Врахування у навчально-виховному процесі вузу особливостей психосоціального та особистісного розвитку студентів є важливим напрямом удосконалення взаємодії у системі "педагог-студенти" на основі рефлексивно-особистісного підходу. Знання особливостей особистісного становлення студентів із перспективною проекцією на професійну діяльність у майбутньому є предметом даної теми.

Студентство визначають як своєрідну мобільну групу, метою діяльності якої є засвоєння за спеціально організованою програмою соціально-професійних ролей, підготовка до виконання важливих соціальних функцій: професійних, культурологічних, громадсько-політичних, сімейних тощо.

Головними напрямками життєдіяльності студентів є:

- професійне навчання;
- особистісне зростання й самоствердження;
- розвиток інтелектуального потенціалу;
- духовне збагачення;
- моральне, естетичне, фізичне самоудосконалення.

Студент ВНЗ – це молода людина, яка характеризується професійною спрямованістю, готується до висококваліфікованого виконання функцій фахівця в певній професійній галузі. Студентський вік припадає переважно на період пізньої юності або ранньої дорослості. В цей час закінчується фізичне дозрівання організму, набувається ступінь духовної зрілості, яка дозволяє самостійно вирішувати питання вибору професії, участі у виробничій праці після закінчення школи чи вузу. В юності різко активізується ціннісно-орієнтаційна діяльність. Чи йде мова про пізнання власних якостей, чи засвоєння нових знань, чи про відношення зі старшими та однолітками, юнак особливо занепокоєний їхньою оцінкою і намагається будувати свою поведінку на основі свідомо обраних або засвоєних критеріїв і норм.

Загалом студента як людину певного віку і як особистість можна охарактеризувати з трьох сторін [10, 12]:

1) з *психологічної*, як єдність психічних процесів, станів і властивостей особистості. Головне в психологічному аспекті розгляду – це психічні властивості (спрямованість, темперамент, характер, здібності), від яких залежить перебіг психічних процесів, виникнення психічних станів, вияв психічних утворень. Проте, вивчаючи конкретного студента, треба враховувати разом з тим особливості конкретно його психічних процесів і станів;

2) з *соціальної*, в якій втілюються суспільні відносини, якості, породжені приналежністю студента до певної соціальної групи, національності тощо;

3) з *біологічної*, яка включає тип вищої нервової діяльності, будову аналізаторів, безумовні рефлекси, інстинкти, фізичну силу, статуру, риси обличчя, колір шкіри. Ця сторона в основному визначена спадковістю і вродженими задатками, але у відомих межах змінюється під впливом умов життя.

Вивчення цих сторін розкриває якості і можливості студента, його вікові і особистісні особливості. Так, якщо підійти до студента як до людини певного віку, то для нього будуть характерні якнайменші величини латентного періоду реакцій на прості, комбіновані і словесні сигнали, оптимум абсолютної і відносної чутливості аналізаторів, щонайбільша пластичність в утворенні складних психомоторних навичок. Порівняно з іншими періодами розвитку в юнацькому віці виявляється найвища швидкість оперативної пам'яті і переключення уваги, розв'язання вербально-логічних задач. Таким чином, студентський вік характеризується досягненням найвищих, "пікових" результатів, які базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку.

Студент як особистість характеризується найбільш активним розвитком моральних і естетичних почуттів, завершенням становлення й стабілізації характеру. Особливо важливо, що це період оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, суспільно-політичних, професійно-трудова, статево-гендерних, родинно-батьківських та ін. Із цим віком пов'язаний початок „економічної активності“, під яким демографи розуміють включення людини в самостійну виробничу діяльність, початок трудової біографії, створення сім'ї й розв'язання, пов'язаних із цим, фінансово-господарських проблем. У складних сучасних соціально-економічних умовах багато студентів змушені поєднувати навчання з трудовою діяльністю, яка є для них не стільки засобом самоствердження й самореалізації, скільки джерелом засобів існування. У студентів спостерігається, з одного боку, перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій, з іншого, – інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією. Проте, студентський вік характеризується ще й тим, що великі потенційні можливості досягнення оптимуму розвитку моральної, інтелектуальної й фізичної сфери сповна реалізуються не кожним студентом. Це пояснюється як недостатнім розвитком у 17-19 років здатності щодо свідомої саморегуляції поведінки, так і прихованою ілюзією, що це зростання сил триватиме "вічно", що краще життя все ще попереду, а тому всього омріяного можна легко досягнути. Проявом цього, зокрема, є те, що окремі студенти навчаються від „сесії до сесії“, не проявляють особливої активності в навчанні, не мають потреби у самоосвіті й

самоудосконаленні, їхня увага, здебільшого, зосереджується на гедоністичних захопленнях.

Час навчання у вузі збігається з іншим періодом юності або першим періодом зрілості, який відрізняється складністю становлення особистісних рис. Характерною рисою етичного розвитку в цьому віці є посилення свідомих мотивів поведінки. Помітно зміцнюються ті якості, яких не вистачало певною мірою в старших класах – цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціатива, вміння володіти собою. Підвищується інтерес до моральних проблем (цілі, спосіб життя, обов'язок, любов, вірність тощо). Разом з тим фахівці в галузі вікової психології і фізіології відзначають, що здатність людини до свідомої регуляції своєї поведінки в 17-19 років розвинута не повною мірою. Нерідкими є випадки немотивованого ризику, невміння передбачати наслідки своїх вчинків, в основі яких можуть бути не завжди гідні мотиви. 19-20 років – це вік безкорисливих жертв і повної самовіддачі, але і нерідко негативних виявів. Юність – пора самоаналізу і самооцінок. Самооцінка здійснюється шляхом порівняння ідеального "Я" з реальним. Але ідеальне "Я" ще не вивірено і може бути випадковим, а реальне "Я" ще всебічно не оцінено самою особистістю. Ця об'єктивна суперечність у розвитку особистості молодої людини може викликати в неї внутрішню невпевненість у собі і супроводжуватися іноді зовнішньою агресивністю або відчуттям незрозумілості. ***Юнацький вік будується навколо кризи ідентичності, що складається з серії соціальних і індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій і самовизначень.***

Якщо юнакові не вдається розв'язати ці завдання, в нього формується неадекватна ідентичність, розвиток якої може відбуватися за чотирма лініями [13. 49]:

- 1) відхід від психологічної інтимності, уникнення тісних міжособистісних відносин;
- 2) розмитість відчуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання і змін;
- 3) розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси і зосередитися на якійсь головній діяльності;
- 4) формування "негативної ідентичності", відмова від самовизначення і вибір негативних образів для наслідування.

Оперуючи, здебільшого, клінічними даними, Еріксон не намагався виразити описувані явища кількісно.

Виділяють чотири етапи розвитку ідентичності, що вимірюються ступенем професійного, релігійного і політичного самовизначення молодої людини [87, 89]:

1. "Невизначена, розмита ідентичність" характеризується тим, що індивід ще не виробив будь-яких чітких переконань, не вибрав професії і не зіткнувся з кризою ідентичності.

2. "Дострокова, передчасна ідентифікація" має місце, якщо індивід включився у відповідну систему відносин, але зробив це не самостійно, в результаті пережитої кризи і випробування, а на основі чужих думок, слідує чужому прикладу або авторитету.

3. *Етап "мораторію"* характеризується тим, що індивід знаходиться в процесі нормативної кризи самовизначення, вибираючи з численних варіантів розвитку той єдиний, який може вважати своїм.

4. *"Досягнута зріла ідентичність"* визначається тим, що криза завершена, індивід перейшов від пошуку себе до практичної самореалізації.

Факт вступу до ВНЗ укріплює віру молодого людини у власні сили і здібності, породжує надію на повнокровне і цікаве життя. Разом з тим на 2-му і 3-му курсах нерідко виникає питання про правильність вибору ВНЗ, спеціальності, професії. До кінця 3-го курсу остаточно розв'язується питання про професійне самовизначення. Проте трапляється, що в цей час приймається рішення в майбутньому уникнути роботи за спеціальністю. За деякими даними лише 64% старшокурсників однозначно вирішили для себе, що їх майбутня професія повністю відповідає їх основним схильностям та інтересам.

Часто спостерігаються зміни в настрої студентів – від захопленого в перші місяці навчання до скептичного при оцінці вузівського режиму, системи викладання, окремих викладачів тощо. Юність є сенситивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини, найсприятливішим для завершення формування особистості та утворення її психофізичних сил. У ході лонгітюдного дослідження було встановлено, що на студентський вік припадає найвища можливість розвитку інтелектуального комплексу, сенсорних процесів і сприймання, загальної реактивності й нейродинаміки, найбільша пластичність в утворенні складних психомоторних та інших навичок. У юнацькому віці проявляється найвища швидкість оперативної пам'яті й переключення уваги, здатність до розв'язання вербально-логічних задач тощо. Це „золота пора“ людини щодо високого розвитку комплексу функціональних рівнів, досягнення найвищих результатів, які ґрунтуються на всіх попередніх процесах її біологічного, психологічного та соціального розвитку. Вища освіта чинить величезний вплив на психіку людини, розвиток її особистості. За час навчання у ВНЗ, за наявності сприятливих умов, у студентів відбувається розвиток всіх рівнів психіки. Вони визначають спрямованість розуму людини, тобто формують склад мислення, який характеризує професійну спрямованість особистості. Для успішного навчання у ВНЗ необхідний досить високий рівень загального інтелектуального розвитку, зокрема сприймання, уявлення, пам'яті, мислення, уваги, ерудованості, широти пізнавальних інтересів, рівня володіння визначеним колом логічних операцій тощо. При деякому зниженні цього рівня можлива компенсація за рахунок підвищеної мотивації або працездатності, посидючості, ретельності й акуратності у навчальній діяльності. Але є і межа такого зниження, за якої компенсаторні механізми не допомагають, і студент може бути відрахований.

У різних ВНЗ ці рівні дещо відрізняються, але загалом вони близькі між собою, навіть якщо порівнювати столичні і периферійні вузи, так звані престижні і неprestижні професії. Для успішного оволодіння гуманітарними професіями людина повинна володіти яскраво вираженим вербальним типом інтелекту, що перевищує невербальний у середньому на 16 умовних одиниць інтелекту. Гуманітарії повинні характеризуватися широтою пізнавальних інтересів, ерудованістю, добре володіти мовою, мати багатий словниковий запас, вміти

правильно його використовувати, точно співвідносити конкретні і абстрактні поняття і мати в цілому високорозвинене абстрактне мислення. Необхідною умовою успішної діяльності студента є засвоєння нових для нього особливостей навчання, що знімає відчуття внутрішнього дискомфорту і блокує виникнення конфлікту із середовищем. Протягом початкових курсів складається студентський колектив, формуються навички і вміння раціональної організації розумової діяльності, усвідомлюється покликання до вибраної професії, виробляється оптимальний режим праці, дозвілля і побуту, встановлюється система роботи з самоосвіти і самовиховання професійно значущих якостей особистості. Різка ломка багаторічного звичного робочого стереотипу, основу якого складає відкрите І.П. Павловим психофізіологічне явище – динамічний стереотип, іноді приводить до нервових зривів і стресових реакцій. З цієї причини період адаптації, пов'язаний з ломкою колишніх стереотипів, може на перших порах зумовити і порівняно низьку успішність, і труднощі у спілкуванні. В одних студентів вироблення нового стереотипу проходить стрибкоподібно, в інших – рівно. Поза сумнівом, особливості цієї перебудови пов'язані з характеристиками типу вищої нервової діяльності, проте соціальні фактори мають тут вирішальне значення. Знання індивідуальних особливостей студента, на основі яких будується система включення його в нові види діяльності і нове коло спілкування, дає можливість уникнути дезадаптаційного синдрому, зробити процес пристосування рівним і психологічно комфортним. У проведених дослідженнях процесу адаптації першокурсників до ВНЗ звичайно виділяються такі головні труднощі: негативні переживання, пов'язані з відходом вчорашніх учнів з шкільного колективу з його взаємною допомогою і моральною підтримкою; невизначеність мотивації вибору професії, недостатня психологічна підготовка до неї; невміння здійснювати психологічне саморегулювання поведінки і діяльності, що посилюється відсутністю звички до повсякденного контролю педагогів; пошук оптимального режиму праці і відпочинку в нових умовах; налагодження побуту і самообслуговування, особливо при переході з домашніх умов в гуртожиток; нарешті, відсутність навиків самостійної роботи, невміння конспектувати, працювати з першоджерелами, словниками, довідниками, покажчиками. Усі ці труднощі різні за своїм походженням. Одні з них об'єктивно неминучі, інші носять суб'єктивний характер і пов'язані зі слабкою підготовкою, дефектами виховання у сім'ї і школі. Саме тому важливо знати як відбувається соціальна адаптація студентів до нових умов життя.

Соціальна адаптація студентів включає:

а) професійну адаптацію, як пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, вироблення навиків самостійності в навчальній і науковій діяльності;

б) соціально-психологічну адаптацію – пристосування індивіда до групи, взаємовідносин з нею, вироблення власного стилю поведінки.

Адаптація – це передумова активної діяльності і необхідна умова її ефективності. В цьому позитивне значення пристосування для успішного функціонування індивіда в тій або іншій соціальній ролі.

Дослідники розрізняють три форми пристосовування студентів-першокурсників до умов ВНЗ [28, 79, 87, 89]:

1) *пристосовування формальне*, що стосується пізнавально-інформаційного пристосування студентів до нового оточення, до структури вищої школи, до змісту навчання в ній, її вимог, до своїх обов'язків;

2) *суспільне пристосовування*, тобто процес внутрішньої інтеграції (об'єднання) груп студентів-першокурсників і інтеграція цих самих груп зі студентським оточенням в цілому;

3) *дидактичне пристосовування*, що стосується підготовки студентів до нових форм і методів навчальної діяльності у вищій школі.

Дослідження показують, що першокурсники не завжди успішно засвоюють знання зовсім не тому, що отримали слабку підготовку в школі, а тому, що у них не сформовані такі риси особистості, як готовність до навчання, здатність вчитися самостійно, контролювати й оцінювати себе, володіти своїми індивідуальними особливостями пізнавальної діяльності, вміння правильно розподіляти свій робочий час для самостійної підготовки. Привчені до щоденної опіки і контролю в школі, деякі першокурсники не уміють приймати елементарні рішення. У них недостатньо розвинені навички самоосвіти і самовиховання. Багато першокурсників на перших порах навчання зазнають великих труднощів, пов'язаних з відсутністю навичок самостійної навчальної роботи, вони не уміють конспектувати лекцію, працювати з підручниками, користуватися першоджерелами, аналізувати інформацію великого обсягу, чітко і зрозуміло висловлювати свої думки. Пристосовування студентів до навчального процесу (за даними вивчення регуляторної функції психіки) закінчується в кінці 2-го – на початку 3-го семестру. Одним із основних завдань роботи з першокурсниками є розробка і впровадження методів раціоналізації й оптимізації самостійної роботи. Існуюча система контролю за самостійною роботою студентів через семінарські, практичні і лабораторні заняття ні в якому разі не виключає пасивності і ухиляння від виконання відповідних вимог із боку деякої частини студентів. Великі резерви для підвищення якості підготовки фахівців відкриває удосконалення контролю за знаннями студентів. Для вироблення тактики і стратегії, що забезпечує оптимальну адаптацію студента до ВНЗ, важливо знати життєві плани й інтереси першокурсника, систему домінуючих мотивів, рівень домагань, самооцінку, здатність до свідомої регуляції поведінки. Успішне вирішення цієї проблеми пов'язано з розвитком психологічної служби вузу. Викладач, що читає лекцію для потоку, природно, не може враховувати індивідуальний темп засвоєння навчального матеріалу кожним студентом, здатність кожного до аналізу і синтезу, рівень розвитку мислення. Викладачам важче помітити зміни психічних станів студента у стресових ситуаціях, наприклад, на заліку або іспиті, вже хоча б тому, що їм немає з чим їх порівнювати – під час слухання лекції студент "розчинений" в загальній масі аудиторії. Не випадково багато студентів-першокурсників, що відчували ще вчора увагу й опіку шкільних вчителів, в умовах ВНЗ відчують себе на перших порах дискомфортно. Нові умови їх діяльності – це якісно інша система відносин відповідальної залежності, де на перший план виступає

необхідність самостійної регуляції своєї поведінки, наявність тих ступенів свободи в організації своїх занять і побуту, які ще недавно були їм непритаманні.

Розвиток студента на різних курсах має деякі особливі риси. Перший курс вирішує завдання залучення недавнього абітурієнта до студентських форм колективного життя. Поведінка студентів відрізняється високим ступенем конформізму; у першокурсників відсутній диференційований підхід до своїх ролей. Другий курс – найнапруженішої навчальної діяльності студентів. В життя другокурсників інтенсивно включені всі форми навчання і виховання. Студенти отримують загальну підготовку, формуються їх широкі культурні запити і потреби. Процес пристосування до даного середовища здебільшого завершений. Третій курс – початок спеціалізації, зміцнення інтересу до наукової роботи як віддзеркалення подальшого розвитку і поглиблення професійних інтересів студентів. Настійна необхідність у спеціалізації часто приводить до звуження сфери різнобічних інтересів особистості. Відтепер форми становлення особистості у ВНЗ в основних рисах визначаються фактором спеціалізації. Четвертий курс – перше реальне знайомство з спеціальністю в період проходження практики. Для поведінки студентів характерний інтенсивний пошук більш раціональних шляхів і форм спеціальної підготовки, відбувається переоцінка студентами багатьох цінностей життя і культури. П'ятий курс – перспектива швидкого закінчення ВНЗ – формує чіткі практичні установки на майбутній вид діяльності. Виявляються нові, що стають все більш актуальними, цінності, пов'язані з матеріальним і сімейним становищем, місцем роботи тощо. Студенти поступово відходять від колективних форм життя ВНЗ. Пошуки іншого життя відіграють на 3-4-х курсах велику роль, справляючи вплив і на успішність, і на суспільну діяльність студентів. Інтерес до протилежної статі займає значне місце в думках і поведінці студентів. Але було б помилкою бачити в цьому негативне явище. Інтимні відносини нерідко сприяють підвищенню бажання краще вчитися, робочому настрою, творчій активності. Дані соціологів говорять, що, як правило, після деякого "затишшя" сімейні пари не залишаються в стороні від суспільної роботи і не випадають з колективу. Вступ до шлюбу більшості студентів до кінця навчання не веде до розпаду студентських колективів, хоча число безпосередніх міжособистісних і міжгрупових контактів серед його членів дещо зменшується. Слід відзначити, що особистість студента розвивається і змінюється впродовж навчання. Вже у першокурсників, які недалеко відійшли від випускників шкіл, є нові якісні риси: підвищене почуття власної гідності: „ Я – студент, а не школяр”; багатство інтересів до різних галузей знання; нове в особистих поглядах на представників протилежної статі; відносно більша особиста свобода і незалежність від батьків. Студенти першого курсу більш охоче, ніж студенти інших курсів, беруть участь у різнобічній громадській діяльності. Вони більше піддаються впливу викладачів і громадських організацій, їм легше доручити будь-яку справу, з них легше вимагати. На другому курсі студенти вже адаптуються до нових вузівських обставин. Вони стають більш практичними в розподілі часу і стипендії, відчувають більшу самостійність і, водночас, відповідальність, більше замислюються над спеціальністю тощо.

Отже, психічний розвиток особистості студента – діалектичний процес виникнення і вирішення суперечностей, переходу зовнішнього у внутрішнє, саморуху, активної роботи над собою.

14.2. Закономірності становлення особистості студента як майбутнього спеціаліста

Більша частина проблем у навчанні студента вищої школи викликана несвідомим вибором спеціальності. Низка психолого-соціологічних досліджень студентів педагогічних і технічних вузів (1995-1999) показують, що далеко не всі студенти цілком свідомо обрали ту спеціальність, якій навчаються. Причому їхня кількість, судячи з відвідування занять і з власних висловлювань про бажання вчитися, значна на першому курсі. На другому кількість людей, що не бажають вчитися конкретній спеціальності, сягає апогею, відбувається "відсів" зовсім випадкових людей, які взагалі не знають, навіщо вони прийшли до вузу. Потім кількість студентів, які говорять, що вони обрали дану спеціальність випадково чи компромісно зменшується, на кінець 4-го – початок 5-го курсу залишається дві-три людини на студентську групу, в яких проглядається явне емоційно-негативне ставлення до обраної спеціальності і до майбутньої роботи. Одночасно з цим у правильності обраного шляху впевнені лише троє чи четверо з усієї групи. Таки чином, студентів у ставленні їх до своєї майбутньої спеціальності слід диференціювати, відповідно розмежовуючи і психолого-педагогічні підходи впливу на них.

Становлення особистості студентів як майбутніх фахівців ускладнюється, якщо професія обиралася компромісно, не з власного бажання (наприклад, з примусу батьків чи тому, що не вдалося вступити в той вуз, в який хотілося). На стадії професійної освіти розчарування в обраній професії переживає у багатьох студентів. Виникає незадоволення окремими предметами, з'являються сумніви у правильності професійного вибору. Це так звана криза професійного вибору. Як правило, вона чітко проявляється в першій і в останній рік навчання у вузі. Завдання вищої школи – допомогти цю кризу перемогти. Тому питання особистісного розвитку студента і формування його готовності до майбутньої професійної діяльності – ключові в теорії та практиці удосконалення роботи сучасного ВНЗ. При цьому однією з провідних проблем є побудова такої системи навчально-освітнього процесу, яка б оптимально враховувала особливості й закономірності не лише особистісного розвитку студента, а й його професійного ставлення як спеціаліста.

У студентському віці завершується становлення позитивної "Я-концепції" як ядра особистості студента, зокрема формування її соціально-професійного аспекту. "Я-концепція" – це складна динамічна система уявлень людини про себе (Р. Бернс, К. Роджерс та ін.). **"Я-концепція" майбутнього спеціаліста – це система уявлень студента про себе як особистість і суб'єкта навчально-професійної діяльності.** Формування позитивної "Я-концепції" майбутнього фахівця – одне з пріоритетних завдань вищої школи, порівняно навіть із традиційним розвитком професійних здібностей, удосконаленням спеціальної

підготовки, поглибленням фахових знань тощо. Студенти з позитивною "Я-концепцією" вирізняються високою і, здебільшого, адекватною самооцінкою професійних здібностей, особистісних якостей і результатів своєї професійно-навчальної діяльності. Навпаки для студентів з негативною "Я-концепцією" характерно відсутність вираженого інтересу до професійного аспекту навчання, пасивність самопізнання, невмотивованість навчально-професійного самоствердження й самореалізації.

Виділяють такі напрями розвитку особистості студента як майбутнього фахівця:

- міцні професійна спрямованість, розвиваються необхідні здібності;
- удосконалюються, "професіоналізуються" психічні процеси, стани, досвід;
- збільшується почуття обов'язку, відповідальність, професійна самостійність, більш рельєфно виступає індивідуальність студента, його життєва позиція;
- зростають домагання студента в галузі своєї майбутньої спеціальності;
- на основі інтенсивної передачі соціального і професійного досвіду та формування необхідних якостей зростає соціальна, духовна й моральна зрілість;
- збільшується вага самовиховання студента у формуванні якостей, досвіду, необхідних йому як майбутньому спеціалісту;
- міцні професійна самостійність і готовність до майбутньої практичної роботи.

Серед тенденцій становлення особистості студента як майбутнього фахівця, окрім вище перерахованих, виділяють ще такі:

- протягом навчання відбуваються суттєві зміни у структурі самосвідомості студента: завершується процес професійного самовизначення, що відображається в змісті його "образу-Я";
- соціалізація особистості майбутнього фахівця є багатоаспектним явищем і детермінована низкою соціокультурних факторів: ментально-духовна атмосфера сімейно-родинного середовища; особливості довузівського освітньо-виховного й професійного простору; організація навчального процесу у вищому навчальному закладі;
- показником ефективності навчального процесу у вищому навчальному закладі є соціальна, духовна й професійна зрілість особистості студента, цілісність і стійкість його "Я", психологічна готовність випускника до реалізації професійних функцій.

14.3. Шляхи формування професійної спрямованості студента

Впродовж навчання у вищій школі під впливом викладання суспільних, спеціальних та інших дисциплін, участі в громадському житті у студентів розвивається і формується професійна спрямованість особистості, тобто прагнення застосувати свої знання, досвід, здібності в галузі обраної професії. У професійній спрямованості особистості виражається позитивне ставлення до професії, схильність та інтерес до неї, бажання удосконалювати свою підготовку, задовольняти матеріальні й духовні потреби, займаючись працею в галузі своєї професії.

Професійна спрямованість передбачає розуміння і внутрішнє сприйняття цілей і завдань професійної діяльності. Всі ці риси і компоненти професійної спрямованості служать показниками рівня її розвитку і сформованості у студентів, характеризуються стійкістю (чи нестійкістю), домінуванням громадських чи вузькоособистих мотивів. **Формувати професійну спрямованість у студентів** – це значить зміцнювати у них позитивне ставлення до майбутньої професії, інтерес, схильності і здібності до неї, прагнення удосконалювати свою кваліфікацію після закінчення вищої школи, розвивати ідеали, погляди, переконання [13]. Позитивні зміни у змісті професійної спрямованості полягають в тому, що міцніють мотиви, пов'язані з майбутньою професією, з'являється прагнення добре виконувати свої ділові обов'язки, бажання показати себе вмілим спеціалістом та досягти успіху в роботі, зростають домагання успішніше вирішувати складні навчальні питання чи завдання, посилюється відчуття відповідальності. У вищій школі виховання інтересу й любові до обраної професії досягається шляхом вироблення у студентів правильного уявлення про суспільне значення та зміст роботи в майбутній галузі діяльності, про закономірності її розвитку.

Звичайно, відбувається це таким чином:

- формування у кожного студента впевненості у своїй професійній придатності, а також свідомого розуміння необхідності оволодіння всіма дисциплінами, видами підготовки, передбаченими навчальним планом даного вузу;
- вироблення прагнення стежити за всім прогресивним в діяльності провідних спеціалістів;
- вміння спрямовувати все самовиховання на користь роботі, постійно поповнюючи свої знання.

Без достатньо позитивної мотивації неможливо досягти результатів у розвитку особистості під час навчання у вищій школі. *Виділяють такі позитивні мотиви пізнавальної діяльності:*

- почуття обов'язку;
- усвідомлення значущості оволодіння професією;
- інтерес до навчання і окремих наук;
- відчуття задоволення від пізнання нового матеріалу, вирішення складних завдань.

На мотивацію також впливає зміст занять, методика викладання, особистість викладача, стосунки у студентському колективі, змагання, досягнуті результати.

Вища школа має також здійснювати психологічну підготовку людини до професійної діяльності, яка полягає насамперед у розвитку у студента певних форм психічної діяльності, що дозволять йому у подальшому успішно вирішувати професійні завдання. Серед професійних здібностей, якими має оволодіти студент протягом навчання у вищій школі, чи не найбільш важлива здібність вчитися, що кардинальним чином впливає на його професійне становлення, тому що визначає його можливості в післявузівській безперервній освіті. Навчитися вчитися на сьогодні важливіше, ніж засвоїти конкретний набір знань, які швидко стають застарілими. Особливо активно в період навчання у вищій школі відбувається

розвиток спеціальних здібностей. Студент вперше стикається з багатьма видами діяльності, що є компонентами його майбутньої професії. Тому на старших курсах необхідно приділяти особливу увагу діалоговим формам спілкування зі студентами, зокрема, в процесі виконання ними курсових та дипломних проектів, проходження практик тощо.

У вищій школі треба розвивати самостійні (слід зазначити, що результатом самостійної роботи є не просто певна сума знань, вмінь і навичок, а самостійність як риса особистості), активні і творчі форми навчальної роботи. У вищій школі для цього набагато більше можливостей, аніж середній, але їх треба використовувати повністю. Це і творча участь у семінарах, безпосередня участь в роботі лабораторій, участь в конкурсах студентських робіт та ін. О. Леонт'єв характеризував розвиток особистості у студентські роки з точки зору ставлення до професії так: "Юний студент приходить у вуз, вважаючи, що обрана ним з тих чи інших мотивів майбутня справа є бажана для нього; якщо по закінченню вузу в нього буде відчуття, що і він потрібний цій справі, що вона стала для нього своєю, то це і буде свідчити про його психологічну особистісну зрілість як спеціаліста" [49].

Таким чином, час навчання у вищій школі припадає на специфічний зламний момент у формуванні особистості людини. Це зумовлено низкою вікових та психологічних особливостей. Як відомо, особистість людини формується в її активній діяльності. Головною ж для студентів протягом навчання у вищій школі є навчально-пізнавальна діяльність. Вона полягає не лише в отриманні певної суми знань, а в набутті професійної спрямованості, що особливо важливо для успішної роботи у подальшому як фахівця. В цьому процесі вагому роль відіграє низка факторів, таких як формування позитивної "Я-концепції", розвиток спеціальних здібностей, сприятлива атмосфера в колективі, включаючи і сферу стосунків студентів та викладачів вузу тощо.

Серед шляхів формування професійної спрямованості варто виокремити:

- роз'яснення соціальної значущості обраної спеціальності;
- переконання студентів в можливості оволодіти професією;
- організація навчально-виховного процесу із урахуванням вимог їхньої майбутньої професійної діяльності.

Головною передумовою успішного формування професійної спрямованості студентів є позитивна мотивація вибору спеціальності. Становлення особистості студента як майбутнього фахівця супроводжується "професіоналізацією" психологічних процесів і станів, розвитком професійної спрямованості й самостійності, загальним соціальним і духовним "дозріванням" студента.

План семінарського заняття:

1. Зміни особистісного та соціального розвитку, пов'язані зі вступом до вищого навчального закладу.
2. Закономірності становлення особистості студента як майбутнього спеціаліста.
3. Шляхи формування професійної спрямованості.

Контрольні питання та завдання:

1. Охарактеризуйте студента як людину певного віку і як особистість.
2. За якими напрямками може розвиватися неадекватна ідентичність юнака?
3. Назвіть етапи розвитку ідентичності студента.
4. Охарактеризуйте період адаптації студента до навчання. Що включає соціальна адаптація студентів?
5. Які форми пристосовування студентів-першокурсників до умов ВНЗ вам відомі?
6. Які особливі риси розвитку студента виділяють на різних курсах?
7. У чому полягає сутність "Я-концепції" як ядра особистості студента?
8. Назвіть напрями розвитку особистості студента як майбутнього фахівця.
9. Що передбачає професійна спрямованість студента? Що означає термін „формування професійну спрямованість у студентів”?
10. Які шляхи формування професійної спрямованості вам відомі?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Який з головних напрямів життєдіяльності студентів не названо?*

- а) професійне навчання;
- б) особистісне зростання й самоствердження;
- в) духовне збагачення;
- г) моральне, естетичне, фізичне самоудосконалення;
- д) ?.

2. *Яка зі сторін характеристики студента як людини певного віку і, як особистість визначена спадковістю і вродженими задатками та у відомих межах змінюється під впливом умов життя?*

- а) психологічна;
- б) соціальна;
- в) біологічна.

3. *З чого складається криза ідентичності?*

- а) соціальних і індивідуально-особистісних виборів;
- б) ідентифікацій;
- в) ?.

4. *Який з етапів розвитку ідентичності характеризується тим, що індивід ще не виробив будь-яких чітких переконань, не вибрав професії і не зіткнувся з кризою ідентичності?*

- а) дострокова, передчасна ідентифікація;
- б) невизначена, розмита ідентичність;
- в) етап "мораторію";
- г) досягнута зріла ідентичність.

5. На якому з курсів навчання остаточно розв'язується студентом питання про професійне самовизначення?

- а) на 2-, 3-му курсах;
- б) до кінця 3-го курсу.

6. Пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, вироблення навиків самостійності в навчальній і науковій діяльності – це...

- а) професійна адаптація;
- б) соціально-психологічна адаптація.

7. Яка з трьох форм пристосовування студентів-першокурсників до умов ВНЗ стосується їхньої підготовки до нових форм і методів навчальної діяльності?

- а) пристосовування формальне;
- б) суспільне пристосовування;
- в) дидактичне пристосовування.

8. На якому з курсів навчання відбувається перше реальне знайомство з спеціальністю в період проходження практики?

- а) 1-й курс;
- в) 2-й курс;
- г) 3-й курс;
- д) 4-й курс;
- е) 5-й курс.

9. "Я-концепція" майбутнього спеціаліста – це...

- а) система уявлень студента про себе як особистість;
- б) система уявлень студента про себе як особистість і суб'єкт навчально-професійної діяльності.

10. Який зі шляхів формування професійної спрямованості не названо?

- а) роз'яснення соціальної значущості обраної спеціальності;
- б) організація навчально-виховного процесу із урахуванням вимог їхньої майбутньої професійної діяльності;
- в) ?.

Розділ 15

ПЕДАГОГІЧНІ КОНФЛІКТИ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ І СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ

15.1. Педагогічний конфлікт: поняття і класифікація видів

Конфлікт – реальні або ілюзорні, об'єктивні або суб'єктивні, по-різному усвідомлені суперечності між людьми, зі спробами їх емоційного вирішення.

Конфлікт не завжди відіграє негативну роль. Нерідко дезорганізація, втрата попередньої рівноваги зумовлюють пошук рішень, перехід взаємовідносин у колективі до нової оптимальної якості. Соціально-психологічний конфлікт є явищем міжособистісних і групових взаємовідносин, виявом протиборства, активного зіткнення тенденцій, оцінок, принципів, думок, характерів, еталонів поведінки. Будучи формою комунікації людини з людиною, людини з групою або її частиною, однієї частини колективу з іншою, колективу з колективом, він віддзеркалює прагнення людей до утверджених ідей, принципів. Нерідко він постає як реакція на несприятливі ситуації, що травмують особистість, на перешкоди у досягненні будь-якої мети. Виявляючи себе як один із засобів самоутвердження, він діє дезінтегруюче в людських стосунках. Тому його вважають одним із крайніх засобів регулювання міжособистісних стосунків.

I. Залежно від головних ознак конфлікти класифікують [22, 28, 79, 87]:

1. За характером взаємодії: міжособистісні, міжгрупові, міжнаціональні, міждержавні, міжстатеві, внутрішньоособистісні.
2. За ознаками вияву: відкриті (лежать на поверхні), приховані (їх можна визначити лише за непрямими ознаками).
3. За типом вирішення: прості (швидко вирішувані), складні (для їх вирішення потрібний тривалий час).
4. За змістом: реалістичні (мають реальне підґрунтя для виникнення), нереалістичні (не мають реальної бази для виникнення, відбуваються на рівні емоційних виявів).
5. За кінцевим результатом: продуктивні (“корисні” — допомагають розкрити і змінити нездорові взаємовідносини, вирішити суперечності), непродуктивні (“шкідливі” – не дають нікому користі).

II. Залежно від напрямів комунікацій:

1. Горизонтальні (конфлікти між рядовими членами колективу).
2. Вертикальні конфлікти між підлеглими і керівником; конфлікти згори донизу (конфлікти між керівниками і підлеглими).

III. За кількістю осіб, які беруть участь у протиборстві:

1. Діадичні (парні), в яких діють дві людини (керівник-виконавець, два працівники).
2. Локальні, що охоплюють незначну кількість членів колективу.
3. Загальні конфлікти, в які втягнуті майже усі члени колективу, і міжгрупові.

IV. За етапом виникнення конфлікти бувають:

1. Стихійні.
2. Заплановані.
3. Спровоковані.
4. Ініціативні.

V. Залежно від часу їх розвитку конфлікти бувають:

1. Короткочасні.
2. Тривалі.
3. Затяжні.

VI. За етапом усунення конфлікти бувають:

1. Керовані.
2. Погано керовані.
3. Некеровані.

VII. Щодо результативності конфлікти можуть бути:

1. Мобілізуючими у колективі.
2. Дезорганізуючими у колективі.

VIII. З етичної точки зору конфлікти бувають:

1. Соціально прийнятними.
2. Неприйнятними.

Конфлікти у вузі. Проблема взаємодії учасників педагогічного процесу набуває все більшого значення для сучасної вищої школи. Породжена вона динамічним розвитком суспільства, зміною соціальних орієнтирів, що поглиблює проблему поколінь, ускладнює стосунки викладачів і студентів, викладачів між собою та з адміністрацією.

Конфлікти у вузі поділяють на прості та складні:

– прості вирішуються викладачем без зустрічної протидії студентів за допомогою організації їх поведінки;

– серед складних педагогічних конфліктів розрізняють: конфлікти діяльності; конфлікти поведінки; конфлікти взаємовідносин.

Конфлікти діяльності виникають з приводу виконання студентом навчальних завдань, успішності, пізнавальної діяльності, ситуацій, коли студенти не виявляють готовності оперативно виправити власну помилку. Викладач висловлює незадоволення, студенти вступають у суперечку або демонструють образу. **Конфлікти поведінки, вчинків** виникають з приводу порушення студентом правил поведінки у вузі та поза ним. Викладач висловлює незадоволення порушенням поведінки, не пов'язаної безпосередньо з навчальною діяльністю. **Конфлікти взаємовідносин** виникають у сфері емоційно-особистісних стосунків студентів і викладачів. Вони найбільш тривалі та деструктивні. Постають на ґрунті недоброчливих стосунків як наслідок постійних попередніх конфліктів діяльності або поведінки, вчинків. Створюють взаємно упереджене сприйняття викладачем і студентом.

За іншими критеріями їх поділяють на:

– *мотиваційні конфлікти*. Виникають між педагогами та студентами у зв'язку зі ставленням останніх до навчання. Інколи вони розростаються, призводять до взаємної неповаги між викладачами та студентами, суперечностей, навіть до боротьби;

– *конфлікти, пов'язані з недостатньою організацією навчання у вузі*. Йдеться про три конфліктні періоди, які долають студенти у процесі навчання. Починаючи навчання, першокурсник переживає складний етап у своєму житті, на якому відбувається зміна головної діяльності зі шкільної на студентську, виникають нові вимоги та обов'язки. Звикнувши до своєї нової ролі, до викладачів, він опиняється на порозі нового конфліктного періоду, зумовленого переходом на третій курс. З'являються все більше нових викладачів, доводиться опановувати нові, складніші предмети. Інколи виникають сумніви щодо правильності обраної професії. Третій конфліктний період пов'язаний із закінченням вузу, вибором майбутнього місця роботи, державними іспитами, написанням дипломних робіт, початком особистого життя. Цей період часто супроводжують невдачі, зриви, інші проблеми;

– *конфлікти взаємодії між студентами, між викладачами та студентами, викладачами один з одним, між викладачами та адміністрацією вузу*. Відбуваються з суб'єктивних причин. Найбільш поширені серед студентів *конфлікти лідерства*, в яких відбувається боротьба 2-3 лідерів та їх угруповань за першість. *Конфлікти “викладач-студент”* можуть бути мотиваційними, особистісно-етичними. Викладачі не завжди надають значення цьому аспекту їх взаємовідносин зі студентами. *Конфлікти між викладачами* провокують як виробничі, так і особистісні фактори. У взаємодії “*викладач-адміністратор*” вузу здебільшого спричиняють проблеми субординації. Останнім часом заявили про себе конфлікти, пов'язані із запровадженням педагогічних інновацій. Уникненню, запобіганню конфліктів допомагає знання психологічної природи, структури та динаміки, ефективних способів їх вирішення.

15.2. Педагогічний конфлікт: структура, сфера, динаміка

Будь-який конфлікт, зокрема і педагогічний, має певну структуру, сферу і динаміку. *Структура конфліктної ситуації складається з внутрішньої та зовнішньої позицій учасників взаємодії та об'єкта конфлікту*. Внутрішню позицію учасників конфлікту утворюють мета, зацікавлення і мотиви учасників. Вона безпосередньо впливає на конфліктні ситуації, знаходиться немовби “за кадром” і часто не обговорюється під час конфліктної взаємодії. Зовні позиція виявляється у мовленнєвій поведінці конфліктуючих сторін, віддзеркалюється в їх поглядах. Розрізнити внутрішню і зовнішню позиції учасників конфлікту необхідно, щоб побачити за зовнішнім, ситуативним внутрішнє, суттєве. Зосередження на зовнішніх аспектах поведінки студента позитивного результату не дасть. Часто конфлікти виникають тому, що одна сторона зосереджується на меті, яку потрібно досягнути, інша – на неминучих для себе жертвах. Це схоже на суперечки про склянку, яка напівпорожня чи напівповна. Об'єкт конфлікту буває

дуже важко виявити, нерідко він для обох сторін різний. Усунення конфлікту може розпочатись з об'єднання об'єктів.

Сфера конфлікту може бути діловою або особистою. Важливо, щоб конфлікт, відбуваючись у діловій сфері, не переходив в особисту. Інколи кажуть: “Ти невихований, зі спеціальних дисциплін у тебе слабка успішність! Не можеш примусити себе підготуватися до практичних занять!”. Потрібно говорити: “Поміркуймо разом, чому в тебе проблеми зі спеціальних дисциплін? Тобі не цікаво, чи ти щось не зрозумів? Тобі потрібна допомога!”.

Динаміка конфлікту складається з трьох основних стадій: 1) наростання; 2) реалізації; 3) згасання.

Одним із ефективних засобів “блокування” конфлікту є переведення його із площини комунікативної взаємодії у предметно-дійову. Наприклад, помітивши наростання напруженості між двома студентами, бажано дати їм обом завдання і не обов'язково пов'язане з розумовою діяльністю. Це може бути навіть фізична праця. Тоді “негативна енергія” буде витрачена і ймовірність виникнення конфлікту зменшиться. Але якщо конфлікт розгорівся, потрібно, щоб він реалізувався, після чого настане стадія згасання. Виховна корекція ефективна після того, як учасники конфлікту “виплескали” свої емоції. У них виникає почуття провини, співчуття і навіть розкаяння. Тоді настає час для виховних бесід, з'ясування причини конфліктів.

Конфлікт у взаємодії “викладач-студент”. Суб'єктивними умовами підвищеної конфліктності педагога є його індивідуально-психологічні особливості, психологічний клімат у сім'ї, взаємовідносини з оточуючими, індивідуальний стиль поведінки, загальні умови вузу тощо. *До найпоширеніших причин виникнення педагогічних конфліктів у взаємодії “викладач-студент”, “викладач-студенти” належать:*

– нездатність викладача прогнозувати на лекційному чи практичному заняттях поведінку студентів. Несподіваність їх вчинків часто порушує запланований перебіг заняття, викликає у викладача роздратування та прагнення будь-якими засобами подолати конфлікт. А обмеженість інформації про причини того, що трапилось, ускладнює вибір оптимальної поведінки, засобів впливу на аудиторію;

– намагання викладача будь-якими засобами зберегти свій соціальний статус за рахунок зниження статусу студента. Викладач вживає вирази низького стилю (“розвісив вуха”, “роззявив рота”, “вештаєшся”, “що ти верзеш?”). Це порушує принципи взаємодії, доводить ситуацію до конфлікту;

– оцінювання викладачем не окремого вчинку студента, а його особистості (“роззява”, “нахаба”). Це визначає ставлення до студента інших викладачів та свідків (особливо на перших курсах);

– суб'єктивізм викладача у сприйнятті вчинку студента, недостатня інформованість про його мотиви;

– намагання суворо покарати студента, мотивуючи це тим, що зайва суворість не завадить;

– невміння спрогнозувати наслідки необ'єктивного оцінювання вчинків студентів;

– нездатність до самоконтролю (роздратованість, брутальність, знервованість, нетактовність, грубість, мстивість, самовдоволеність, безпорадність та ін.). Конфліктують зі студентами викладачі з негнучким мисленням, стереотипністю оцінок, шаблонним підходом до їх запитів та інтересів, нездатністю оцінювати об'єктивність вимог до студентів. Особливо небезпечні їх недовіра і підозра. Свою прискіпливість до студентів вони вважають вимогливістю, а вимогливість до себе з боку студентів сприймають як посягання на авторитет;

- брак педагогічних здібностей;
- незадовільна організація роботи у педагогічному колективі;
- застосування покарання без урахування позиції студентів.

Кожна помилка викладача при вирішенні конфліктів травмує студентів, вселяє недовіру до нього, порушує систему взаємин між викладачем і студентом. У педагога виникає глибокий стресовий стан, незадоволення своєю працею, нездорове усвідомлення залежності професійного самопочуття від поведінки студентів.

Виділяють і негативні стереотипи педагогічної поведінки, що породжують незадоволення студентів викладачами, стимулюють розвиток конфліктів: емоційні спалахи, дратівливість через дрібниці; безпідставні дії; використання дитячих методів дисциплінування, відкритий розподіл студентів за симпатіями; залякування, вимоги у формі погроз; надмірна фіксація уваги на недоліках студентів; привселюдні образи; втручання у світ особистісних стосунків; негативна оцінка інших викладачів при студентах тощо.

Міжособистісні конфлікти у педагогічному колективі. Конфлікти у педагогічних колективах за своєю природою є міжособистісними. Вони пов'язані з порушенням взаємозв'язків у процесі спільної педагогічної діяльності. Це можуть бути ділові зв'язки між викладачами, керівниками з приводу педагогічної діяльності, а також “рольові зв'язки”, що виникають з необхідності дотримання правил, норм, відповідно до фахової етики. Можливі вони й у сфері особистісних взаємозв'язків між педагогами у процесі спільної діяльності. **Залежно від них виділяють три групи конфліктів у педагогічному колективі:**

1. **Фахові конфлікти.** Виникають як реакція на порушення ділових зразків, появу перешкод на шляху до мети у професійно-педагогічній діяльності. Є наслідком некомпетентності викладача, нерозуміння мети діяльності, безініціативності в роботі та ін.

2. **Конфлікти сподівань** (очікувань). Їх породжує невідповідність між поведінкою педагога і нормами взаємовідносин у педколективі (нетактовність стосовно колег і студентів, порушення норм фахової етики, невиконання вимог колективу). Виникають при порушенні взаємозв'язків “рольового” характеру.

3. **Конфлікти особистісної несумісності.** Вони є наслідком особистісних якостей, характерів учасників педагогічного процесу. В їх основі – нестриманість, завищена самооцінка, зарозумілість, емоційна нестійкість, надмірна вразливість.

Конфлікти у педколективі можуть виникати з реальних суперечностей або за їх відсутності – внаслідок спотворених уявлень окремих осіб про певні аспекти життєдіяльності. **Причини конфліктів у колективі:**

1. *Матеріально-технічні.* Це – суперечності між засобами і предметом праці, між засобами і процесом праці, коли суб'єкт діяльності змушений працювати із застарілим обладнанням, у непридатних умовах.

2. *Ціннісно-орієнтаційні.* Виявляються через суперечності між цілями суспільства, колективу й особистості.

3. *Фінансово-організаційні.* Здебільшого постають як суперечності між організацією та оплатою праці. Справедлива оплата результатів праці передбачає врахування ділових якостей співробітника (фахова компетентність, спроможність самостійно планувати, організовувати і контролювати свою діяльність, здатність освоювати нові методи роботи тощо), результату його праці, складності його роботи, стажу й рівня освіти.

4. *Управлінсько-особистісні.* Зумовлені неадекватним оцінюванням керівником фахової придатності і моральних якостей співробітника (за обґрунтованих домагань співробітника на вищу посаду або, навпаки, закріплення посади за співробітником, який не має необхідних для справи якостей).

5. *Соціально-демографічні.* До них належать вік, стать, соціальне становище, національність, що зумовлюють різні інтереси, ціннісні орієнтації, психофізіологічні особливості.

6. *Соціально-психологічні.* Виникають внаслідок певної психологічної та моральної несумісності співробітників.

Іноді конфлікти пов'язані з перебуванням у педколективі випадкових для вузу людей, які не люблять своєї роботи, професійно непридатні до неї, адаптацією в ньому молодих викладачів, які не відразу сприймають його традиції. Немало суперечностей пов'язано й зі складністю об'єктивного оцінювання роботи викладача; перебільшенням заслуг одних викладачів і недооцінюванням інших. Різноспрямованість інтересів викладачів може стимулювати неоднакове ставлення студентів до їх навчальних предметів. Надмірна увага до одних предметів призводить до зменшення уваги до інших, а значить, і до викладачів, які їх викладають. Іноді зіткнення інтересів викладачів може виникнути внаслідок їх моральних принципів, коли для досягнення однакової мети використовують різні засоби. Так, деякі викладачі для здобуття авторитету створюють ілюзію бурхливої діяльності, що не може залишитися непоміченим колегами. Джерелом суперечностей може бути і розбіжність у педагогічних поглядах, методиці і вимогах до студентів, матеріальні інтереси тощо.

Серед найтипівіших суперечностей у педагогічному колективі – протиріччя між окремими викладачами і протиріччя між окремим викладачем і цілим колективом. ***Регулювання їх можливе за дотримання таких принципів:***

1. *Відповідальність викладача за діяльність педагогічного колективу.* Він потребує від викладача узгодження своїх педагогічних поглядів і дій з діями колег, орієнтації на єдність педагогічних вимог і впливів, збагачення своїх педагогічних знань і вмінь позитивним досвідом всього колективу, узгодження з ним своїх зусиль у пошуках нових методів і засобів педагогічного впливу на студентів. Така орієнтація збагачує педагогічний досвід, традиції колективу, що мають педагогічну цінність, каталізує процес усвідомлення відповідальності за рівень його розвитку і авторитет, унеможливорює антипедагогічні дії, прояви лжеколективізму та індивідуалізму.

2. *Повага до колеги як до товариша по роботі, всебічна підтримка авторитету кожного з них як важливого фактора спільного педагогічного впливу на студентів.* Цей принцип передбачає шанобливість і тактовність у взаємостосунках викладачів, недопустимість концентрації уваги до свого предмета за рахунок ігнорування інших, сприяння колегам, які шукають ефективних шляхів і засобів виховання, навчання студентів, допомога менш досвідченим в удосконаленні їх педагогічних вмінь і навичок, непримиримість до антипедагогічної поведінки.

15.3. Розв'язання та усунення педагогічних конфліктів

Конфлікт виникає не одразу, початком його буває інцидент, непорозуміння, коли ще немає відкритого протистояння, наявні лише невдоволення, нестриманість студентів. Але це не можна обходити увагою, бо нерідко студенти трактують таку ситуацію як конфлікт. Якщо викладач не усвідомить цього і вчасно не внесе коректив у ситуацію, вона може набути деструктивного характеру. Належно продумані, делікатні превентивні дії знімають напругу, відкривають простір для позитивних емоцій. Часто ефективним буває компроміс, взаємний аналіз ситуації.

Реальний механізм налагодження нормальних відносин полягає у запобіганні конфліктним ситуаціям завдяки правильній психологічній тактиці у спілкуванні зі студентами, навіть “зарядженими” на протистояння. Погашенню, усуненню конфліктів сприяє переключення уваги з проблем, які спровокували його ділові чи інші питання щодо яких відсутній різнобій поглядів.

Поведінка викладача у конфліктній ситуації. Для ефективного подолання конфліктної ситуації викладачеві необхідно обрати поведінку, враховуючи власний стиль, стиль інших, втягнутих до конфлікту людей.

Психолого-педагогічна наука виокремлює п'ять стилів поведінки в конфліктній ситуації:

1. *Конкуренція або суперництво*, прагнення стати центром ситуації. За цієї позиції погляди, потреби інших учасників ситуації не сприймаються як значущі. Кожен обстоює свою думку, поведінку як єдино правильну, ігноруючи міркування інших. Це активний, майже агресивний наступ, намагання вирішити конфлікт, ігноруючи інтереси інших осіб. Виявляється в діях, задоволенні своїх інтересів на шкоду іншим учасникам конфлікту.

2. *Уникнення*. Пов'язаний з намаганням відсунути конфліктну ситуацію якомога далі, сподіваючись, що все вирішиться само собою. Часто при цьому послуговуються тезою, що “поганий мир кращий за добру сварку”. Така стратегія не завжди свідчить про намір ухилитися від вирішення проблеми. Вона може бути й конструктивною реакцією на конфліктну ситуацію, коли вирішення її доцільніше відкласти на пізніше. Проте захоплення стратегією уникнення може призвести до втрати особистісних позицій у колективі.

3. *Пристосування*. Йдеться про взаємне пристосування партнерів, за якого людина діє, не відстоюючи своїх інтересів.

4. *Співробітництво*. Головне для нього – прагнення разом підійти до ефективного вирішення ситуації, конфлікту з урахуванням інтересів, потреб обох сторін, пошук взаємовигідних умов і шляхів досягнення порозуміння. Ця стратегія є найефективнішою для налагодження добрих стосунків, але вимагає більше часу, ніж інші. Крім того, обидві сторони повинні вміти пояснити свої бажання, висловити свої потреби, вислухати одне одного, виробити альтернативні варіанти дій.

5. *Компроміс*. Виявляється у намаганні не загострювати ситуації у конфлікті за рахунок взаємних поступок інтересами. Він схожий на співробітництво, але його досягнення відбувається на поверхневому рівні стосунків. Партнери не враховують глибинних потреб, інтересів, а задовольняються зовнішньою стороною поведінки.

Педагог повинен вміти успішно використовувати кожен зі стилів вирішення конфліктної ситуації, враховуючи конкретні обставини: вміти поступатися, йти на розумний компроміс, установлювати партнерські стосунки й водночас обстоювати власну позицію, розширюючи арсенал стилів, а не діяти за єдиним стандартом.

Розглянемо стратегії на вирішення конфлікту діяльності; конфлікту поведінки, вчинку; конфлікту взаємовідносин:

1. Конфлікти діяльності. Ймовірні варіанти педагогічної тактики:

– відстрочення виконання педагогічної вимоги, коли педагог не наполягає на негайному виконанні його розпорядження і висловлює впевненість у тому, що студент і сам зрозуміє його необхідність. Замість погроз і образ застосовують віру в розсудливість студента;

– компроміс виявляється або в послабленні вимоги, дозволі на її часткове виконання, або невиконанні її за певних умов;

– поступка. Обумовлюють тим, що викладач ніби погоджується з аргументами студента або розуміє його почуття і скасовує своє рішення, не висуваючи ніяких умов, висловлюючи віру в його поведінку в майбутньому.

2. Конфлікти поведінки, вчинку. Вирішують складніше, бо в них втягуються здебільшого “важкі” студенти. Найважливішим при цьому є уникнення стереотипів, перебільшень, негативних узагальнень. Студенти сприймають негативні зауваження як вияв недобррозичливості з боку викладачів та відповідають грубощами, пустощами, підтримуючи тим самим стан конфлікту. Порушення поведінки піддаються корекції через усунення їх причин, наприклад, незадоволення студента своїм статусом у групі, знервованістю внаслідок несприятливих сімейних обставин тощо. Студенти з важкими рисами характеру (збудливістю, образливістю, надмірним потягом до самоствердження) потребують збільшеної уваги до себе. Тому демонстрація викладачем миролюбних намірів є ефективним засобом погашення конфлікту.

3. Конфлікти взаємовідносин. Найважчі щодо їх усунення через вияв упередженості, ворожнечі. Ці почуття заважають і студентові, і педагогові бути привітними та приязними, без чого важко поліпшити стосунки. виправлення їх є найважчим випробуванням професіоналізму педагога, оскільки він повинен стати вище почуттів образи, неприязні та показати студенту культуру, шляхетність у

стосунках. Переломним моментом при цьому може стати розмова із студентом, в якій викладач відверто визнає свої помилки чи упередженість до нього, вибачається, пропонує забути образи.

Далі потрібно зміцнити нові стосунки посиленням співробітництва та дружнього спілкування. “Я – звернення”, в якому викладач використовує форму не вимоги або зауваження, а у м'якій манері висловлює власні враження та побажання, пов'язані з небажаною поведінкою студента. Хоча, на перший погляд, може здаватися, що між зауваженням і “Я – зверненням” відсутня відмінність, проте вона досить суттєва. Враження викладача є начебто його власною справою, яка безпосередньо не стосується вихованця, що сприяє позитивному сприйняттю ним слів викладача. Застосовується певна маніпуляція, обхідний маневр, що є у подібних випадках педагогічно доцільним і корисним. “Ми – підхід” – прийом, за допомогою якого викладач представляє проблему студента як спільну, начебто підключається до неї. Це створює у студента враження спільності, а не розмежування з викладачем. „Чотириступенева формула прохання”. Її складові: я бачу..., я відчуваю..., я потребую..., я хотів би... “Я бачу, що ти недостатньо старанно готуєшся до занять; я відчуваю тривогу за твої результати; мені потрібна більша впевненість у тому, що в тебе все буде гаразд; я хотів би попросити тебе приділяти заняттям більше уваги”. Така форма створює більш переконливе обґрунтування вимоги викладача, ніж традиційне зауваження або вказівка.

Проблема спілкування з'являється у педагогів найчастіше у “гострих” випадках, коли студент та викладач або обидва незадоволені чи роздратовані. В таких ситуаціях слід дотримуватись правил [24, 25, 54]:

- необхідно вдало вибрати час для розмови. Розмова “по гарячих слідах” приречена на невдачу, бо роздратованість – поганий союзник. Викладачу потрібно набратися терпіння і знайти час для розмови (гострота пройде, вихованець заспокоїться). Крім того, за цей час він сам зрозуміє помилковість власної поведінки;

- обрати вдале місце для розмови. Розмова зі студентом на очах у групі викликає у нього бажання продемонструвати сміливість і незалежність. Невдалою для щирої розмови є присутність інших викладачів, які розпочинають висловлювати власні коментарі і претензії до студента.

Ігрові методи вирішення конфліктів. За конфліктної ситуації викладач може спрямувати свою активність на краще розуміння свого співрозмовника, регуляцію особистого психологічного стану для погашення конфлікту. В першому випадку вирішити конфліктну ситуацію можна, відновивши взаєморозуміння. **Проблема відновлення взаєморозуміння не є простою, її вирішенню сприяє володіння й використання кількох методів** [93, 95]:

1. **Метод інтроспекції.** Полягає у здатності поставити себе на місце іншого, уявити його думки, почуття, зробити висновки про мотиви та зовнішні подразники його поведінки. Цей метод є досить ефективним, але межує із загрозою прийняти власні думки та почуття за думки і почуття іншої людини, неправильно відтворити образ опонента. Ставлячи себе на місце іншого, потрібно порівнювати дії та поведінку людини з уявленнями про неї.

2. *Метод емпатії*. Заснований на техніці проникнення у переживання іншої людини. Ефективно послуговуються ним емоційні, здатні до інтуїтивного мислення особи, які, довіряючи своєму інтуїтивному відчуттю, завчасно зупиняють інтелектуальні інтерпретації.

3. *Метод логічного аналізу*. Зорієнтований на людей з раціональним мисленням. Щоб зрозуміти співрозмовника, така людина відтворює систему інтелектуальних уявлень про нього, ситуацію, в якій він перебуває. В іншому випадку викладач, зберігаючи внутрішній спокій та стабільність, намагається уникнути конфлікту. Якщо один із партнерів по спілкуванню зберігає стриманість, рівновагу і відчуженість, то інший позбувається можливості розпочати конфлікт або взаємодіяти у “конфліктному режимі”.

Викладач як посередник у конфліктних ситуаціях. Викладач може опинитися в ситуації, коли необхідно вирішити конфлікт між студентами, батьками й студентом, викладачем та ректором вузу. У такому разі він може посприяти знайти вихід за допомогою спеціальних дій посередника. Ця роль відрізняється від ролі судді чи арбітра. Посередник у конфліктній ситуації розвиває та закріплює конструктивні елементи спілкування та взаємодії, вирішує конфлікт, намагаючись в інтересах обох сторін змінити орієнтацію “я виграв – ти програв” на установку співпраці: “я виграв – ти виграв”. Посередник не може приймати точку зору жодної з конфлікуючих сторін, він має бути нейтральним щодо об'єкта конфлікту. Важливо зберегти спокійний, збалансований настрій, не потрапити під вплив негативних емоцій учасників.

Методика посередництва у конфлікті передбачає такі етапи:

- 1) вироблення домовленості про час та місце переговорів;
- 2) планування та організація розмови;
- 3) визначення об'єкта інформування щодо проблеми конфлікту;
- 4) примирення.

Посередництво у педагогічній практиці потребує психологічної підготовленості викладача. Якщо людина не впевнена у собі, то братися за цю справу недоцільно. Зважившись на посередництво, необхідно передусім стимулювати діалог між конфлікуючими сторонами, підтримуючи позитивні тенденції, що виникли під час розмови. Посередник не може приймати рішень, його завдання підтримувати діалог. Примирення – мета, до якої учасники конфлікту повинні прийти самостійно. Позитивні виховні результати при використанні методики посередництва у конфлікті виявляються в тому, що його учасники здобувають досвід вирішення конфліктної ситуації “мирним шляхом”, без застосування сили. Згодом вони самі, без участі викладача, зможуть розібратися у своїх проблемах.

План семінарського заняття:

1. Сутність та класифікація видів педагогічного конфлікту.
2. Структура, сфера, динаміка педагогічного конфлікту.
3. Педагогічний конфлікт: розв'язання та усунення.

Контрольні питання та завдання:

1. У чому виявляється сутність феномену “конфлікт”?
2. Охарактеризуйте типи педагогічних конфліктів.
3. Проаналізуйте структуру педагогічного конфлікту.
4. Обґрунтуйте причини виникнення конфліктів у вузі.
5. Доведіть доцільність існування основних принципів регулювання суперечностей у педагогічному колективі.
6. Доведіть ефективність використання різних стратегій взаємодії в педагогічних ситуаціях.
7. Охарактеризуйте педагогічні ситуації, що ілюструють різні стратегії поведінки викладача (із власного досвіду або літератури).
8. У чому полягає сутність посередництва в педагогічній практиці? Поясніть, застосовуючи власні приклади.
9. Поясніть сутність ігрових методів вирішення конфліктів.
10. У чому полягає зміст методики посередництва у конфлікті?

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *На які види поділяються конфлікти за етичної точки зору?*
  - а) соціально прийнятні та неприйнятні;
  - б) мобілізуючі та дезорганізуючі у колективі.

2. *За якою ознакою конфлікти поділяються на стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні?*
  - а) за етапом усунення;
  - б) за етапом виникнення.

3. *Які з педагогічних конфліктів вирішуються викладачем без зустрічної протидії студентів за допомогою організації їхньої поведінки?*
  - а) прості педагогічні конфлікти;
  - б) складні педагогічні конфлікти.

4. *Які з педагогічних конфліктів виникають у сфері емоційно-особистісних стосунків студентів і викладачів та є найбільш тривалими, і деструктивними?*
  - а) конфлікти діяльності;
  - б) конфлікти взаємовідносин;
  - в) конфлікти поведінки, вчинків.

5. *Назвіть другу стадію динаміки конфлікту*
  - а) наростання;
  - б) ?;
  - в) згасання.

6. Які з міжособистісних конфліктів у педагогічному колективі є наслідком некомпетентності викладача, нерозуміння мети діяльності, безініціативності в роботі?

- а) конфлікти сподівань;
- б) фахові конфлікти;
- в) конфлікти особистісної несумісності.

7. Які ще існують причини виникнення конфліктів у педколективі?

- а) матеріально-технічні;
- б) ціннісно-орієнтаційні;
- в) фінансово-організаційні;
- г) управлінсько-особистісні;
- д) ?.

8. Який з п'яти стилів поведінки в конфліктній ситуації є найефективнішим для налагодження добрих стосунків?

- а) конкуренція або суперництво;
- б) уникнення;
- в) пристосування;
- г) співробітництво;
- д) компроміс.

9. Який з методів відновлення взаєморозуміння заснований на техніці проникнення у переживання іншої людини?

- а) метод інтроспекції;
- б) метод емпатії;
- в) метод логічного аналізу.

10. Назвіть заключний етап методики посередництва у конфлікті?

- а) вироблення домовленості про час та місце переговорів;
- б) планування та організація розмови;
- в) визначення об'єкта інформування щодо проблеми конфлікту;
- г) ?.

Розділ 16

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ У КОЛЕКТИВІ

16.1. Взаємозв'язок між членами колективу у спільній діяльності

У колективній діяльності важливий не тільки обмін інформацією, а й планування спільних дій, вироблення, прийняття й реалізація рішень. Їх ефективність залежить від того, наскільки гармонійним є взаємозв'язок між членами групи. На практиці він постає як система дій, за якої емоційний імпульс, вчинок однієї особи чи групи осіб зумовлює відповідну реакцію інших осіб. Він виявляє себе навіть на рівні фізичної присутності інших людей як феномен “публічного ефекту” (зміна поведінки через вплив присутніх осіб).

Ступінь зв'язку між членами колективу визначається особливостями взаємодії. Нетривкий взаємозв'язок дає більше можливостей для самостійних дій. Зміцнення його підвищує значення керівних та координаційних функцій. **Різні його види кваліфікують як** [61, 79, 87] :

- *ізолюваність* (фізична й соціальна);
- *уявний взаємозв'язок* (існує у свідомості людини, з'являється за потреби у спілкуванні);
- *взаємозв'язок-присутність інших людей* (зумовлений намаганням досягти публічного ефекту);
- *вплив та взаємовплив* (сприймання та поведінка членів групи залежить від впливу, оцінок інших їх учасників);
- *справжній взаємозв'язок* (дії одного члена групи неможливі без попередньої або одночасної дії інших).

Функціонально структуру колективу диференціюють на [89, 96]:

- *первинну* (визначену умовами діяльності);
- *вторинну* (розподіл ролевих функцій у процесі безпосереднього вирішення завдань залежно від комунікативних здібностей учасників).

Умовою розподілу функцій у колективі є потреба в налагодженні контакту з іншими колективами. Функцію зв'язку з оточенням виконує лідер (керівник) колективу. Фактором, що регулює ефективну спільну діяльність учасників усього колективу, є *мотивація*. За умов індивідуальної діяльності вона пов'язана з рівнем претензій та можливостей людини. За спільної діяльності претензії однієї особи можуть не збігатися з прагненнями інших. Мотивація учасників колективу залежить від умов діяльності, які можуть її послаблювати чи посилювати. Сила її залежить від ефективності взаємовпливу у колективі, спрямованість – від орієнтації на власний успіх (на себе), на групу (на інших), на діяльність (на вирішення завдання). З розвитком взаємозв'язку посилюється мотивація членів колективу щодо ефективності спільної діяльності, інакше може виникнути конфлікт, який призведе до відмови від виконання завдання.

Додатковими факторами, які впливають на ефективність спільної діяльності, є:

- 1) індивідуально-психологічні особливості членів колективу;

2) рівень однорідності (різнорідності) колективу.

Перший фактор, виявляючись у співвідношенні темпераментів, інтелекту, характерів, інтересів тощо, бере участь у регуляції ефективності спільної діяльності та міжособистісних стосунків. Другий фактор, постаючи як співвідношення поглядів, оцінок, ставлення до себе, партнерів, діяльності, реально впливає на міжособистісні стосунки та спільну діяльність. Він регулюється такими механізмами соціальної поведінки, як імітація, навіювання, конформність.

Подібність і розбіжності соціальних установок породжують *симпатії чи антипатії* між членами колективу, визначають рівень їх сумісності. **Сумісність** – *ефект від взаємодії людей, що означає максимальне суб'єктивне задоволення партнерів один одним за певних зусиль і значної взаємної ідентифікації*. Це оптимальне поєднання людських рис, що сприяє досягненню успіху у спільній діяльності. **Розрізняють види психологічної сумісності** [79, 87, 89]:

– *фізична*. Виявляється в гармонійному поєднанні фізичних якостей людей, без чого неможлива їх продуктивна спільна діяльність;

– *психофізіологічна*. В її основі – особливості роботи аналізаторної системи, темпераменту тощо (проблеми у спілкуванні виникають у людей з яскраво вираженими рисами холеричного або флегматичного темпераменту);

– *соціально-ідеологічна*. Сукупність ідейно-політичних, наукових, моральних, естетичних, філософських знань, умінь, навичок, особистісне, ціннісне ставлення до себе й інших.

Впливають на ефективність взаємодії і біоритми людини. Іноді конфлікти у спілкуванні виникають у “сови” і “жайворонка”. Викладач (студент) – “сова”, як правило, зранку має знижену працездатність, пригнічений настрій, він млявий, дратівливий. А тому може різко відреагувати на зауваження, які могли б бути зовсім інакше сприйнятими дещо пізніше. “Жайворонок” навпаки, втомлений, дратівливий у другій половині дня. Головною ознакою сумісності є суб'єктивна задоволеність. Адже в основі будь-якого впливу людини на людину лежить їх взаємна залежність. Вступаючи в контакт із іншими, вона не тільки відчуває себе інакше, ніж наодинці, у неї по-іншому протікають психічні процеси. Експерименти, проведені на початку ХХ ст., засвідчили, що присутність інших людей може полегшити чи ускладнити діяльність і поведінку індивіда. Навіть взаємодія двох осіб суттєво змінює їх. **Психологи виділяють кілька типів взаємного впливу на діяльність один одного** [79, 87, 89]:

– *взаємне полегшення* (успішність діяльності кожного);

– *однобічне полегшення* (присутність одного полегшує діяльність іншому);

– *взаємне утруднення* (збільшення помилок у діяльності кожного);

– *однобічне утруднення* (присутність одного може заважати діяльності іншого);

– *незалежність* (трапляється дуже рідко й означає спільну присутність, що ніяк не позначається на діяльності кожного).

Якщо колектив досягає високих результатів у спільній діяльності за колосальних затрат психічної енергії, нервових зривів, це змушує сумніватися в психологічній сумісності його учасників. Загалом, психологічну сумісність і успіх спільної діяльності зумовлюють оптимальні психофізіологічні якості кожного учасника, різнополярність індивідуально-психологічних особливостей, критичне ставлення до себе й терпимість до оточуючих, цілковита взаємодовіра.

16.2. Соціально-психологічний клімат у педагогічному колективі

Соціально-психологічний клімат – стан міжособистісних стосунків, що виявляється у сукупності психологічних умов, які сприяють або перешкоджають продуктивній діяльності колективу.

Залежно від особливостей вияву соціально-психологічний клімат виконує в колективі відповідні функції [96]:

– *консолідує* (полягає у згуртуванні колективу, об'єднанні зусиль для вирішення навчально-виховних завдань);

– *стимулює* (виявляється в реалізації “емоційних потенціалів колективу” (А. Лутошкін), його життєвої енергії);

– *стабілізує* (забезпечує стійкість внутрішньоколективних відносин, створює необхідні передумови для успішної адаптації нових членів колективу);

– *регулює* (виявляється в утвердженні норм взаємовідносин, прогресивно-етичного оцінювання поведінки членів колективу).

Педагогічний колектив формує й виховує, передає молоді знання й досвід, накопичений людством. Цим визначаються особливості його функціонування, моральних відносин, громадської відповідальності, єдності, колективності та гуманістичної спрямованості. Колектив викладачів складається з людей, які відрізняються віком і досвідом, смаками й інтересами, фахом і педагогічними поглядами, моральним рівнем й інтелектом. Тут зустрічаються сімейні й одинокі, люди з різними типами нервової системи, характерами і темпераментами, з різним рівнем морального розвитку. Особливість педагогічної праці полягає в тому, що індивідуальні знання, зусилля й досвід дають ефективний результат лише за умови їх узгодження з діями всього педагогічного колективу, підтримки керівними органами, спрямування на досягнення єдиної мети. Колектив з високим рівнем моральної та педагогічної культури (особистої та колективної) працює злагоджено, досягаючи високих результатів.

Показники позитивної (здорової) соціально-психологічної атмосфери в педагогічному колективі:

1. *Згуртованість та організованість.* Педагогічний колектив залежно від кількості студентів може налічувати значну кількість педагогів. Керівництво ним, особливо у великому вузі, є досить складною справою. Адже успіх діяльності кожного вузу забезпечує цілеспрямований колектив однодумців, в якому цінують індивідуальність, творчі здібності, характер, інтереси й уподобання кожної особистості. Згуртувати педагогічний колектив не означає “вишикувати всіх за ранжирами”, заборонити особисті думки і погляди, виконувати все за командою. Навпаки, у ньому повинно максимально реалізуватися творче начало кожного, але вся різноплановість має узгоджуватися з певною методичною концепцією. У колективі слід чітко сформулювати перелік того, що оцінюється словом “так”, а також те, чому потрібно сказати “ні”.

2. *Єдність офіційної і неофіційної сфер спілкування.* Чим вищий ступінь такої єдності, тим ефективніше соціально-психологічна атмосфера в колективі впливає на досягнення педагогічних цілей. Загалом спілкування викладача в

педколективі відбувається на формальному та неформальному рівнях. *Офіційно організоване, формальне спілкування* (педагогічні наради, методичні об'єднання, збори) здебільшого стосується виробничої сфери, воно є безупинним, постійним процесом, бо найчастіше викладач спілкується безпосередньо зі студентами. Спілкування з колегами виникає за необхідності обміну думками щодо поточних і перспективних навчально-виховних ситуацій. Формальні стосунки у педколективі обмежуються чітко визначеними функціональними ролями: ректор – проректори – директори інститутів та декани факультетів – завідувачі кафедрами – викладачі. Офіційні форми спілкування зумовлюють у кожної із сторін його певні сподівання стосовно співрозмовників, пов'язані з їх професійним статусом: компетентності, наукової та ділової кваліфікації, виконавчої дисципліни, моральної відповідальності, професійної етики. *Неформальне спілкування* багато в чому залежить від професійного спілкування, хоча є відносно самостійним. Товариські стосунки, співробітництво і взаємодопомога формують у вузі якісно новий, більш дієздатний соціально-психологічний клімат у колективі. А недоброзичливість, що проявляється у конфліктах, як правило, заважає проведенню єдиної педагогічної лінії. Саме тому офіційна і неофіційна сфери спілкування у педколективі не можуть існувати відокремлено. Водночас єдність офіційного і неофіційного спілкування не є абсолютною. У професійній діяльності викладача виявляються як формальні (дотримання певних правил, норм, інструкцій, застосування усталених прийомів), так і неформальні (пошук нового, творчість, індивідуальність, імпровізація) елементи. Часто вони настільки пов'язані, що органічно переходять один в одного. Психологічним виявом формального спілкування, як правило, є педантизм, традиційність, консерватизм, догматизм, що змушує діяти тільки за інструкцією, наказом, не відходячи від усталених традицій. Натомість організація діяльності та спілкування на неформальній основі може вносити невизначеність, втрату стратегічної спрямованості у вимогах викладача, розрізненість, непослідовність дій, ігнорування колективності в реалізації загальнозначущих педагогічних завдань. Надмірна схильність до одного принципу педагогічної діяльності без урахування конкретних обставин іноді дезорганізовує роботу і взаємовідносини колективу вузу.

3. *Мажорний життєстверджуючий настрій у колективі.* Залежить від самопочуття, сімейної злагоди, результатів роботи, а також від зовнішніх умов (пригнічений колега, необережне слово, недоречна посмішка). Чіткі орієнтири в діяльності вузу, кожного викладача теж стабілізують самопочуття, налаштовують на діловий лад, захищають від емоційного перепаду. Завдяки справедливим універсальним вимогам керівництва настрої стає позитивним фактором працездатності, ініціативності, добрих стосунків між людьми.

4. *Атмосфера колективної турботи в педагогічному колективі, взаємоповаги і підтримки, узгодженої взаємодії.* Справжні товариські ділові взаємовідносини залежать від співвідношення особистих і колективних інтересів. Безперечно, спільна професійна діяльність формує певну спільність професійних інтересів. Проте у професійній діяльності інтереси деякою мірою можуть варіюватися. Тому зближення їх інтересів є вирішальним для формування в педколективі

здорової соціально-психологічної атмосфери. На її створення впливають громадська думка, смаки, традиції тощо. Незважаючи на семантичну близькість, поняття “загальна думка” і “громадська думка” різняться. *Загальна думка* є оцінним судженням про когось або про щось, сформованим стихійно, незалежно від думки кожного суб'єкта. *Громадська думка* – соціально вагоме, типове оцінне судження, що повторюється стосовно важливих і принципових для суспільства, певного колективу подій, форм діяльності. Вона формується усвідомлено, є спільно виробленими типовими оцінними судженнями. Якщо людина за певних причин не поділяє громадської думки групи, можуть виникати конфлікти у колективі, у взаємовідносинах з керівництвом. У спілкуванні окремих людей між собою основне значення має загальна думка. За розбіжності думок контакти, як правило, ускладнюються і спілкування може взагалі зупинитися. І навпаки, якщо погляди людини не збігаються з громадською думкою, спілкування може тривати, оскільки громадська думка не стосується особистих питань.

Смаки – соціальні почуття, що характеризують здатність до розрізнення, розуміння й оцінювання реальних явищ, людей, їх дій з точки зору прекрасного і потворного. Виявляються вони в усіх видах діяльності й спілкування, оскільки людині притаманно діяти “за законами краси”. Смак формується на основі суспільної практики і соціально-психологічних регуляторів стосунків між людьми. Індивідуальні розбіжності у смаках можуть нівелюватися завдяки загальним умовам діяльності, виробленню загальної концепції виховання і навчання на основі єдиних професійних інтересів. Спілкування сприяє подоланню індивідуальних відмінностей у смаках людей. Але, наприклад, примітивні художні смаки людини навряд чи будуть сприяти контактам з колегами, що мають розвинені смаки. Інтелегентна людина ніколи не дозволить собі возвеличувати свої смакові амбіції та різко викривати нерозвиненість чийось смаків. За потреби оцінити смакові якості колеги, зробить це тактовно, адже протиставлення смаків – це джерело конфліктів.

На основі смаку, потреб та інтересів виникають потяги і прагнення, які суттєво впливають на характер спілкування.

Потяг – яскраво виражена прихильність людей одне до одного, до спільної діяльності. На становлення соціально вагомих потягів впливає наявність розвинених смаків. Потяг сприяє установленню контакту, інтенсивності спілкування. Духовний потяг до людини зумовлений інтересом до її особистості. Живити цей інтерес можуть її цікава біографія, оригінальні судження, ерудиція, високі моральні якості тощо. Тому потяг до кожної людини зумовлений якостями, які вирізняють її серед інших. Потяг завжди виявляється до того, що подобається, вписується в коло ідеалів, цілей людини. Найрезультативнішим є спілкування, коли взаємний потяг переростає у дружбу, яка накладає певні зобов'язання на людей, не передбачає двозначності, нещирості. Дружні взаємовідносини повинні передбачати принциповість у формально-виробничих стосунках. Культура дружніх стосунків у педколективі повинна бути кращим доказом ідеалу дружби, до якого прагнуть студенти.

Прагнення – наполегливе бажання, що виникає у людей при намаганні досягти мети або вирішити завдання в процесі діяльності чи спілкування.

Ґрунтується воно на інтересі, є фактором розвитку спілкування, оскільки супроводжує становлення стосунків між людьми, які мають однотипні прагнення. Прагнення стимулює спілкування, якщо, базуючись на загальних потребах та інтересах, смаках людей, оформлюється у колективну волю. Соціально-психологічна атмосфера справляє позитивний або негативний вплив на особистість. У педагогічному колективі, де співробітництво, підтримка й повага є нормою взаємовідносин, викладач відчуває радість від спільної праці, бажання знаходитись у такому колективі. Якщо в ньому панують байдужість, формалізм, примус, особистість відчуває пригніченість, відчуженість.

Надто своєрідно на стосунки людей впливає такий соціально-психологічний феномен, як чутки.

Чутки – офіційно не підтверджені повідомлення, що передаються в процесі безпосередніх контактів між людьми. З'являються вони у судженнях та уявленнях людей і передаються завжди в емоційно забарвленій суб'єктивній інтерпретації. Джерелом чуток, як правило, є дефіцит інформації, що й “живить” такі фантазії людей. Чутки негативно позначаються на взаємостосунках між людьми, формуючи нездоровий соціально-психологічний клімат, породжуючи нещирість у взаємовідносинах людей.

План семінарського заняття:

1. Психологічна сумісність у педагогічному колективі.
2. Соціально-психологічний клімат педагогічного колективу: сутність та функції.
3. Показники позитивної соціально-психологічної атмосфери в педагогічному колективі.

Контрольні питання та завдання:

1. Доведіть можливість умінь викладача установлювати оптимальні взаємостосунки зі студентами.
2. Визначте поняття „сумісність”. Які види психологічної сумісності Вам відомі?
3. Які кілька типів взаємного впливу на діяльність один одного виділяють психологи?
4. Поясніть сутність феномену “соціально-психологічний клімат колективу”.
5. Назвіть показники позитивної (здорової) соціально-психологічної атмосфери в педагогічному колективі.
6. У чому полягає взаємозв'язок формального і неформального спілкування у колективі?
7. Обґрунтуйте фактори, що регулюють і стимулюють спілкування у педагогічному колективі.
8. Обґрунтуйте, в чому полягає гуманізація педагогічної взаємодії.
9. Поясніть значення таких понять, як: „смаки”, „потяги”, „прагнення”.
10. Як впливають на взаємостосунки людей чутки, погослови, плітки, пересуди? (наведіть власні приклади).

Тест для перевірки здобутих знань за темою:

1. *Які ще види взаємозв'язку між членами педколективу Вам відомі?*

- а) ізольованість;
- б) уявний взаємозв'язок;
- в) взаємозв'язок-присутність інших людей;
- г) ?;
- д) ?.

2. *Який із елементів функціональної структури педколективу визначається умовами його діяльності?*

- а) первинний;
- б) вторинний.

3. *Основою якого з видів психологічної сумісності є особливості роботи аналізаторної системи, темпераменту людей?*

- а) фізичної;
- б) психофізіологічної;
- в) соціально-ідеологічної.

4. *Який з типів взаємного впливу одного на діяльність іншого характеризується збільшенням помилок у діяльності кожного?*

- а) взаємне полегшення;
- б) одnobічне полегшення;
- в) взаємне утруднення;
- д) одnobічне утруднення;
- е) незалежність.

5. *Яка з функцій соціально-психологічного клімату виявляється в реалізації "емоційних потенціалів колективу"?*

- а) консолідує;
- б) стимулює;
- в) стабілізує;
- г) регулює.

6. *Яка з функцій соціально-психологічного клімату виявляється в утвердженні норм взаємовідносин, прогресивно-етичного оцінювання поведінки членів колективу?*

- а) консолідує;
- б) стимулює;
- в) стабілізує;
- г) регулює.

7. Який з показників позитивної (здорової) соціально-психологічної атмосфери в педагогічному колективі характеризує формальне і неформальне спілкування?

- а) згуртованість та організованість;
- б) єдність офіційної і неофіційної сфер спілкування;
- в) мажорний життєстверджуючий настрій у колективі;
- г) атмосфера колективної турботи в педагогічному колективі, взаємоповаги і підтримки, узгодженої взаємодії.

8. Яка думка є оцінним судженням про когось або про щось, сформованим стихійно, незалежно від думки кожного суб'єкта?

- а) загальна думка;
- б) громадська думка.

9. Яке з понять визначається як „соціальні почуття, що характеризують здатність до розрізнення, розуміння й оцінювання реальних явищ, людей, їх дій з точки зору прекрасного і потворного”?

- а) прагнення;
- б) смак;
- в) потяг.

10. Яке з понять визначається як офіційно не підтверджені повідомлення, що передаються в процесі безпосередніх контактів між людьми ?

- а) прагнення;
- б) чутки;
- в) потяги.

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

1. Економічна освіта на сучасному етапі

Економічна освіта на сучасному етапі розвитку України визначається завданнями переходу до демократичної і правової держави, ринкової економіки, необхідності наближення її до світових тенденцій економічного і суспільного розвитку. Розвиток освіти відбувається в контексті загального процесу трансформації різних сторін суспільного життя, у тісному взаємозв'язку з перебудовою в інших сферах, одночасно виступаючи для них джерелом забезпечення необхідним кадровим ресурсом.

Концепція розвитку економічної освіти є методологічною базою освітянської діяльності в умовах формування суспільства знань і соціально орієнтованої економіки та визначає шляхи розв'язання нагальних проблем у сфері економічної освіти через розуміння її мети, завдань, змісту і технологій.

Головними компонентами економічної освіти є її зміст і організаційно-освітні технології забезпечення. Вони мають свої особливості у різних складових економічної освіти: загальноекономічній та професійно-економічній. Загальноекономічна освіта охоплює комплекс соціально-економічних знань, умінь і навичок для забезпечення розвитку економічної культури і свідомості як особи, так і суспільства загалом. Особливості змісту професійно-економічної освіти обумовлюються вимогами до її кінцевого результату – формування гармонійної, різнобічно розвиненої особистості, для якої професійні знання, уміння, навички і їх постійне оновлення становлять основу самореалізації в економічній сфері суспільства. Головною парадигмою економічної освіти є розуміння того, що розвиток економічної сфери суспільства значною мірою зумовлений характером життєдіяльності людини, її світоглядом, соціально відповідальною поведінкою. Професійна підготовка сучасних економістів передбачає розуміння ними закономірностей формування та розвитку відтворювальних процесів на макро- та мікрорівнях, у взаємозв'язку з розвитком політичних, культурних та інших суспільних процесів.

Економічна освіта охоплює чотири блоки дисциплін, які формують сучасний світогляд і зумовлюють потребу в постійному оновленні соціально-економічних знань, умінь, навичок: загальноосвітній, фундаментальний, інноваційно-практичний і блок дисциплін спеціальної підготовки. Дисципліни, що входять в названі блоки, забезпечують комплексне багатоаспектне вивчення закономірностей економічної сфери суспільства.

Формування економічних знань реалізується через поєднання пізнавальних, теоретичних і практичних компонентів навчання. Причому пізнавальні компоненти створюють не тільки систему фінансових, технологічних, технічних, економічних і правових знань, а й визначають внутрішню культуру молоді, формують її готовність до свідомої гармонізації стосунків "Людина – суспільство –

природа – економіка". До теоретичних компонентів навчання належить світогляд і вміння творчо мислити, які створюють підґрунтя економічно доцільних і водночас соціально відповідальних рішень, дослідницьких навичок; практичних умінь.

Практичні компоненти економічно освіченої людини становлять мотивацію та вміння постійно підвищувати компетентність і практично використовувати нові знання для вдосконалення та розвитку технічного, технологічного, фінансового, соціально-економічного, правового та іншого забезпечення організаційно-економічних і управлінських процесів; розвивати особистісний і колективний потенціал економічної діяльності на засадах соціального партнерства і соціальної відповідальності.

1.1. Стан економічної освіти та об'єктивна необхідність розробки концепції. Стан сучасної економічної освіти в Україні зумовлений: необхідністю переходу до нових засад формування та розвитку економічних знань, які базуються на історико-культурних і духовно-моральних традиціях українського народу, орієнтовані на поглиблений аналіз економічних процесів, що сприяють формуванню основ соціально орієнтованої економіки; формуванням сучасних економічних поглядів у майбутніх економістів, що сприятиме розвитку гуманізації та соціалізації суспільних процесів, національній самоідентифікації, спрямуванню економічної діяльності на підвищення рівня життя і добробуту українського народу; інтеграцією процесів навчання і виховання як складових освіти, що створюють духовно-моральні засади для формування сучасного світогляду фахівців економічного спрямування.

Актуальність розроблення концепції розвитку економічної освіти в Україні зумовлена: глобалізацією міжнародних економічних та фінансових зв'язків, формуванням інформаційного суспільства, в якому знання і соціальна відповідальність стають головними чинниками життєдіяльності людини як творчого працівника, споживача і члена суспільства; необхідністю пріоритетного розвитку у суспільстві і державі гуманістичних, соціально орієнтованих загальнолюдських моральних норм і цінностей; виробленням прогностичних знань для своєчасного прийняття і реалізації соціально відповідальних рішень, що сприяють розвитку як особистості, так і суспільства загалом; потребами самої економічної освіти у визначенні нових принципів і механізмів побудови системи освіти в Україні, шляхів практичної переорієнтації на них економічної освіти, у вивченні, творчому осмисленні новітніх тенденцій світового розвитку освіти, обґрунтованого поєднання зарубіжних технологій із досягненнями національної освіти в процесах інтеграції у європейський та світовий освітянський простір.

1.2. Місія, мета та ціннісні орієнтири економічної освіти. Концепція розвитку економічної освіти визначає місію, кінцеву мету, завдання і заходи її досягнення з урахуванням принципів та відповідних положень. Місія економічної освіти – розвиток і використання економічних знань для формування творчої особистості, підвищення якості життя українського народу і прогресивного розвитку суспільства.

Метою розвитку системи економічної освіти є інтенсивне накопичення соціально-економічних знань і оптимізація їх використання як головного

потенційно необмеженого ресурсу розвитку українського суспільства і його соціально орієнтованої економіки.

Ціннісні орієнтири економічної освіти: розвиток творчого потенціалу особистості та її соціалізація; виховання самостійності наукового економічного мислення, формування економічного світогляду, впевненості у власних силах; розвиток здібностей до самореалізації, самоосвіти, саморозвитку особистості.

1.3. Принципи економічної освіти. Розвиток економічної освіти ґрунтується на принципах, визначених Законами України "Про вищу освіту", "Про освіту":

- суспільна корисність економічних знань;
- соціальна справедливість, толерантність, суспільна злагода і партнерство всіх учасників економічної освітньої діяльності;
- гуманізм, демократичність, відкритість і доступність економічної освіти;
- соціальна обґрунтованість економічного мислення в кожній сфері професійної діяльності;
- поєднання фундаментальності та фаховості різноманітних освітніх програм, заснованих на індивідуалізації підготовки економічних кадрів відповідно до попиту на ринку праці;
- безперервність економічної освіти, її системність та систематичність;
- інноваційність змісту економічної освіти;
- відповідність якості освітніх послуг потребам особи, соціальних і професійних груп країни та іноземних громадян;
- адаптація світового досвіду та збереження кращих вітчизняних освітянських традицій, розширення міжнародного співробітництва;
- державна підтримка підготовки фахівців;
- інтеграція економічної освіти і наукових досліджень.

1.4. Завдання економічної освіти. Завданнями економічної освіти є: створення умов для самореалізації особи як економічно активного члена суспільства, здатного свідомо долучатися до економічного життя країни; задоволення потреб суспільства і держави у фахівцях економічного профілю, здатних практично реалізувати стратегію сталого економічного, соціального і духовного розвитку України, для забезпечення високого рівня життя народу; забезпечення мобільності студентів та викладачів; виховання у майбутніх фахівців цілісного соціально-економічного світосприйняття і сучасного наукового світогляду, формування свідомості членів суспільства на основі системного економічного мислення, що створює для них можливості опанувати знання, вміння та навички економічної діяльності; нарощування потенціалу професорсько-викладацького складу та підвищення його соціального статусу; розвиток економічної науки у ВНЗ як основи забезпечення постійного оновлення змісту, підвищення якості навчання в освітніх установах різних форм власності; вдосконалення управління і організаційно-економічного механізму функціонування навчальних закладів освіти; інтеграція вітчизняної вищої професійної економічної освіти у європейський освітній простір; упровадження європейської системи заліку знань, розвиток критеріїв і методології оцінки якості викладання; забезпечення приєднання до Болонського процесу, у тому числі за рахунок узгодження змісту навчання, розвитку співробітництва навчальних

закладів, схем мобільності, інтеграції програм навчання, технологій тренінгу і наукових досліджень; розроблення системи зіставлення кваліфікації вітчизняних фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів та кваліфікації фахівців європейських країн; залучення роботодавців до соціального партнерства в організації професійної економічної освіти для задоволення потреб ринку праці; створення умов для соціального партнерства учасників навчального процесу; відповідність якості вітчизняної економічної освіти вимогам міжнародного ринку праці; забезпечення безперервності економічної освіти на основі інтеграційних процесів як у системі "Освіта – наука – виробництво", так і в системі зв'язків міжнародного співробітництва.

1.5. Безперервність економічної освіти. Підґрунтям безперервної економічної освіти є економіка як наука, що віддзеркалює закономірності складної економічної системи. При цьому знання організаційно-економічних відносин і відповідних галузей допоможуть створювати матеріальні блага, а знання соціально-економічних відносин і загальної економічної теорії дадуть змогу так організувати процеси відтворення всіх ресурсів, щоб неухильно підвищувати суспільний добробут. На кожному етапі безперервної економічної освіти для кожної людини зміст і форма освітнього процесу повинні віддзеркалювати задоволення потреб особистості відповідно до особливостей етапу та професії. З цієї точки зору усіх, хто навчається, можна поділити на дві групи: фахівців, для яких економіка є основним предметом діяльності (професійні економісти і підприємці, менеджери та інші управлінські кадри) й індивіди, для яких економічна наука є засобом усвідомлення їх економічного становища на виробництві і в суспільстві, удосконалення умов їх життя, підвищення добробуту та всебічного розвитку особистості. Для кожної з цих груп зміст економічної освіти має бути різним.

Початкові економічні знання засвоюються в дошкільному віці через емоційно-естетичне сприйняття основ домашнього господарства та розвиток навичок дбайливого ставлення до матеріальних цінностей, природних багатств, сприйняття реальних економічних явищ, усвідомлення життєво необхідних потреб, а також ознайомлення з елементарними відомостями про економічні стосунки людей. Цей процес відбувається під час активної діяльності, коли діти оволодівають умінням бережливого ставлення до предметів, що їх оточують, і створення умов для їх нормального використання. Загальна середня освіта дає змогу школярам здобути базові економічні знання, оволодіти елементами економіки, щоб використовувати їх для вирішення життєвих ситуацій. Знання про взаємозв'язки між компонентами економічних знань і людською діяльністю потрібні для сприйняття цілісного економічно-предметно-просторового середовища, яке їх оточує і є основою здорового способу життя. Зміст шкільної економічної освіти структурується за блочно-модульним принципом навчання і сприяє розвитку економічної культури та формуванню економічного мислення.

Економічні знання мають віддзеркалювати нові економічні явища й поняття, формувати вміння і навички економічного аналізу і розрахунків, розвивати творчі здібності учнів. Шкільна економічна освіта є базою для її подальшого розвитку і поглиблення.

Економічна освіта педагогічних вищих навчальних закладів, де готують майбутніх учителів, повинна мати високий загальний рівень економічної культури і економічних знань, щоб формувати в учнів наукове економічне мислення, яке виявляє об'єктивну істину – відображає економіку всебічно, цілісно, з урахуванням соціальних орієнтирів, на протипагу егоїстичній ринковій психології, яку помилково сприймають як економічне мислення. Професійна економічна освіта студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації спрямована на опанування спеціальними фаховими знаннями про економічні закономірності та отримання практичних умінь і навичок для застосування їх у майбутній трудовій діяльності. Вона реалізується через формування загальних уявлень про економіку, її елементи і перетворюючу роль виробничої діяльності, набуття професійних знань щодо наслідків економічної діяльності. Економічна освіта у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації має за мету підготовку фахівців-економістів із сучасним світоглядом, професійними знаннями інноваційного характеру, вміннями їх практичного використання при розв'язанні соціально-економічних проблем на базі постійної самоосвіти.

Бакалавр – має ґрунтовну соціально-гуманітарну, природничо-наукову, загальноекономічну та професійну підготовку, а також спеціальні вміння і навички, достатні для самостійного виконання переважно стереотипних, частково діагностичних завдань, виконання економічних розрахунків, підготовки та опрацювання інформації, на підставі якої приймаються управлінські рішення.

Спеціаліст – має цілісні знання про функціонування і розвиток соціально-економічної системи, її рівнів, прогнозування змін і оцінку соціальних наслідків економічних трансформацій, уміння самостійно аналізувати і моделювати типові економічні ситуації в мікро- і макропредметно-просторовому середовищі з орієнтацією на керування останніми, якісно виконувати комплексні економічні експертизи, приймати практичні поточні рішення.

Магістр – має розвинутий апарат наукового дослідження, науково-педагогічні вміння та цілісні знання про функціонування і розвиток соціально-економічної системи, її рівнів, прогнозування змін і оцінку соціальних наслідків економічних трансформацій, уміння самостійно аналізувати і моделювати типові економічні ситуації в мікро- і макропредметно-просторовому середовищі з орієнтацією на керування останніми, якісно виконувати комплексні економічні експертизи, приймати практичні поточні рішення.

Система безперервної економічної освіти охоплює післядипломну економічну освіту, метою якої є підвищення рівня економічних знань, ознайомлення з новітніми досягненнями економіки у всіх сферах людської діяльності. Базовий зміст післядипломної освіти полягає у формуванні сучасного уявлення про економіку предметно-просторового середовища, його склад, функціонування, стан та перспективи розвитку; розумінні понять і законів економіки, відомостей про основні перспективні напрями економічних досліджень і господарських трансформацій; знанні правових аспектів економічної діяльності.

Основним засобом реалізації змісту освіти є педагогіка співпраці і соціального партнерства, яка відбувається в освітянському процесі через безпосередній контакт того, хто навчається, з тим, хто навчає. Соціалізація

особистості не може повноцінно відбуватися без спілкування з викладачем, що було б рівноцінним відриву навчання від виховання. Всі інші засоби є похідними і допоміжними.

2. Основні заходи щодо розвитку економічної освіти

Заходи спрямовані на реалізацію завдань розвитку економічної освіти та розроблені на основі принципів і завдань концепції.

2.1. Ступенева підготовка фахівців економічного спрямування. Ступенева система підготовки фахівців закладає підвалини для організації якісної економічної освіти, її інтеграції в міжнародний освітній простір. Ступенева підготовка фахівців економічного спрямування передбачає такі освітньо-кваліфікаційні рівні: молодший спеціаліст, з термінами підготовки: два роки на основі повної загальної середньої освіти; три роки на основі загальної середньої базової освіти; бакалавр з терміном підготовки чотири роки; спеціаліст, магістр (один рік на базі освіти бакалавра).

2.2. Оптимізація структури спеціальностей та спеціалізацій. Оптимізація структури спеціальностей та спеціалізацій вищої економічної освіти здійснюється згідно з тенденціями розвитку економічної освіти та практики з урахуванням вимог ступеневої підготовки фахівців. Необхідно: інтегрувати в групи близькі за змістом освіти і характером майбутньої роботи спеціальності з урахуванням ступеневості освіти; розробити перелік економічних спеціальностей, максимально наближений до переліку наукових спеціальностей; розвивати спеціалізації як засіб реагування на вимоги практики, віддзеркалення регіональної специфіки та реалізації науково-педагогічного потенціалу вищих навчальних закладів.

2.3. Оптимізація мережі вищих навчальних закладів. Існуюча мережа вищих навчальних закладів та факультетів, які здійснюють підготовку економістів, складалася протягом 90-х років під впливом ринкової кон'юнктури, коли для багатьох вищих навчальних закладів неекономічного профілю це стало одним із засобів виживання. Це призвело, з одного боку, до надлишку економістів окремих спеціальностей і складності їх працевлаштування, з другого, як результат масового "виробництва" економістів - до дефіциту кваліфікованих кадрів, здатних розв'язувати складні сучасні проблеми на високому професійному рівні. Все це вимагає оптимізації мережі вищих навчальних закладів усіх форм власності і рівнів акредитації, що ведуть підготовку фахівців з економічних спеціальностей за такими напрямками.

Оптимізація мережі вищих навчальних закладів відповідно до потреб суспільства, що здійснюють підготовку фахівців з економічних спеціальностей, має здійснюватися шляхом: посилення вимог під час ліцензування й акредитації вищих навчальних закладів усіх форм власності щодо забезпеченості їх науково-педагогічними працівниками, відповідності державним стандартам організації навчального процесу, навчально-методичного та інформаційного забезпечення; раціоналізації розміщення різних економічних спеціальностей у вищих навчальних закладах регіонів для ліквідації дублювання їх підготовки шляхом концентрації держзамовлення з конкретних спеціальностей; організації системи моніторингу, попиту на фахівців економічного профілю та його аналізу з точки

зору обсягу та якості; оптимізації кількості економічних факультетів у державних вищих навчальних закладах неекономічного профілю шляхом їх переорієнтації і спеціалізації за профілем вищого навчального закладу (інженерно-економічні, економіка відповідної галузі та ін.); оптимізації мережі навчальних закладів різних рівнів шляхом створення на базі вищих навчальних закладів IV рівня акредитації економічного профілю навчальних комплексів, координуючих підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації економістів; зосередження підготовки фахівців з теоретичних та економіко-математичних спеціальностей, а також викладачів економічних дисциплін для вищих навчальних закладів у класичних та економічних університетах.

2.4. Удосконалення управління вищою економічною освітою. Управління розвитком економічної освіти має удосконалюватися за рахунок: удосконалення системи управління моніторингом та контролем якості економічної освіти через налагодження взаємодії між відповідними державними, громадсько-державними та громадськими органами; організації експериментів та проведення пошукової інноваційної освітньої діяльності в провідних вищих навчальних закладах України; участі вищих навчальних закладів у галузевих програмах розвитку національної економіки; розроблення методики і системи показників для оцінки діяльності вищих навчальних закладів, здійснення моніторингу їх діяльності та забезпечення об'єктивної оцінки суспільства; гарантування відкритості та публічності діяльності вищих навчальних закладів і широкого інформування громадськості про їх основні результати; забезпечення державними органами управління освітою контролю за діяльністю територіально відокремлених підрозділів вищих навчальних закладів усіх форм власності; вдосконалення державного та регіонального замовлення на підготовку фахівців.

2.5. Посилення економічної підготовки фахівців у неекономічних вищих навчальних закладах. Для забезпечення умов оволодіння сучасними економічними знаннями для студентів неекономічних вищих навчальних закладів потрібно: переглянути перелік дисциплін загальноекономічної підготовки за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями; вжити заходів щодо поліпшення навчально-методичного забезпечення та підвищення кваліфікації викладачів економічних дисциплін.

2.6. Удосконалення економічної освіти в школі. Для вдосконалення економічної освіти в школі необхідно: сприяти тому, щоб економічна освіта допомагала учням набуту досвіду самостійного прийняття рішень в економічних ситуаціях, формувати навички застосування економічних знань, розуміти сутність економічних подій і явищ; вважати недоцільним вивчення спеціальних економічних дисциплін у загальноосвітній школі.

2.7. Удосконалення стандартів вищої економічної освіти. Досвід упровадження стандартів вищої економічної освіти показує, що вони не повною мірою відповідають інституційним особливостям розвитку ринку України та динаміці розвитку її економіки, що ускладнює інтеграцію в європейський освітній простір. Навчальні плани підготовки економістів перевантажені навчальними дисциплінами, які недостатньо пов'язані з логікою підготовки фахівця за змістом освітньо-кваліфікаційних характеристик.

За своїм змістом чинні стандарти вищої економічної освіти треба вважати стандартами першого покоління з подальшою розробкою стандартів другого, третього і наступних поколінь, у яких знайдуть відображення сучасні та майбутні тенденції розвитку освіти, а саме: її диверсифікація, випереджуваність, безперервність, інтенсифікація освітніх процесів та їх інформатизація. Розвиток стандартів економічної освіти передбачає: модернізацію галузевих стандартів вищої освіти різних освітньо-кваліфікаційних рівнів; запровадження в навчальний процес форм і методів, що забезпечують посилену орієнтацію його на практичну або наукову підготовку студентів залежно від освітнього-кваліфікаційного рівня.

2.8. Науково-методичне забезпечення навчального процесу. Розвиток науково-методичного забезпечення економічної освіти має сприяти підвищенню якості самостійної роботи студента із засвоєння знань, умінь і навичок, що надають конкретні дисципліни освітньо-професійних програм підготовки фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів. Для цього необхідно: створити інформаційний банк даних, що містить основні документи, які регламентують навчальну, наукову та методичну роботу; сформувати комплекс навчально-методичних матеріалів (НММ) для викладання гуманітарних, природничо-наукових, загальноекономічних та професійних дисциплін; відпрацювати механізм контролю за якістю освіти; вдосконалити систему перепідготовки викладачів економічних дисциплін у всіх вищих навчальних закладах; упровадити активні методики навчання, системність їх застосування; розробити сучасні методики навчання, адекватні характеру економічної освіти; вдосконалити систему конкурсного відбору базових підручників та навчально-методичних посібників з економічних дисциплін.

2.9. Удосконалення якості навчального процесу шляхом упровадження сучасних методик навчання. Одним із ключових напрямів розвитку економічної освіти є підвищення якості навчання через упровадження в навчальний процес новітніх освітніх технологій та розвиток педагогічної майстерності. Для цього передбачається: впровадити в процес підготовки економістів такі активні методи навчання, як ділові, рольові ігри, семінари-дискусії, колоквиуми, ситуаційні вправи (кейси); розробити і впровадити сучасні дистанційні технології навчання із застосуванням комп'ютерних мереж для всіх форм навчання; створити систему узагальнення та поширення досвіду використання сучасних методик навчання; сприяти інформатизації навчального процесу та розвитку дистанційних технологій навчання.

2.10. Упровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Упровадження Європейської кредитно-трансферної та акумулюючої системи (ЄКТАС) передбачає: зміну структури навчальних планів та програм підготовки фахівців згідно з вимогами ЄКТАС; підготовку нормативних документів що впорядковують мобільність студентів та викладачів у навчальному процесі.

2.11. Система діагностики знань студентів та способи підвищення її об'єктивності. Для досягнення суспільного визнання вищих навчальних закладів, довіри і стійкого попиту на оцінювання знань ввести систему діагностики, яка передбачає: розробку систем завдань для поточного оцінювання знань з

дисциплін економічних спеціальностей; введення методики складання іспитів з комплексними екзаменаційними білетами; створення єдиної системи завдань та методики проведення державних кваліфікаційних випробувань для різних освітньо-кваліфікаційних рівнів; органічне поєднання поточного, підсумкового контролю знань, використання різних, у тому числі письмової, форм проведення іспитів; організацію національних конкурсів якості знань.

2.12. Впровадження результатів наукових досліджень у навчальний процес. Для впровадження наукових досліджень у навчальний процес потрібно забезпечити: орієнтацію економічної науки у ВНЗ на розвиток відповідних економічних спеціальностей; залучення науковців Національної академії наук України, Академії педагогічних наук України, Академії медичних наук України, Української академії аграрних наук, Академії правових наук України до педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах; відродження практико-орієнтованих наукових шкіл і побудову принципово нових моделей прикладних досліджень, що сприяють розвитку економічної освіти; цільове фінансування перспективних прикладних досліджень і соціально-освітніх проектів; удосконалення традиційних і пошук сучасних форм у змісті та методиках навчання; подальше вдосконалення номенклатури наукових спеціальностей, що відображали б сучасний стан і тенденції світового розвитку економічної науки; забезпечити інтеграцію академічної і вузівської науки, створення організаційних форм спільної наукової та науково-педагогічної діяльності; забезпечити вдосконалення системи підготовки та атестації науково-педагогічних кадрів.

2.13. Поглиблення зв'язків між економічною освітою і практикою. Висока якість підготовки сучасного фахівця забезпечується поєднанням фундаментальних та спеціальних знань із практичною підготовкою. Для наповнення цих процесів сучасними підходами і змістом треба: вжити заходів на державному рівні щодо створення підприємствами та організаціями різних форм власності необхідних умов для проходження практики студентами; розробити нові форми практичної підготовки через створення навчально-тренінгових фірм, бізнес-інкубаторів, індивідуальні завдання, що розвивають практичні вміння та навички студентів; розширити можливості набуття науково-педагогічними працівниками практичного досвіду з допомогою стажування на діючих підприємствах; спрямувати співробітництво між викладацьким складом вищих навчальних закладів і фахівцями-практиками в напрямі взаємоконсультування, підбору навчального матеріалу для створення кейсів; залучати до навчального процесу провідних фахівців діючих підприємств, організацій та установ; організувати моніторинг ринку праці та ефективну систему сприяння працевлаштуванню випускників економічних закладів освіти та факультетів.

2.14. Підвищення конкурентоспроможності випускників та розвиток системи їх працевлаштування. Для розв'язання цієї проблеми необхідно: розробити та впровадити у вищих навчальних закладах якісно нові форми працевлаштування випускників: підготовку до входження на ринок праці, ярмарки вакансій, формування та промісця працевлаштування та картотеки претендентів тощо; розробити програму заходів, спрямованих на інтеграцію інтересів роботодавців, вищих навчальних закладів і випускників цих закладів з

питань працевлаштування; створити на базі наявних державних, приватних і громадських організацій систему консультування, інформаційного й освітянського сприяння працевлаштуванню; використовувати досвід зарубіжних вищих навчальних закладів для підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняних випускників.

2.15. Розвиток видавничої справи. Для розвитку видавничої справи передбачити: розроблення нормативних документів, що відкривають шлях для створення й успішної діяльності університетських видавництв; систему заходів, що стимулюють організаційно, морально та матеріально підготовку та систематичне оновлення навчально-методичних видань; підготовку пропозицій щодо контролю за цінами на навчальну літературу та її здешевлення; вдосконалити систему одержання грифів Міністерства освіти і науки України на базі незалежного рецензування для забезпечення високого наукового і навчально-методичного рівня підручників та навчальних посібників.

2.16. Удосконалення роботи науково-методичних комісій. Для вдосконалення роботи науково-методичних комісій необхідно: вжити заходів щодо обміну досвідом та впровадження передових форм і методів навчання на регіональному та державному рівнях; розробити систему постійного оновлення та вдосконалення науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах України; розробити систему формування та ротації складу комісій.

2.17. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів. Для вдосконалення системи підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів необхідно: розробити цілісну систему пошуку та відбору талановитої молоді для вступу до аспірантури, у підґрунті якої – впровадження наскрізної дослідної тематики: від написання курсових робіт, конкурсних наукових праць – до дипломних робіт та дисертаційних досліджень; організувати систему стажування в наукових центрах України та за кордоном; створити молодіжні наукові центри при вищих навчальних закладах; розробити систему підтримки та заохочення талановитої молоді до наукової роботи; створити механізм прогнозування потреб вищої освіти в науково-викладацьких кадрах економічного профілю; створити систему більш сприятливих матеріальних та творчих умов для підготовки і закріплення у вищих навчальних закладах докторів і кандидатів наук; удосконалити процедуру конкурсного відбору на заміщення вакантних посад науково-педагогічних працівників і керівного складу вищих навчальних закладів та технології їх атестації за підсумками роботи; реорганізувати систему перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників з орієнтацією на інноваційні зміни в системі економічної освіти, використання сучасних інформаційних і комунікаційних засобів.

2.18. Фінансово-економічний механізм функціонування вищих навчальних закладів. Для формування і вдосконалення економічного механізму функціонування вищих навчальних закладів необхідно: створити систему багатоканального фінансування вищої освіти та сприятливих умов щодо самостійного пошуку й залучення вищими навчальними закладами додаткових коштів; розробити нормативно-правову базу для забезпечення економічної незалежності вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації; розробити

нормативні акти, що відкривають можливості вищим навчальним закладам для співзасновництва і співучасті в створенні і спільному фінансуванні з різними організаціями (в тому числі і зарубіжними) нових навчальних закладів; впровадити нормативне фінансування державного стандарту економічної освіти, підготовки фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів, що здійснюється за державними замовленнями.

2.19. Інтеграція вищої економічної освіти у світовий освітній простір. Для інтеграції у світовий освітній простір та приєднання України до Болонського процесу необхідно: істотно підвищити ефективність і якість міжнародної діяльності українських вищих навчальних закладів, розширити експорт освітніх послуг, уведення спільних освітніх програм; впровадити заходи щодо взаємного визнання і встановлення еквівалентності документів про вищу і післядипломну професійну освіту, про вчені звання України та іноземних держав; створити систему взаємодії національних та міжнародних освітніх асоціацій, організацій з питань впровадження єдиних підходів до змісту, тривалості, структури і критеріїв якості освіти; вжити заходів щодо адаптації навчального процесу відповідно до норм міжнародної практики, а саме: внести зміни у співвідношення часу аудиторних і самостійних занять на користь останніх; узгодити методи контролю якості знань, підвищити інтенсивність вивчення окремих дисциплін, концентрованого їх вивчення в обсязі не менш як чотири години на тиждень; забезпечити студентам можливість обирати викладача; створити умови для освоєння викладачами і студентами міжнародних джерел інформації, надходження іноземних підручників і журналів до бібліотек; організувати переклад і адаптацію визнаних у світі наукових праць та навчальних матеріалів зарубіжних вчених.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВНЗ

1. Загальні положення

1.1. *Навчальний процес у вищих навчальних закладах* (надалі навчальний процес) – це система організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на реалізацію змісту освіти на певному освітньому або кваліфікаційному рівні відповідно до державних стандартів освіти. Навчальний процес базується на принципах науковості, гуманізму, демократизму, наступності та безперервності, незалежності від втручання будь-яких політичних партій, інших громадських та релігійних організацій. Мова навчання визначається Законом України "Про мови". Навчальний процес організується з урахуванням можливостей сучасних інформаційних технологій навчання та організується на формування освіченої, гармонійно розвиненої особистості, здатної до постійного оновлення наукових знань, професійної мобільності та швидкої адаптації до змін і розвитку в соціально-культурній сфері, в галузях техніки, технологій, системах управління та організації праці в умовах ринкової економіки.

1.2. *Зміст освіти* – це науково-обґрунтована система дидактично та методично оформленого навчального матеріалу для різних освітніх і кваліфікаційних рівнів. Зміст освіти визначається освітньо-професійною програмою підготовки, структурно-логічною схемою підготовки, навчальними програмами дисциплін, іншими нормативними актами органів державного управління освітою та вищого навчального закладу і відображається у відповідних підручниках, навчальних посібниках, методичних матеріалах, дидактичних засобах, а також при проведенні навчальних занять та інших видів навчальної діяльності. *Освітньо-професійна програма підготовки* – це перелік нормативних та вибіркового навчальних дисциплін із зазначенням обсягу годин, відведених для їх вивчення, форм підсумкового контролю. Структурно-логічна схема підготовки – це наукове і методичне обґрунтування процесу реалізації освітньо-професійної програми підготовки. Зміст освіти складається з нормативної та вибіркової частин. Нормативна частина змісту освіти визначається відповідним державним стандартом освіти. Вибіркова частина змісту освіти визначається вищим навчальним закладом.

1.3. Організація навчального процесу базується на багатоступеневій системі вищої освіти.

2. Нормативно-правова база організації навчального процесу:

2.1. Організація навчального процесу у вищих навчальних закладах базується на Законі Українсько РСР " Про освіту", державних стандартах освіти, інших актах законодавства України з питань освіти. *Державний стандарт освіти* – це сукупність норм, які визначають вимоги до освітнього (кваліфікаційного) рівня. Складові державного стандарту освіти: – освітня (кваліфікаційна) характеристика; – нормативна частина змісту освіти; – тести. Освітня

характеристика – це основні вимоги до якостей і знань особи, яка здобула певний освітній рівень. Кваліфікаційна характеристика – це основні вимоги до професійних якостей, знань і умінь фахівця, які необхідні для успішного виконання професійних обов'язків. Тест – це система формалізованих завдань, призначених для встановлення відповідності освітнього (кваліфікаційного) рівня особи до вимог освітніх (кваліфікаційних) характеристик.

2.2. Організація навчального процесу здійснюється навчальними підрозділами вищого навчального закладу (факультетами, кафедрами, відділеннями, предметними або цикловими комісіями тощо). Основним нормативним документом, що визначає організацію навчального процесу в конкретному напрямку освітньої або кваліфікаційної підготовки, є навчальний план. **Навчальний план** – це нормативний документ вищого навчального закладу, який складається на підставі освітньо-професійної програми та структурно-логічно схеми підготовки і визначає перелік та обсяг нормативних і вибіркового навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми та засоби проведення поточного і підсумкового контролю. Навчальний план затверджується керівником вищого навчального закладу. Для конкретизації планування навчального процесу на кожний навчальний рік складається **робочий навчальний план**. Нормативні навчальні дисципліни встановлюються державним стандартом освіти. Дотримання їх назв та обсягів є обов'язковим для навчального закладу. Вибіркові навчальні дисципліни встановлюються вищим навчальним закладом. Вибіркові навчальні дисципліни вводяться для задоволення освітніх і кваліфікаційних потреб особи, ефективного використання можливостей і традицій конкретного навчального закладу, регіональних потреб тощо. Місце і значення навчальної дисципліни її загальний зміст та вимоги до знань і умінь визначаються навчальною програмою дисципліни. Навчальна програма нормативної дисципліни є складовою державного стандарту освіти. Навчальна програма вибіркової дисципліни розробляється вищим навчальним закладом.

2.3. Для кожної навчальної дисципліни, яка входить до освітньо-професійної програми підготовки, на підставі навчальної програми дисципліни та навчального плану вищим навчальним закладом складається **робоча навчальна програма дисципліни**, яка є нормативним документом вищого навчального закладу. Робоча навчальна програма дисципліни містить виклад конкретного змісту навчальної дисципліни, послідовність, організаційні форми її вивчення та їх обсяг, визначає форми та засоби поточного і підсумкового контролю. **Структурні складові робочої навчальної програми дисципліни:** – тематичний план; – засоби для проведення поточного та підсумкового контролю; – перелік навчально-методичної літератури.

2.4. Навчання студента здійснюється за індивідуальним навчальним планом. **Індивідуальний навчальний план студента** складається на підставі робочого навчального плану і включає всі нормативні дисципліни та частину вибіркового навчальних дисциплін, вибраних студентом з обов'язковим урахуванням структурно-логічної схеми підготовки. Індивідуальний навчальний план складається на кожний навчальний рік і затверджується в порядку, встановленому

вищим навчальним закладом. Вибіркові навчальні дисципліни, введені вищим навчальним закладом в освітньо-професійну програму підготовки і включені до індивідуального навчального плану студента, є обов'язковими для вивчення.

2.5. Вищий навчальний заклад надає студентам можливість користування навчальними приміщеннями, бібліотеками, навчальною, навчально-методичною і науковою літературою, обладнанням, устаткуванням та іншими засобами навчання на умовах, визначених правилами внутрішнього розпорядку.

2.6. За відповідність рівня підготовки студента до вимог державних стандартів освіти відповідає керівник навчального структурного підрозділу (факультету, відділення, кафедри, предметної або циклової комісії тощо). За виконання індивідуального навчального плану відповідає студент.

3. Форми організації навчання

3.1. Навчальний процес у вищих навчальних закладах здійснюється у таких формах: навчальні заняття, виконання індивідуальних завдань, самостійна робота студентів, практична підготовка, контрольні заходи.

3.2. **Основні види навчальних занять у вищих навчальних закладах:** – лекція; – лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття; – консультація. Інші види навчальних занять визначаються у порядку, встановленому вищим навчальним закладом.

3.3. Лекція

3.3.1. **Лекція** – основна форма проведення навчальних занять у вищому навчальному закладі, призначених для засвоєння теоретичного матеріалу. Як правило, лекція є елементом курсу лекцій, який складає основний теоретичний матеріал окремої або кількох тем навчальної дисципліни. Тематика курсу лекцій визначається робочою навчальною програмою. Можливе читання окремих лекцій з проблем, які стосуються дані навчальної дисципліни, але не охоплені навчальною програмою. Такі лекції проводяться провідними вченими або спеціалістами для студентів та працівників вищих навчальних закладів в окремо відведений час. Лекції проводяться лекторами – професорами і доцентами (викладачами) вищого навчального закладу, а також провідними науковцями або спеціалістами, запрошеними для читання лекцій. Лекції проводяться у відповідно обладнаних приміщеннях – аудиторіях для однієї або більше академічних груп студентів.

3.3.2. Лектор, якому доручено читати курс лекцій, зобов'язаний перед початком відповідного семестру подати на кафедру (предметну або циклову комісію) складений ним конспект лекцій (авторський підручник, навчальний посібник), контрольні завдання для проведення підсумкового контролю, передбаченого навчальним планом і програмою для даної навчальної дисципліни. Лектор, який вперше претендує на читання курсу лекцій, може бути зобов'язаний завідувачем кафедри (головою предметної або циклової комісії) до проведення пробних лекцій за участю викладачів та наукових співробітників кафедри. Лектор зобов'язаний дотримуватися навчальної програми щодо тем лекційних занять, але не обмежується в питаннях трактування навчального матеріалу, формах і засобах доведення його до студентів.

3.4. Лабораторне заняття

3.4.1. **Лабораторне заняття** – форма навчального заняття, при якому студент під керівництвом викладача особисто проводить натурні або імітаційні експерименти чи досліди з метою практичного підтвердження окремих теоретичних положень даної навчальної дисципліни, набуває практичних навичок роботи з лабораторним устаткуванням, обладнанням, обчислювальною технікою, вимірною апаратурою, методикою експериментальних досліджень у конкретній предметній галузі. Лабораторні заняття проводяться у спеціально обладнаних навчальних лабораторіях з використанням устаткування, пристосованого до умов навчального процесу (лабораторні макети, установки тощо). В окремих випадках лабораторні заняття можуть проводитися в умовах реального професійного середовища (наприклад, у школі, на виробництві, в наукових лабораторіях). Лабораторне заняття проводиться з студентами, кількість яких не перевищує половини академічної групи. Перелік тем лабораторних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни. Заміна лабораторних занять іншими видами навчальних занять, як правило, не дозволяється.

3.4.2. Лабораторне заняття включає проведення поточного контролю підготовленості студентів до виконання конкретної лабораторної роботи, виконання завдань теми заняття оформлення індивідуального звіту з виконаної роботи та його захист перед викладачем. Виконання лабораторної роботи оцінюється викладачем. Підсумкова оцінка виставляється в журналі обліку виконання лабораторних робіт. Підсумкові оцінки, отримані студентом за виконання лабораторних робіт, враховуються при виставленні семестрової підсумкової оцінки з даної навчальної дисципліни.

3.5. Практичне заняття

3.5.1. **Практичне заняття** – форма навчального заняття, при якій викладач організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентом відповідно сформульованих завдань. Практичні заняття проводяться в аудиторіях або в навчальних лабораторіях, оснащених необхідними технічними засобами навчання, обчислювальною технікою. Практичне заняття проводиться з студентами, кількість яких не перевищує половини академічної групи. Перелік тем практичних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни. Проведення практичного заняття ґрунтується на попередньо підготовленому методичному матеріалі, тестах для виявлення ступеня оволодіння студентами необхідними теоретичними положеннями, наборі завдань різної складності для розв'язування їх студентами на занятті. Вказані методичні засоби готуються викладачем, якому доручено проведення практичних занять, за погодженням з лектором даної навчальної дисципліни.

3.5.2. Практичне заняття включає проведення попереднього контролю знань, умінь і навичок студентів, постановку загальної проблеми викладачем та її обговорення за участю студентів, розв'язування завдань з їх обговоренням, розв'язування контрольних завдань, їх перевірку, оцінювання. Оцінки, отримані студентом за окремі практичні заняття враховуються при виставленні підсумкової оцінки з даної навчальної дисципліни.

3.6. Семінарське заняття

3.6.1. **Семінарське заняття** – форма навчального заняття, при якій викладач організує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань (рефератів). Семінарські заняття проводяться в аудиторіях або в навчальних кабінетах з однією академічною групою. Перелік тем семінарських занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни.

3.6.2. На кожному семінарському занятті викладач оцінює підготовлені студентами реферати, їх виступи і активність у дискусії, уміння формулювати і відстоювати свою позицію тощо. Підсумкові оцінки за кожне семінарське заняття вносяться у відповідний журнал. Отримані студентом оцінки за окремі семінарські заняття враховуються при виставленні підсумкової оцінки з даної навчальної дисципліни.

3.7. Індивідуальне заняття

3.7.1. **Індивідуальне навчальне заняття** проводиться з окремими студентами з метою підвищення рівня їх підготовки та розкриття індивідуальних творчих здібностей. Індивідуальні навчальні заняття організуються за окремим графіком з урахуванням індивідуального навчального плану студента і можуть охоплювати частину або повний обсяг занять з однієї або декількох навчальних дисциплін, а в окремих випадках - повний обсяг навчальних занять для конкретного освітнього або кваліфікаційного рівня. Види індивідуальних занять, їх обсяг, форми та методи проведення, форми та методи поточного і підсумкового контролю (крім державної атестації) визначаються індивідуальним навчальним планом студента.

3.8. Консультація

3.8.1. **Консультація** – форма навчального заняття, при якій студент отримує відповіді для викладача на конкретні запитання або пояснення певних теоретичних положень чи аспектів їх практичного застосування.

3.8.2. Консультація може бути індивідуальною або проводитися для групи студентів, залежно від того, чи викладач консультиє студентів з питань, пов'язаних із виконанням індивідуальних завдань, чи з теоретичних питань навчальної дисципліни. Обсяг часу, відведений викладачу для проведення консультацій з конкретної дисципліни, визначається навчальним планом.

3.9. Індивідуальні завдання

3.9.1. **Індивідуальні завдання з окремих дисциплін** (реферати, розрахункові, графічні, курсові, дипломні проекти або роботи тощо) видаються студентам в терміни, передбачені вищим навчальним закладом. Індивідуальні завдання виконуються студентом самостійно при консультуванні викладачем. Допускаються випадки виконання комплексної тематики кількома студентами.

3.9.2. Курсові проекти (роботи) виконуються з метою закріплення, поглиблення і узагальнення знань, одержаних студентами за час навчання та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фазового завдання. Тематика курсових проектів (робіт) повинна відповідати завданням навчальної дисципліни і тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху.

Порядок затвердження тематики курсових проектів (робіт) їх виконання визначається вищим навчальним закладом. Керівництво курсовим проектом (роботою) здійснюється, як правило, найбільш кваліфікованими викладачами. Захист курсового проекту (роботи) проводиться перед комісією у складі двох-трьох викладачів кафедри (предметні або циклові комісії) за участю керівника курсового проекту (роботи). Результати захисту курсового проекту (роботи) оцінюються за чотирибальною шкалою ("відмінно", "добре", "задовільно", "незадовільно"). Курсові проекти (роботи) зберігаються на кафедрі (предметній або цикловій комісії) протягом одного року, потім списуються в установленому порядку.

3.9.3. Дипломні (кваліфікаційні) проекти (роботи) виконуються на завершальному етапі навчання студентів у вищому навчальному закладі і передбачають: систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань зі спеціальності та застосування їх при вирішенні конкретних наукових, технічних, економічних, виробничих та інших завдань; розвиток навичок самостійної роботи і оволодіння методикою дослідження та експерименту, пов'язаних з темою проекту (роботи). Студенту надається право обрати тему дипломного проекту (роботи), визначену випускаючими кафедрами (предметними або цикловими комісіями), або запропонувати свою з обґрунтуванням доцільності її розробки. Керівниками дипломних проектів (робіт) призначаються професори і доценти (викладачі) вищого навчального закладу, висококваліфіковані спеціалісти виробництва. Порядок захисту дипломних проектів (робіт) здійснюється відповідно до пункту 3.12.3.3. даного Положення. Дипломні проекти (роботи) зберігаються в бібліотеці ВНЗ протягом п'яти років, потім списуються в установленому порядку.

3.10. Самостійна робота студента

3.10.1. **Самостійна робота студента** є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від обов'язкових навчальних занять.

3.10.2. Навчальний час, відведений для самостійної роботи студента, регламентується робочим навчальним планом і повинен становити не менше 1/3 та не більше 2/3 загального обсягу навчального часу студента, відведеного для вивчення конкретної дисципліни.

3.10.3. Зміст самостійної роботи студента над конкретною дисципліною визначається навчальною програмою дисципліни, методичними матеріалами, завданнями та вказівками викладача.

3.10.4. Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, передбачених для вивчення конкретної навчальної дисципліни: підручник, навчальні та методичні посібники, конспекти лекцій викладачів, практикум тощо. Методичні матеріали для самостійної роботи студентів повинні передбачати можливість проведення самоконтролю з боку студента. Для самостійної роботи студенту також рекомендується відповідна наукова та фахова монографічна і періодична література.

3.10.5. Самостійна робота студента над засвоєнням навчального матеріалу з конкретної дисципліни може виконуватися у бібліотеці вищого навчального закладу, навчальних кабінетах, комп'ютерних класах (лабораторіях), а також в домашніх умовах. У необхідних випадках ця робота проводиться відповідно до

заделегідь складеного графіка, що гарантує можливість індивідуального доступу студента до потрібних дидактичних засобів. Графік доводиться до відома студентів на початку поточного семестру.

3.10.6. При організації самостійної роботи студентів з використанням складного обладнання чи устаткування, складних систем доступу до інформації (наприклад, комп'ютерних баз даних, систем автоматизованого проектування тощо) передбачається можливість отримання необхідної консультації або допомоги з боку фахівця.

3.10.7. Навчальний матеріал навчальної дисципліни, передбачений робочим навчальним планом для засвоєння студентом в процесі самостійної роботи вноситься на підсумковий контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні навчальних занять.

3.11. Практична підготовка студентів

3.11.1. **Практична підготовка студентів** вищих навчальних закладів є обов'язковим компонентом освітньо-професійної програми для здобуття кваліфікаційного рівня і має на меті набуття студентом професійних навичок та вмінь. Практична підготовка студентів здійснюється на передових сучасних підприємствах і організаціях різних галузей господарства, науки, освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі і державного управління.

3.11.2. Практична підготовка проводиться в умовах професійної діяльності під організаційно-методичним керівництвом викладача вищого навчального закладу та спеціаліста з даного фаху. Програма практичної підготовки та терміни її проведення визначаються навчальним планом. Організація практичної підготовки регламентується Положенням про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України, затвердженим наказом Міністерства освіти України від 3 квітня 1993 року N 93.

3.12. Контрольні заходи

3.12.1. **Контрольні заходи включають** поточний та підсумковий контроль. Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних, лабораторних та семінарських занять і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. Форма проведення поточного контролю під час навчальних занять і система оцінювання рівня знань визначається відповідною кафедрою (предметною або цикловою комісією). Підсумковий контроль проводиться з метою оцінки результатів навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні або на окремих його завершальних етапах. Підсумковий контроль включає семестровий контроль та державну атестацію студента. Вищий навчальний заклад може використовувати модульну та інші форми підсумкового контролю після закінчення логічно завершеної частини лекційних та практичних занять з певної дисципліни і їх результати враховувати при виставленні підсумкової оцінки.

3.12.2. Семестровий контроль

3.12.2.1. **Семестровий контроль** проводиться у формах семестрового екзамену, диференційованого заліку або заліку з конкретної навчальної дисципліни в обсязі навчального матеріалу, визначеного навчальною програмою, і в терміни, встановлені навчальним планом. Семестровий диференційований залік

– форма підсумкового контролю, що полягає в оцінці засвоєння студентом навчального матеріалу з певної дисципліни виключно на підставі результатів виконаних індивідуальних завдань (розрахункових, графічних тощо). Семестровий диференційований залік планується при відсутності модульного контролю та екзамену і не передбачає обов'язкову присутність студентів. Семестровий залік - це форма підсумкового контролю, що полягає в оцінці засвоєння студентом навчального матеріалу виключно на підставі результатів виконання ним певних видів робіт на практичних, семінарських або лабораторних заняттях. Семестровий залік планується при відсутності модульного контролю та екзамену і не передбачає обов'язкову присутність студентів. Студент вважається допущеним до семестрового контролю з конкретної навчальної дисципліни (семестрового екзамену, диференційованого заліку або заліку), якщо він виконав усі види робіт, передбачені навчальним планом на семестр з цієї навчальної дисципліни.

3.12.2.2. Екзамени складаються студентами в період екзаменаційних сесій, передбачених навчальним планом. Вищий навчальний заклад може встановлювати студентам ідивідуальні терміни складання заліків та екзаменів. При використанні модульного контролю екзамени можуть не проводитись. Екзамени проводяться згідно з розкладом, який доводиться до відому викладачів і студентів не пізніше, як за місяць до початку сесії. Порядок і методика проведення заліків та екзаменів визначається вищим навчальним закладом.

3.12.2.3. Результати складання екзаменів і диференційованих заліків оцінюються за чотирибальною шкалою ("відмінно", "добре", "задовільно", "незадовільно"), а заліків – за двобальною шкалою ("зараховано", "незараховано") і вносяться в екзаменаційну відомість, залікову книжку, навчальну картку студента. Студенти, які одержали під час сесії більше двох незадовільних оцінок, відраховуються з вищого навчального закладу. Студентам, які одержали під час сесії не більше двох незадовільних оцінок, дозволяється ліквідувати академзаборгованість до початку наступного семестру. Повторне складання екзаменів допускається не більше двох разів з кожної дисципліни: один раз викладачу, другий – комісії, яка створюється деканом факультету (завідувачем відділення). Студенти, які не з'явилися на екзамені без поважних причин вважаються такими, що одержали незадовільну оцінку.

3.12.3. Державна атестація студента

3.12.3.1. *Державна атестація студента* здійснюється державною екзаменаційною (кваліфікаційною) комісією (далі – державна комісія) після завершення навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні або його етапі з метою встановлення фактичної відповідності рівня освітньої (кваліфікаційної) підготовки вимогам освітньої (кваліфікаційної) характеристики.

Присвоєння кваліфікації молодшого спеціаліста здійснює державна кваліфікаційна комісія, інших кваліфікацій – державна екзаменаційна комісія. Державна комісія створюється як єдина для денної (стаціонарної), вечірньої, заочної (дистанційної) форм навчання та екстернату з кожної спеціальності. При наявності великої кількості випускників створюється декілька комісій з однієї і тієї ж спеціальності. При малій кількості випускників може бути організована

об'єднана комісія для споріднених спеціальностей. Державна комісія перевіряє науково-теоретичну та практичну підготовку випускників, вирішує питання про присвоєння їм відповідного освітнього рівня (кваліфікації), видання державного документа про освіту (кваліфікацію), опрацьовує пропозиції щодо поліпшення якості освітньо-професійної підготовки спеціалістів у ВНЗ.

3.12.3.2. Державна комісія організовується щорічно і діє протягом календарного року. До складу комісії входять голова і члени комісії. Голова комісії призначається міністерствами, відомствами, яким підпорядкований вищий навчальний заклад, на пропозицію ректора (директора) вищого навчального закладу з числа провідних спеціалістів виробництва або вчених. До складу державної комісії входять ректор (директор) вищого навчального закладу або проректор (заступник директора) з навчальної чи наукової роботи, декан факультету або його заступник (завідувач відділення або його заступник), завідувачі кафедр, професори, доценти (викладачі) профілюючих кафедр (відділень), провідні спеціалісти виробництва та працівники науково-дослідних інститутів. До участі в роботі державної комісії як екзаменатори можуть залучатися професори і доценти (викладачі) відповідних кафедр (предметних або циклових комісій), якщо в складі комісії немає представників цих кафедр (предметних або циклових комісій). У цьому випадку вони користуються правами членів комісії. Персональний склад членів державної комісії і екзаменаторів затверджується ректором (директором) ВНЗ не пізніше, ніж за місяць до початку роботи державної комісії. Робота державних комісій проводиться у терміни, передбачені навчальними планами вищого навчального закладу. Графік роботи комісії затверджується ректором (директором) вищого навчального закладу. Розклад роботи державної комісії, узгоджений з головою комісії, затверджується проректором (заступником директора) з навчальної роботи на підставі подання декана факультету (завідувача відділення) і доводиться до загального відома не пізніше, як за місяць до початку складання державних екзаменів або захисту дипломних проектів (робіт).

3.12.3.3. У державних комісіях студенти, які закінчують навчальний заклад, складають державні екзамени та захищають кваліфікаційні (дипломні) проекти (роботи). До складання державних екзаменів та до захисту дипломних проектів (робіт) допускаються студенти, які виконали всі вимоги навчального плану. Списки студентів, допущених до складання державних екзаменів (робіт), подаються в державну комісію деканом факультету (завідувачем відділення). Державній комісії перед початком державних екзаменів або захисту дипломних проектів (робіт) деканом факультету (завідувачем відділення) подаються такі документи: –зведена відомість про виконання студентами навчального плану і про отримані ними оцінки з теоретичних дисциплін, курсових проектів і робіт, практик, з державних екзаменів (тільки перед захистом дипломних проектів або робіт). ПРИМІТКА: При наявності декількох екзаменаційних оцінок з однієї дисципліни, в зведену відомість про виконання навчального плану заноситься середня зважена оцінка з округленням до її цілого значення. – відгук керівника про дипломний проект (роботу); – рецензія на дипломний проект (роботу) спеціаліста відповідної кваліфікації.

Склад рецензентів затверджується деканом факультету (завідувачем відділення) за поданням завідувача відповідної кафедри (предметної або циклової комісії). ПРИМІТКА: Державній комісії можуть бути подані також інші матеріали, що характеризують наукову і практичну цінність виконаного проекту (роботи) - друквані статті за темою проекту (роботи), документи, які вказують на практичне застосування проекту (роботи), макети, зразки матеріалів, виробів тощо.

3.12.3.4. Складання державних екзаменів або захист дипломних проектів (робіт) проводиться на відкритому засіданні державної комісії за участю не менше половини її складу при обов'язковій присутності голови комісії. Захист дипломних проектів (робіт) може проводитися як у вищому навчальному закладі, так і на підприємствах, в закладах та організаціях, для яких тематика проектів (робіт), що захищаються, становить науково-теоретичний або практичний інтерес. Державний екзамен проводиться як комплексна перевірка знань студентів з дисциплін, передбачених навчальним планом. Державні екзамени проводяться за білетами, складеними у повній відповідності до навчальних програм за методикою, визначеною вищим навчальним закладом. Тривалість державних екзаменів не повинна перевищувати 6 академічних годин на день.

3.12.3.5. Результати захисту дипломного проекту (роботи) та складання державних екзаменів визначаються оцінками "відмінно", "добре", "задовільно" і "незадовільно". Результати захисту дипломних проектів (робіт), а також складання державних екзаменів, оголошуються у цей же день після оформлення протоколів засідання державної комісії. Студенту, який захистив дипломний проект (роботу), склав державні екзамени відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки, рішенням державної комісії присвоюється відповідно освітній рівень (кваліфікація), видається державний документ про освіту (кваліфікацію). Студенту, який отримав підсумкові оцінки "відмінно" не менше як з 75 відсотків усіх навчальних дисциплін та індивідуальних завдань, передбачених навчальним планом, а з інших навчальних дисциплін та індивідуальних завдань – оцінки "добре", склав державні екзамени з оцінками "відмінно", захистив дипломний проект (роботу) з оцінкою "відмінно", а також виявив себе в науковій (творчій) роботі, що підтверджується рекомендацією кафедри (предметної або циклової комісії), видається документ про освіту (кваліфікацію) з відзнакою.

Рішення державної комісії про оцінку знань, виявлених при складанні державного екзамену, захисті дипломного проекту (роботи), а також про присвоєння студенту-випускнику відповідного освітнього рівня (кваліфікації) та видання йому державного документа про освіту (кваліфікацію) приймається державною комісією на закритому засіданні відкритим голосуванням звичайною більшістю голосів членів комісії, котрі брали участь в засіданні. При однаковій кількості голосів голос голови є вирішальним.

Студент, який при складанні державного екзамену або при захисті дипломного проекту (роботи) отримав незадовільну оцінку відраховується з вищого навчального закладу і йому видається академічна довідка. У випадках, коли захист дипломного проекту (роботи) визнається незадовільним, державна комісія встановлює, чи може студент подати на повторний захист той самий

проект (роботу) з доопрацюванням, чи він зобов'язаний опрацювати нову тему, визначену відповідною кафедрою (предметною або цикловою комісією). Студент, який не склав державного екзамену або не захистив дипломний проект (роботу), допускається до повторного складання державних екзаменів чи захисту дипломного проекту (роботи) протягом трьох років після закінчення вищого навчального закладу. ПРИМІТКА: Перелік дисциплін, що виносяться на державні екзамени, для осіб, котрі не склали ці екзамени, визначається навчальним планом, який діяв в рік закінчення студентом теоретичного курсу.

Студентам, які не склали державні екзамени або не захистили дипломний проект (роботу) з поважної причини (документально підтвердженої), ректором вищого навчального закладу може бути продовжений строк навчання до наступного терміну роботи державної комісії із складанням державних екзаменів чи захисту дипломних проектів (робіт) відповідно, але не більше, ніж на один рік.

3.12.3.6. Всі засідання державної комісії протоколюються. У протоколи вносяться оцінки, одержані на державних екзаменах або при захисті дипломного проекту (роботи), записуються питання, що ставились, особливі думки членів комісії, вказується здобутий освітній рівень (кваліфікація), а також, який державний документ про освіту (кваліфікацію) (з відзнакою чи без відзнаки) видається студенту-випускнику, що закінчив вищий навчальний заклад. Протоколи підписують голова та члени державної комісії, які брали участь у засіданні. Книга протоколів зберігається у вищому навчальному закладі. Після закінчення роботи державної комісії голова комісії складає звіт і подає його ректору (директору) вищого навчального закладу. У звіті голови державної комісії відбивається аналіз рівня підготовки випускників і якості виконання дипломних проектів (робіт); відповідність тематики дипломних проектів (робіт) сучасним вимогам, характеристика знань студентів, виявлених на державних екзаменах, недоліки в підготовці з окремих дисциплін, даються рекомендації щодо поліпшення навчального процесу. Звіт голови державної комісії обговорюється на засіданні Вченої (педагогічної) ради вищого навчального закладу, факультету (відділення).

4. Навчальний час студента

4.1. *Навчальний час студента* визначається кількістю облікових одиниць часу, відведених для здійснення програми підготовки на даному освітньому або кваліфікаційному рівні. Обліковими одиницями навчального часу студента є академічна година, навчальний день, тиждень, семестр, курс, рік.

Академічна година – це мінімальна облікова одиниця навчального часу. Тривалість академічної години становить, як правило, 45 хвилин. Дві академічні години утворюють пару академічних годин (надалі "пара"). *Навчальний день* – це складова частина навчального часу студента, тривалістю не більше 9 академічних годин. *Навчальний тиждень* – це складова частина навчального часу студента, тривалістю не більше 54 академічних годин (1 кредит). *Навчальний семестр* – це складова частина навчального часу студента, що закінчується підсумковим семестровим контролем. Тривалість семестру визначається навчальним планом. ПРИМІТКА: Облік навчального часу може здійснюватись у кредитах (credit). Кредит - це три

академічні години навчальних занять та самостійної роботи у навчальному тижні протягом навчального семестру. Час, відведений для проведення підсумкового контролю, не входить у кредит.

Навчальний курс – це завершений період навчання студента протягом навчального року. Тривалість перебування студента на навчальному курсі включає час навчальних семестрів, підсумкового контролю та канікул. Сумарна тривалість канікул протягом навчального курсу, крім останнього, становить не менше 8 тижнів. Початок і закінчення навчання студента на конкретному курсі оформляється відповідними (перевідними) наказами. **Навчальний рік** триває 12 місяців. Розпочинається, як правило, 1 вересня і для студентів складається з навчальних днів, днів проведення підсумкового контролю, екзаменаційних сесій, вихідних, святкових і канікулярних днів.

4.2. Навчальні дні та їх тривалість визначаються річним **графіком навчального процесу**. Вказаний графік складається на навчальний рік з урахуванням перенесень робочих та вихідних днів, погоджується і затверджується в порядку і в терміни, встановлені вищим навчальним закладом. Навчальні заняття у вищому навчальному закладі тривають дві академічні години з перервами між ними і проводяться за розкладом. Розклад має забезпечити виконання навчального плану в повному обсязі щодо навчальних занять.

4.3. Допускається у порядку, встановленому вищим навчальним закладом, вільне відвідування студентами лекційних занять (для студентів третього та наступних курсів). Відвідування інших видів навчальних занять (крім консультацій) є обов'язковим для студентів. Забороняється відволікати студентів від участі в навчальних заняттях та контрольних заходах, встановлених розкладом, крім випадків, передбачених чинним законодавством.

5. Робочий час викладача

5.1. **Робочий час викладача** визначається обсягом його навчальних, методичних, наукових і організаційних обов'язків у поточному навчальному році, відображених в індивідуальному робочому плані. Тривалість робочого часу викладача з повним обсягом обов'язків становить не більше 1548 годин на навчальний рік при середньотижневій тривалості 36 годин.

5.2. Обсяг навчальних занять, доручених для проведення конкретному викладачеві виражених в облікових (академічних) годинах, визначає навчальне навантаження викладача. Види навчальних занять, що входять в обов'язковий обсяг навчального навантаження викладача відповідно до його посади встановлюються кафедрою (предметною або цикловою комісією).

5.3. У вищих навчальних закладах 3 і 4 рівня акредитації мінімальний та максимальний обов'язковий об'єм навчального навантаження викладача в межах його робочого часу встановлює вищий навчальний заклад з урахуванням виконаних ним інших обов'язків (методичних, наукових, організаційних) і у порядку, передбаченому його статутом та колективним довором. У вищих навчальних закладах 1 і 2 рівня акредитації обсяг навчального навантаження викладача визначається згідно з чинним законодавством.

5.4. У випадках виробничої необхідності у вищих навчальних закладах 3 і 4 рівня акредитації викладач може бути залучений до проведення навчальних занять понад обов'язковий обсяг навчального навантаження, визначений індивідуальним робочим планом в межах свого робочого часу. Додаткова кількість облікових годин встановлюється вищим навчальним закладом і не може перевищувати 0,25 мінімального обов'язкового обсягу навчального навантаження. Зміни в обов'язковому навчальному навантаженні викладача вносяться в його індивідуальний робочий план.

5.5. **Графік робочого часу викладача** визначається розкладом аудиторних навчальних занять і консультацій, розкладом або графіком контрольних заходів та іншими видами робіт, передбаченими індивідуальним робочим планом викладача. Час виконання робіт на передбачених розкладом або графіком контрольних заходів, визначається у порядку, встановленому вищим навчальним закладом, з урахуванням особливостей спеціальності та форм навчання. Викладач зобов'язаний дотримуватися встановленого йому графіка робочого часу. Забороняється відволікати викладачів від проведення навчальних занять та контрольних заходів, передбачених розкладом.

6. Форми навчання

6.1. Навчання у вищих навчальних закладах здійснюється за такими формами:

– денна (стаціонарна); – вечірня; – заочна (дистанційна); – екстернат.

Можливе поєднання різних форм навчання

6.2. **Денна (стаціонарна) форма навчання** є основною формою здобуття певного рівня освіти або кваліфікації з відривом від виробництва. Організація навчального процесу на денній (стаціонарній) формі навчання здійснюється вищим навчальним закладом згідно з державними стандартами освіти і даним положенням.

6.3. **Вечірня і заочна (дистанційна) форми навчання** є формами здобуття певного рівня освіти або кваліфікації без відриву від виробництва. Організація навчального процесу на вечірній і заочній (дистанційній) формах навчання здійснюється вищим навчальним закладом згідно з державними стандартами освіти і даним Положенням з урахуванням передбачених чинним законодавством пільг для осіб, які поєднують роботу з навчанням.

6.4. **Екстернат є особливою формою навчання** осіб, які мають відповідний освітній (кваліфікаційний) рівень, для здобуття ними певного рівня освіти або кваліфікації і шляхом самостійного вивчення навчальних дисциплін і складання у вищому навчальному закладі заліків, екзаменів та інших форм підсумкового контролю, передбачених навчальним планом.

6.4.1. Перелік напрямків підготовки (спеціальностей) і вищих навчальних закладів, де організується екстернат, вивчається Міністерством освіти за поданням вищих навчальних закладів або міністерств і відомств, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади.

6.4.2. Організація навчального процесу в екстернаті здійснюється вищим навчальним закладом згідно з державними стандартами освіти і даного

Положення у терміни, передбачені графіком навчального процесу для денної (стаціонарної), вечірньої і заочної (дистанційної) форм навчання.

6.4.3. Особи, які виявили бажання навчатись в екстернаті подають заяву та документ про освіту (кваліфікацію) до відповідного вищого навчального закладу. Зарахованим до екстернату видається залікова книжка.

6.4.4. Особи із числа екстернів, які успішно склали усі передбачені навчальним планом заліки, экзамени та інші форми підсумкового контролю, допускаються до складання державних екзаменів і захисту дипломного проекту (роботи).

7. Науково-методичне забезпечення навчального процесу

7.1. *Науково-методичне забезпечення включає:* – державні стандарти освіти; – навчальні плани; – навчальні програми з усіх нормативних і вибіркового навчальних дисциплін; – програми навчальної, виробничої й інших видів практик; – підручники і навчальні посібники; – інструктивно-методичні матеріали до семінарських, практичних і лабораторних занять; – індивідуальні семестрові завдання для самостійної роботи студентів з навчальних дисциплін; – контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять; – контрольні роботи з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу; – методичні матеріали для студентів з питань самостійного опрацювання фахової літератури, написання курсових робіт і дипломних проектів (робіт).

Інші характеристики навчального процесу визначає викладач, кафедра (предметна або циклова комісія), вищий навчальний заклад.

2. Версія івча частина навчального плану (дисципліни для формування індивідуального навчального плану)												
2.1. Дисципліни циклу гуманітарної підготовки - загальний обсяг - 20 кредитів ECTS												
Код	Назва дисципліни	7.4	7.2	2	16	16	40					
2.1.1	Господарське право											
2.1.2	Трудове право											
2.1.3	Українська мова професійного спілкування	3.3	108	3	8	8	17	75			2	
2.1.4	Етика ділового спілкування											
2.1.5	Ділова іноземна мова	4.1	36	1	16	4	16					2
2.1.6	Інтелектуальна власність	4.2	108	3	16	16	60					4
2.1.7	Методика викладання економічних дисц.											
2.1.8	Культурологія	1.8	108	3	16	16	60					
2.1.9	Психологія і педагогіка	2.1.2.2	108	3	24	24	20	40	3	3		
2.1.10	Правознавство	9.1	108	3	16	16	60				4	
2.1.11	Політологія	2.4	72	2	16	16	12	28				4
	Разом за циклом		720	20	112	112	117	379				
2.2. Дисципліни циклу природничо-наукової та загальноосвітньої підготовки - загальний обсяг - 17 кредитів ECTS												
2.2.1	Елементарна математика	1.1	36	1	16	8	2	10	3			
2.2.2	Технологічні процеси галузей	2.1.2.2	144	4	32	24	20	68			3	4
2.2.3	Основи бізнесу	3.1	72	2	16	16	10	30			4	
2.2.4	Зовнішньоекономічна діяльність											
2.2.5	Смергетика і самоорганізація в екон.діл.	4.3	72	2	14	14	14	30				2
2.2.6	Бух. облік з використанням інф. тех.											
2.2.7	Економічний аналіз	3.3.3.4	72	2	32	32	4	4			4	4
2.2.8	Фінанси підприємств	3.1.1.3.1	72	2	32	16	4	20			3	3
2.2.9	Аудит											
2.2.10	Страховання	2.3	72	2	16	16	10	30				4
2.2.11	Фінансовий аналіз	4.1	72	2	16	16	10	30				4
	Разом за циклом		612	17	208	96	64	66	178			
2.3. Дисципліни циклу професійної підготовки - загальний обсяг 44 кредитів ECTS												
2.3.1	Інформаційні системи і технології на підпр.	2.3.2.4	108	3	32	32	14	30			4	4
2.3.2	Моделі і методи пропонування розвитку зв'язк	3.3.3.4	72	2	32	16	4	20			3	3
2.3.3	Інвестування											
2.3.4	Формування бізнес-моделі підприємства	3.1.3.2	72	2	16	16	12	28			2	2
2.3.5	Стандартизація, сертифікація і ліцензування	3.3.3.4	72	2	32	16	4	20			3	3
2.3.6	Міжнародні корпорації і телекомунікації	4.2	72	2	16	8	18	30				3
2.3.7	Системи автоматизації екон. розрахунків	4.1	72	2	16	8	18	30				3
2.3.8	Ефективність управління підприємств	4.3	108	3	14	14	20	60				2
2.3.9	Корпоративне управління											
2.3.10	Оцінка вартості підприємства (бізнесу)	4.2	72	2	16	8	18	30				3
2.3.11	Банківська справа											
2.3.12	Е-комерція	4.3	72	2	28	14	10	20				3
2.3.13	Е-урядування											
2.3.14	Внутрішній економічний механізм підпр.	3.2	72	2	16	16	10	30			4	
2.3.15	Логістика	4.1	72	2	16	16	8	32				4
2.3.16	Ризикологія	4.2	108	3	16	16	16	60				4
2.3.17	Ділова іноземна мова	2.3.2.4	216	6	128	128	28	60			4	4
2.3.18	Національна економіка	3.3.4.4	108	3	32	32	20	24			4	4
	Разом за циклом		1296	36	282	340	200	474				
3. Практична підготовка												
3.1	Університетська освіта		36	1	16		8	12	1			
3.2	Тренінги (3 курс 3.3.3.4)		54	1.5	36		18	18				
3.3	Тренінги (4 курс 4.3)		54	1.5	36		18	18				
3.4	Практика виробнича		216	6	144		72					
3.5	Практика преддипломна		288	8	177		111					
	Разом за циклом		648	18	16	393	8	231				
Державна атестація												
Кількість годин												
Кількість курс. робіт												
Кількість іспитів												
Кількість ПМК												
Назва практики												
Модулі												
Ознайома												
Технологічна												
Експлуатаційна												
Виробнича												
Тижні												

Проректор з навчальної роботи
 Н.В. Захарченко
 Директор навчально-наукового інституту економіки та менеджменту
 Л.А. Захарченко
 Зав. кафедрою, що випускає
 В.М. Орлов

ЗАТВЕРДЖЕНО
 постановою Вченої Ради
 ОНАЗ ім. О.С. Попова
 _____
 " _____ "

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 МІНІСТЕРСТВО ТРАНСПОРТУ ТА ЗВ'ЯЗКУ УКРАЇНИ
 ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ЗВ'ЯЗКУ ім. О.С. Попова
 НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН
 (Денна форма навчання)

ПОГОДЖЕНО
 проректор з навчальної роботи
 ОНАЗ ім. О.С. Попова
 _____
 " _____ "

Галузь знань 0305 "Економіка та підприємництво"
 Спеціальність 7.03050401-"Економіка підприємства" (за видами економічної діяльності)

(підпис)

К	І. Графік навчального процесу												Термін навчання														
	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Листопад	Серпень	1 рік														
У	5	12	19	26	3	10	17	24	31	7	14	21	28	4	11	18	25	2	9	16	23	30	6	13	20	27	
Р	4	11	18	25	2	9	16	23	30	6	13	20	27	4	11	18	25	1	8	15	22	29	5	12	19	26	31
У																											
										К	Л	М	П	П	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л

Умовні позначення: Теор. навчання Т Теор. навчання Здача модулів М М Практика П П Практика За За К К Канікули Держ.атест. Д Д Держ.атест. Л Л А Аттестація А А

№ п/п	Назва дисциплін	План навчального процесу												Розподіл за курсами і модулями														
		Розподіл за модулями		Загальний обсяг				Години				з них		5 курс														
		ІСПИТИ	Курсові роботи	Лекції	Кредити	Практичні (семинарні)	Лекції	Практичні (семинарні)	Лекції	Практичні (семинарні)	Лекції	Практичні (семинарні)	Індивідуальні	контроль	1 мод.	2 мод.												
1. Нормативні дисципліни																												
1.1. Нормативні навчальні дисципліни циклу професійно-орієнтованої гуманітарної та соціально-економічної підготовки																												
1.1.1	Ділова іноземна мова			5.2		108	3	40						28	40													4
1.1.2	Інтелектуальна власність II			5.2		72	2	20	20	12				12	20													4
						180	5	20	60	40				40	60													4
1.2. Дисципліни циклу природничонаукової, загальної економічної та професійної підготовки																												
1.2.1	Фінансовий менеджмент			5.1		108	3	44	22	12				12	30													5
1.2.2	Стратегічне управління підприємством			5.2		108	3	30	20	18				18	40													4
1.2.3	Економіка та організація діяльності фірми			5.1		108	3	44	22	12				12	30													4
1.2.4	Економічне обґрунтування господарських рішень II			5.1		108	3	34	22	12				12	40													4
1.2.5	Економічна діагностика			5.2		108	3	20	20	28				28	40													4
						540	15	172	106	82				82	180													4
2. Варіативна частина навчального плану (дисципліни для формування індивідуального навчального плану)																												
2.1 За вибором ВНЗ																												
2.1.1	Системний аналіз в економіці зв'язку			5.1		108	3	22	22	24				24	40													4
2.1.2	Цивільна оборона			5.2		72	2	20	20	12				12	20													4
						180	5	42	42	36				36	60													4
2.2 За вибором студента																												
2.2.1	Ціноутворення																											4
2.2.2	Держ. регулювання в гал. зв'язку																											4
2.2.3	Управлінням потенціалом підприємства																											4
2.2.4	Проблеми адаптації спеціалістів на ринку праці																											4
																												4
																												4
3. Практична підготовка																												
3.1	Виробнича практика					324	9								324													25
3.2	Переддипломна практика					108	3								108													4
3.3	Дипломна робота					648	18								648													4
						1080	30								1080													4
						2160	60	276	250	194				194	1440													25
																												2
																												4
Назва практики																												
Переддипломна																												
Модулі																												
Тижні																												
3																												
Директор навчально-наукового інституту економіки та менеджменту																												
Л.А. Закарченко																												

Зав. кафедрою ЕП та КУ

В.М. Орлов

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Вченої Ради
ОНАЗ ім. О.С. Попова

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ТРАНСПОРТУ ТА ЗВ'ЯЗКУ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ЗВ'ЯЗКУ ім. О.С. Попова
НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН

ПОГОДЖЕНО
проректор з навчальної роботи
ОНАЗ ім. О.С. Попова

(Денна форма навчання)
Галузь знань 0305 "Економіка та підприємництво"
Спеціальність 8.03050401-"Економіка підприємства" (за видами економічної діяльності)

(підписує Вчена Рада)

(підпис)

І. Графік навчального процесу

Термін навчання 1,5 роки

Курс	Термін навчання 1,5 роки																											
	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень																
У	1	5	12	19	26	3	10	17	24	31	7	14	21	28	4	11	18	25	2	9	16	23	30	6	13	20	27	
Р	4	11	18	25	2	9	16	23	30	6	13	20	27	4	11	18	25	1	8	15	22	29	5	12	19	26	31	Курс
В																												
VI	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	К
Умовні позначення:												Атестація																
Теор. навчання												Держ. атест.																
Практика												Канікули																
Здача модулів												Захист атест. робіт																
М												За																
П												ДА																
К												А																

№ п/п	Назва дисциплін	Розподіл за модулями				План навчального процесу				Розподіл за курсами і модулями			
		Крити	Мурсов	Година роботи	Зарплатний обсяг	Година заняття в викладачій каб.	Лекції	Практичні (семінари)	Літературні	1 мод. тиж.	2 мод. тиж.	3 курс	4 курс
1. Нормативні навчальні дисципліни													
1.1 Нормативні навчальні дисципліни циклу професійно-орієнтованої гуманітарної та соціально-економічної підготовки													
1.1.1	Ділова іноземна мова		5.2	126	3.5	52	24	50					
1.1.2	Інтелектуальна власність II		5.2	144	4	26	12	26	80				
	Разом за циклом			270	7.5	26	64	50	130				
1.2 Нормативні навчальні дисципліни циклу професійної та практичної підготовки													
1.2.1	Фінансовий менеджмент		5.1	108	3	36	36	16	20				
1.2.2	Стратегічне управління підприємством		5.2	108	3	26	12	20	50				
1.2.3	Менеджмент персоналу		5.1	108	3	36	36	16	20				
1.2.4	Міжнародний менеджмент		5.2	108	3	26	14	28	40				
1.2.5	Економіка та організація діяльності фірми		5.1	108	3	18	18	32	40				
1.2.6	Економіка та організація господарських рішень II		5.1	108	3	26	26	16	40				
1.2.7	Економічна діагностика		5.2	756	21	204	178	144	230				
	Разом за циклом												
2. Варіативна частина навчального плану (дисципліни для формування індивідуального навчального плану)													
2.1 За вибором ВНЗ													
2.1.1	Системний аналіз в економіці зв'язку		5.1	126	3.5	36	18	22	50				
2.1.2	Управління проектами		5.1	180	5	36	36	38	70				
2.1.3	Методологія наукових досліджень		5.2	216	6	12	14	90	100				
2.1.4	Методика викладання економічних дисциплін		5.1	180	5	36	18	36	90				
	Разом за циклом			702	19.5	120	86	186	310				
2.2 За вибором студента													
2.2.1	Управління якістю		5.2	216	6	26	14	76	100				
2.2.2	Держ. регулювання в галузі зв'язку		5.2	216	6	14	12	90	100				
2.2.3	Управлінням потенціалом підприємства		5.2	432	12	40	26	166	200				
2.2.4	Інноваційне управління послугами зв'язку		5.2										
	Разом за циклом												
3.1	Виробнича практика			324	9				324				
3.2	Переддипломна практика			108	3				108				
3.3	Матеріальна робота			648	6				648				
	Разом за циклом			3240	90	390	354	546	1950				
	Кількість іспитів			7					24				
	Кількість ПКМ			8					4				
	Назва практики			8					3				
	Переддипломна			6.1					4				

Директор навчально-наукового Інституту економіки та менеджменту
Зав. кафедрою ЕП та КУ

Л.А. Закарченко
В.М. Орлов

Міністерство транспорту та зв'язку України
 Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова
 Інститут економіки та менеджменту
РОБОЧИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН
 5-го курсу підготовки магістрів за спеціальністю 8.03050401 "Економіка підприємства"
 Семестр 5.1 2011/2012 навчального року

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Проректор з навчальної роботи
 " " " 2011 р.
 М.В. Захарченко

Найменування дисципліни	Кількість кредитів	Кількість годин в семестрі 5.1						Види занять	Місяць, № тижня, дні																												Кафедра						
		Семестр 5.1							Вересень							Жовтень							Листопад							Грудень								Січень					
		заг.	ауд.	лек.	пр.	лаб.	ІНР		СРС	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23											
Фінансовий менеджмент	3	К.З.	108	72	36	36	16	20	лекції практи.	4	11	18	25	2	9	16	23	30	6	13	20	27	4	11	18	25	31	8	15	22	29	5	канікули 1 9 16 23 30	Здача модулів	ЕП та КУ								
Економіка та організація діяльності фірми	3	реф.*	108	72	36	36	16	20	лекції практи.	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		Іспит	ЕП та КУ								
Системний аналіз в економіці зв'язку	3,5	реф.*	126	72	36	36	24	30	лекції практи.	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		Іспит	ЕП та КУ								
Економічне обґрунтування господарських рішень II	3	К.З.	108	72	36	36	16	20	лекції практи.	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		Іспит	ЕП та КУ								
Менеджмент персоналу	3	К.З.	108	72	36	36	16	20	лекції практи.	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		Іспит	М та М								
Інтелектуальна власність II	4	К.З.*	144	72	36	36	22	50	лекції практи.	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		Іспит	ЕП та КУ								
Управління проектами	5	К.З.	180	72	36	36	40	68	лекції практи.	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		Іспит	ЕП та КУ								
РАЗОМ	24,5		882	504	252	252	0	150	228																																		

* Накопичувальний залік

ІНР - індивідуальна навчальна робота викладача із студентом

ІНР - номер тижнів поточної атестації - 9, 18

Початок осінніх семестрів 01.09.2011 р.
 Кінець осінніх семестрів 05.02.2012 р.
 Директор ІЕМ

Здача модулів з 16.01.2012р. по 05.02.2012р.
 Канікули з 01.01.2012р. по 15.01.2012 р.

Захарченко Л.А. Начальник навчального відділу

Кочеткова М.В.

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ЗВ'ЯЗКУ ім. О.С.ПОПОВА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор ННІ, декан факультету

« ____ » _____ 2011 р.

РОБОЧА НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА – ТЕХНОЛОГІЧНА КАРТА
навчальної дисципліни „Методика викладання економічних дисциплін”
5-го курсу підготовки магістрів за спеціальністю 8.03050401 „Економіка підприємства”,
Семестри 5.1 та 5.2 2011-2012 навчального року.

1. РОЗПОДІЛ НАВЧАЛЬНОГО ЧАСУ

Види занять	Семестр 5.1										Зда-ча моду-лів 9	Семестр 5.2										Здача моду-лів 11-13		
	Кіл-сть год.	Номер та назва модулю: № 1: Основи методики викла-дання економічних дисциплін: частина 1.										Кіл-сть год.	Номер та назва модулю: № 2: Основи методики вик-ладання економічних дисциплін: частина 2. Психоло-гія і педагогіка у вищій економічній школі.											
		1	2	3	4	5	6	7	8					1	2	3	4	5	6	7	8		9	10
Лекції	16	2	2	2	2	2	2	2	2			18	2	2	2	2	2	2	2	2			К	
Вправи, семі-нари, прак-тичні заняття	8	2		2		2		2				10	2		2		2		2		2			
Лабораторні заняття																								
Всього аудиторних годин	24	4	2	4	2	4	2	4	2			28	4	2	4	2	4	2	4	2	4			
Індивідуаль-на робота	18	2	2	2	2	2	2	3	3			14	1	1	1	1	2	2	2	2	2			
Самостійна робота	30	3	3	4	4	4	4	4	4			30	4	4	4	4	4	4	2	2	2			
РАЗОМ	72	9	7	10	8	10	8	11	9			72	9	7	9	7	10	8	8	6	8			
Контрольні заходи модулів												За-лік, КЗ											Залік, КЗ	

2. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ тижня	Місяць, числа тижня	ЛЕКЦІЇ			Номери семінарів, ПЗ, колоквіумів, контр.робіт	Номери ЛР з теми	Література з теми
		Тема та зміст двогодинних лекцій, додатковий матеріал самостійного вивчення	Години лекцій	Годинисамот вивчення			
МОДУЛЬ № 1. Найменування: Основи методики викладання економічних дисциплін.: частина 1							
Навчальний час: лк 16 г., пз - 8 г., лб – г., ІНР – 18 г., СРС – 30 г., кредитів ECTS – 2. Лектори, потоки: ЛК – доц. Грицуленко С.І., ПЗ – викл. Банкет Н.В.							
1.	01.09 - 04.09. 2011 р.	Економічна освіта і культура суспільства: завдання і роль у розвитку еконо-міки України; сутність та предмет методики викладання.	2	2	1		1, 2, 3, 6
2	05.09. –11.09.2011 р.	Економічне мислення та поведінка як мета економічної освіти	2	2	1		2, 4-7
3.	12.09. –18.09.2011 р.	Виховна функція економічної освіти.	2	2	2		2, 6, 7
4.	19.09. –25.09.2011 р.	Професіоналізм вузівського викладача:: фактори формування і критерії виміру	2	2	2		2, 3, 6, 9
5.	26.09. –02.10.2011 р.	Методи і мотивація навчання у вищій школі	2	2	3		2, 3, 6, 10
6.	03.10. –09.10.2011 р.	Лекція як організаційно-методична форма навчання	2	2	3		2, 3, 6
7.	10.10. –16.10.2011 р.	Сутність та місце у навчальному процесі практичних занять	2	3	4		2, 3, 6
8.	17.10. –23.10.2011р.	Гральні форми навчання економічним дисциплінам та їхня ефективність	2	3	4		2, 3, 6, 8
МОДУЛЬ № 2. Найменування: Основи методики викладання економічних дисциплін.: частина 2. Психологія і педагогіка у вищій економічній школі.							
Навчальний час: лк - 18 г., пз -10 г., лб – г.,ІНР – 14 г., СРС – 30 г., кредитів ECTS – 2. Лектори, потоки: ЛК – доц. Грицуленко С.І., ПЗ – викл. Банкет Н.В.							
1.	31.10.-06.11.2011 р.	Гральні форми навчання економічним дисциплінам та їхня ефективність	2	4			2, 3, 6, 8
2..	07.11. –13.11.2011 р.	Сутність і місце у навчальному процесі самостійної роботи студентів	2	4			2, 3, 8
3.	14.11. –20.11. 2011 р.	Місце і роль виробничої практики у процесі підготовки висококваліфікованого спеціаліста	2	4			1, 3
4.	21.11. –27.11.2011 р	Європейська система ререзарахування кредитів – ECTS	2	4			1, 2, 3, 6
5.	28.11. –04.12.2011 р.	Функції, вимоги і основні форми контролю у навчальному процесі.	2	4			11, 12
6.	05.12. –11.12.2011 р.	Стилї педагогічного спілкування: види психологічна характеристика	2	4			11, 12
7.	12.12. –18.12.2011 р.	Особливості розвитку особистості студента.	2	2			11-13
8.	19.12. –25.12.2011 р	Педагогічний конфлікт: причини виникнення і способи вирішення	2	2			11-13
9.	26.12. –31.12.2011 р	Соціально-психологічний клімат у колективі.	2	2			11-13

3. ПЕРЕЛІК ПРАКТИЧНИХ ТА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№	Номер, теми занять	Знання та вміння, які закріплюються	№	Годин
МОДУЛЬ № 1				
1.	Сутнісний зміст методики викладання. Економічна освіта як процес набуття економічних знань та економічного мислення.	Знати: питання призначення і завдання економічної освіти; предмет і основні принципи методики викладання; питання призначення і завдання економічної освіти; предмет і основні принципи методики викладання. Вміти: позначати фактори зростання ролі і значення методики викладання у ринковій економіці; виявляти взаємозв'язок методології і методики викладання; поєднувати форми навчального процесу у викладанні економічної науки; позначати фактори зростання ролі і значення методики викладання у ринковій економіці; виявляти взаємозв'язок методології і методики викладання; поєднувати форми навчального процесу у викладанні економічної науки.	1	2
2.	Виховна система та педагогічна діяльність викладача вищого навчального закладу (ВНЗ).	Знати: основні умови створення у ВНЗ моделі виховної системи; сутність виховної функції економічної освіти; основний зміст і компонент-ти праці викладача та структуру його професійних можливостей. Вміти: виявляти шляхи взає-модії і співпраці викладача і студента у сумісній учбової і позаучбової діяльності; формувати економічні якості особистості; свідомо застосовувати педагогічні здібності для формування особистості і самореалізації студента.	2	2
3.	Методи і стимулювання навчання. Методика підготовки лекції та критерії її оцінювання.	Знати: систему і класифікацію методів навчання у вищій школі; основний зміст та функції діяльності викладача вищої економічної школи; методи стимулювання і мотивації навчання; методику підготовки і проведення лекцій. Вміти: обирати оптимальні методи навчання економічним дисциплінам та мотивації учбової діяльності студентів; розробляти план і текст, кон-спект-схему лекції.	3	2
4.	Методика підготовки і проведення практичних занять.	Знати методику підготовки і проведення основних видів практичних занять. Вміти скласти план, задачі практичних занять.	4	2

МОДУЛЬ № 2				
1.	Методика розробки ділової гри	Знати етапи розробки ділових ігор та їхні функції у навчальному процесі. Вміти проводити різні види навчальних ігор.	1	2
2.	Формування творчої особистості спеціаліста через СРС. Види виробничої практики студентів у ВНЗ.	Знати: форми організації, фактори активізації СРС; завдання, зміст і порядок проведення ви-робничої практики. Вміти: розробляти завдання і методичні вказівки до індивідуальних завдань та СРС; володіти прийомами управління пізна-вальною діяльністю; формувати вимоги до процесу проходження практики та звіт з неї.	2	2
3.	Інформаційний пакет ECTS. Модуль-но-рейтингова система організації навчального процесу.	Знати: особливості й умови користування ЕС-TS; види, функції контролю у навчальному про-цесі і вимоги до нього; принципи організації мо-дульно-рейтингової системи навчання. Вміти: присвоювати студентам кредити ECTS; складати інформаційний пакет; свідомо застосовувати форми контролю для оцінки знань; розробляти вимоги для підсумкового контролю знань	3	2
4.	Педагогічне спілкування як сис-тема соціально-психологічної вза-ємодії викладача і студента. Психологічні особливості сту-дентського віку.	Знати: функції специфіки педагогічного спілку-вання, його види; основні характеристики і риси розвитку особистості студента з урахуванням віку; особливості поведінки студентів, які не відповідають загальноприйнятим нормам та уставу ВНЗ. Вміти: конструювати стилі спілку-вання і виразні засоби комунікативного впливу; формувати у студента цілісне уявлення про себе, зацікавленість в обраній професії; використову-вати психологічні механізми впливу для вихо-вання самостійності, активності, ініціативності, соціальної відповідальності; виявляти і попереджати прояви девіантної поведінки.	4	2
5.	Умови продуктивного спілкуван-ня викладача і студента. Соціаль-но-психологічний клімат у колек-тивній діяльності	Знати: поняття і види педагогічного конфлікту, основні причини його виникнення та способи вирішення; види взаємозв'язку між членами педагогічного колективу; показники позитивної соціально-психологічної атмосфери у колективі Вміти: своєчасно попереджати виникнення педагогічного конфлікту, створювати сприятли-ві умови контактування зі студентами; засто-сувати регулюючі стимули спілкування у педа-гогічному колективі.	5	2

4. ПЕРЕЛІК ЗНАНЬ ТА ВМІНЬ

МОДУЛЬ № 1

Знатися у питаннях: особливостей економічної освіти, сутності методики викладання; особливостей економічного мислення та виховної функції економічної освіти; класифікації методів і форм навчання; мето-дики підготовки лекцій, практичних занять і ділової гри.

Вміти: виявляти взаємозв'язок методології і методики викладання; поєднувати форми навчального процесу у викладанні економічної науки; формувати адекватного уявлення про суть економічних явищ у свідомості студентів та економічні якості особистості, здатність до самореалізації; розробляти і реалізовувати навчальні програми з економічних дисциплін; гнучко реагувати на зміни економічної та політичної ситуації в державі; проводити лекційні та практичні заняття, ділові ігри; творчо підходити до підготовки к проведеною занять; володіти прийомами управління пізнавальною діяльністю студентів.

МОДУЛЬ № 2

Знатися у питаннях: особливостей організації й активізації СРС; проведення виробничої практики; умов користування ECTS та принципів організації модульно-рейтингової системи навчання; специфіки педагогічного спілкування; форм і методів мотивації студентів до наукової діяльності; особливостей розвитку особистості студентів та їх поведінки з урахуванням віку; причин виникнення педагогічного конфлікту та способів його вирішення.

Вміти: розробляти завдання і методичні вказівки до індивідуальних завдань та СРС; володіти прийомами управління пізнавальною діяльністю; формувати вимоги до процесу проходження практики та звіт з неї; присвоювати студентам кредити ECTS і складати інформаційний пакет ECTS; свідомо застосовувати форми контролю для оцінки знань студентів; конструювати стилі спілкування; застосовувати прийоми активізації пізнавальної діяльності студентів до НДР; використовувати психологічні механізми впливу для виховання самостійності, активності, ініціативності та соціальної відповідальності у студентів; своєчасно попереджати прояви девіантної поведінки студентів та виникнення педагогічного конфлікту; застосовувати регулюючі стимули спілкування у педагогічному колективі.

5. ПЕРЕЛІК МАТЕРІАЛІВ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

№ пп.	Найменування	№ модул я	Забезп.- сть, %
1	Концепція розвитку економічної освіти в Україні (Наказ від 13.04.2004р. №303, м. Київ)	1	10
2	Аксьонова О.В.Методика викладання економіки: навч. посібник. – К:КНЕУ, 1998.-280с.	1	15
3	Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах (Наказ Мін. Освіти України від 02.06.1993р.№161)	1	20
4	Орлов В.М., Мардаровський Ф.З., Потапова-Сінько Н.Ю. Економіка галузі зв'язку: в 2т./УГАЗ.- Одеса, 1999	1	100
5	Економіка підприємств зв'язу Учебно-методическое пособие. 1 и 2 части Одесса, ОНАС, 2002	1	100
6	Туляков Ю.Т. Основы методики преподавания. – Симферополь, 1998.	1-2	5
7.	Совершенствование форм и методов преподавания политической экономии / Под ред. М.М. Макаренко. – М., 1976.	1-2	5
8.	Савельев В.П. Самостоятельная работа – важная составная часть учебного процесса / В.П. Савельев, Ю.Т. Туляков. – Симферополь, 1993.	2	5
9.	Методика преподавания общественных наук / Под ред. С.Г. Луконина, В.В. Серебрянникова. – М., 1975.	1-2	5

10	Кожевников Н.В. Методика подготовки лекции. – К., 1988.	1	5
11.	Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования. – М., 2003.	2	5
12.	Педагогіка и психология высшей школы / Отв. ред. М.В. Буланова-Топорко-ва. – М., 2002.	2	5
13.	Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М., 1984.	2	5

6. РОЗРАХУНОК ГОДИН ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ ТА СРС

№ зп.	ВИДИ РОБОТИ	Всього	К-сть годин	
			М 1	М 2
1	Проробка лекцій	30	15	15
2	Вивчення додаткового до лекцій матеріалу	10	5	5
3	Підготовка до семінару, вправи, практичного заняття	12	6	6
4	Підготовка до лабораторної роботи			
5	Виконання комплексного завдання	8	4	4
6	Виконання курсового проекту, курсової роботи			
7	Інші види робіт	32	18	14
Усього:		92	48	44

Робочу навчальну програму-технологічну карту

розроблено доц. каф. ЕП та КУ Грицуленко С.І.

(посада, учене звання, прізвище, ім'я по батькові)

_____ (підпис)

Розглянуто на засіданні кафедри _____

(висновок)

Протокол № ___ від “___” _____ 2011 р.

Завідувач кафедрою

_____ (підпис, прізвище, ім'я по батькові)

Схвалено радою факультету

Протокол № _____ від “___” _____ р.

Секретар ради _____

(підпис, прізвище, ім'я по батькові)

Міністерство транспорту та зв'язку України
Державна адміністрація зв'язку
Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова

Кафедра економіки підприємства та корпоративного управління

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

дисципліни

„ПОТЕНЦІАЛ І РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВА”

Одеса 2010

Міністерство транспорту та зв'язку України

Державна адміністрація зв'язку
Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова

Кафедра економіки підприємства та корпоративного управління

Затверджую
Ректор ОНАЗ ім. О.С. Попова
_____ проф. Воробієнко П.П.

«_____» _____ 2010 р.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

„ПОТЕНЦІАЛ І РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВА”

(Нормативна дисципліна)

Освітньо-професійної програми
підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня
„бакалавр з економіки підприємства”
галузі знань: 0305 „Економіка та підприємництво”
напрямку підготовки: 6.030504 „Економіка підприємства”

Програму розроблено на кафедрі „Економіки підприємства та корпоративного управління” (ЕП та КУ) ОНАЗ ім. О.С. Попова

Автори _____ доцент Грицуленко С.І.
(підпис) (посада, вчене звання, П.І.Б.)

_____ викл. Гарбера К.М.
(підпис) (посада, вчене звання, П.І.Б.)

Розглянуто та затверджено на засіданні кафедри ЕП та КУ

Протокол № _____ від ” ____ ” _____ 2010 р.

Завідувач кафедри, проф. _____ Орлов В.М.

Узгоджено з кафедрою Менеджменту та маркетингу

Завідувач кафедри, проф. _____ Стрельчук Є.М.

Програму розглянуто та затверджено радою інституту Е та М

Протокол № _____ від ” ____ ” _____ 2010 р.

Голова ради, доц. _____ Захарченко Л.А.

Схвалено методичною радою ОНАЗ ім. О.С. Попова

Протокол № _____ від ” ____ ” _____ 2010 р.

Голова ради, проф. _____ Захарченко М.В.

I. Передмова

Дисципліна „Потенціал і розвиток підприємства” як нормативна введена у навчальний план підготовки бакалаврів з економіки підприємства з 2010-2011 навчального року.

Дисципліна складається з 1-го модуля, 5-ти кредитів за ECTS, 14-ти змістовних модулів. Загальна кількість годин за дисципліною – 180, у т.ч.: лекцій – 28; практичних занять – 28; індивідуальної роботи – 34; самостійної роботи – 90.

Програму дисципліни складено у відповідності з планом навчального процесу бакалаврів усіх форм навчання за спеціальністю 6.030504 „Економіка підприємства”.

Навчальний курс „Потенціал і розвиток підприємства” – це поєднання вітчизняного і зарубіжного досвіду вартісного обґрунтування господарських рішень, з урахуванням внутрішніх компетенцій та зовнішніх можливостей підприємства.

У навчальному курсі визначаються сутнісна характеристика категорії „потенціал підприємства”, процес його формування і розвитку, особливості забезпечення конкурентоспроможності; розглядається методологія оцінки потенціалу підприємства і визначення резервів розвитку підприємства та його потенціалу.

До програми додається перелік літератури, необхідної для вивчення курсу.

II. Мета навчання з дисципліни.

Мета дисципліни – допомогти студентам опанувати новітні теоретичні підходи до формування і розвитку та прикладний інструментарій оцінки потенціалу сучасних підприємств, визначення резервів їхнього розвитку.

III. Зміст дисципліни „Потенціал і розвиток підприємства”

Модуль 3: Потенціал і розвиток підприємства

Таблиця 1 – Вхідні вимоги до вивчення модуля 3:

№	Зміст знань	Шифр
1.	Основи економічної науки: предмет економічної теорії, становлення її етапів; сутність та принципи мікроекономіки.	vx3H.1
2.	Фахові знання прикладної економіки, організації та ефективного господарювання на рівні підприємства.	vx3H.2
3.	Теоретичні та практичні знання щодо діяльності підприємства в сучасних економічних умовах.	vx3H.3
4.	Особливості організації виробничих процесів	vx3H.4
5.	Принципи організації інноваційних процесів на підприємстві	vx3H.5
6.	Основи інтелектуальної власності	vx3H.6
7.	Особливості оцінки вартості бізнесу	vx3H.7
	Зміст умінь	
1.	Визначення основних економічних категорій.	vxUM.1
2.	Аналіз та узагальнення процесів виробничо-господарської діяльності.	vxUM.2
3.	Застосування системи показників оцінки ресурсів підприємства.	vxUM.3
4.	Використання методів організації виробничих процесів для досягнення ефективної діяльності	vxUM.4
5.	Застосування принципів інноваційної діяльності для побудови інноваційної моделі розвитку підприємства	vxUM.5
6.	Аналіз та збирання інформації щодо об'єктів інтелектуальної власності, які знаходять найбільше застосування у господарській діяльності сучасних підприємств, дослідження ринків інноваційних продуктів.	vxUM.6
7.	Практичне використання основних методів оцінки вартості бізнесу	vxUM.7

Таблиця 2 – Структура залікового модуля 3:

Змістовий модуль	Лекції (годин)	Практичні заняття	Лаб-ні заняття	Сам-на робота	Інд-на робота
Модуль 3: Потенціал і розвиток підприємства (5 кредитів; 180 год.)					
1. Сутнісна характеристика потенціалу підприємства. Структура і графологічна модель потенціалу підприємства	2	2	–	6	2
2. Формування потенціалу підприємства: поняття і загальна модель. Особливості формування виробничого потенціалу підприємства	2	2	–	6	2
3. Конкурентоспроможність потенціалу підприємства.	2	2	–	6	2
4. Теоретичні основи оцінювання потенціалу підприємства.	2	2	–	6	2
5. Методичні підходи до оцінювання потенціалу підприємства.	2	2	–	6	2
6. Оцінювання вартості земельної ділянки, будівель і споруд.	2	2	–	6	2
7. Оцінювання ринкової вартості машин і обладнання.	4	2	–	6	2
8. Нематеріальні активи підприємства і методи їх оцінювання.	2	2	–	6	2
9. Трудовий потенціал підприємства та його оцінювання.	2	2	–	7	3
10. Інформаційний потенціал підприємства та його оцінювання.	2	2	–	7	3
11. Оцінка вартості бізнесу.	2	2	–	7	3
12. Прикладні аспекти оцінювання потенціалу підприємства.	2	2	–	7	3
13. Розвиток підприємства: зміст, сучасні концепції та передумови.	2	2	–	7	3
14. Методичні підходи до визначення резервів розвитку підприємства та його потенціалу.	2	2	–	7	3
Разом 3-ій модуль (годин)	28	28	–	90	34

Зміст залікового модуля (28 лекційних годин):

1.1. Сутнісна характеристика потенціалу підприємства. Структура і графологічна модель потенціалу підприємства. Сутнісно-змістовна еволюція терміна „потенціал”. Загальна характеристика потенціалу підприємства. Структура потенціалу підприємства. Графологічна модель оцінки потенціалу підприємств (2 год.).

1.2. Формування потенціалу підприємства: поняття і загальна модель. Особливості формування виробничого потенціалу підприємства. Методичні та організаційно-економічні засади формування потенціалу підприємств. Особливості формування потенціалу підприємств залежно від специфіки підприємницької діяльності (2 год.).

1.3. Конкурентоспроможність потенціалу підприємства. Конкурентоспроможність: основні категорії та поняття. Сутнісне трактування конкурентоспроможності потенціалу підприємств. Методи оцінки конкурентоспроможності потенціалу підприємств (2 год.).

1.4. Теоретичні основи оцінювання потенціалу підприємства. Оцінка потенціалу підприємства: основні цілі та сфери застосування. Поняття вартості потенціалу та її модифікації. Принципи та механізми оцінки потенціалу підприємства (2 год.).

1.5. Методичні підходи до оцінювання потенціалу підприємства. Методологія визначення вартості потенціалу підприємства. Витратна концепція оцінки потенціалу підприємства. Порівняльний підхід до оцінки потенціалу підприємства. Результатна оцінка потенціалу підприємства (2 год.).

1.6. Оцінювання вартості земельної ділянки, будівель і споруд. Теоретичні аспекти визнання земельних ділянок та інших об'єктів складовими потенціалу підприємства. Особливості оцінки земельної ділянки, будівель і споруд. Методичні основи оцінки вартості земельних ділянок, будівель і споруд. Оцінка вартості об'єктів нерухомості (2 год.).

1.7. Оцінювання ринкової вартості машин і обладнання. Об'єкт, цілі й особливості оцінки машин та обладнання. Класифікація й ідентифікація машин та обладнання. Вплив зносу на вартість машин та обладнання. Методичні особливості оцінки машин та обладнання (4 год.).

1.8. Нематеріальні активи підприємства і методи їх оцінювання. Теоретичні аспекти аналізу нематеріальних активів підприємства. Роль, значення та характер участі нематеріальних активів у господарській діяльності підприємства. Методологія оцінки нематеріальних активів підприємства (2 год.).

1.9. Трудовий потенціал підприємства та його оцінювання. Роль і значення трудового потенціалу в економічних відносинах. Методологія оцінки трудового потенціалу підприємства. Методики оцінки трудового потенціалу підприємства. Основи управління трудовим потенціалом підприємства (2 год.).

1.10. Інформаційний потенціал підприємства та його оцінювання. Зміст і структурні особливості інформаційного потенціалу підприємства. Методологія оцінки інформаційного потенціалу підприємства (2 год.).

1.11. Оцінка вартості бізнесу. Сучасні особливості оцінки вартості бізнесу. Методи витратного підходу оцінки вартості бізнесу. Методи результативної оцінки вартості бізнесу. Методи оцінки вартості бізнесу, котрі базуються на порівняльному підході (2 год.).

1.12. Прикладні аспекти оцінювання потенціалу підприємства. Необхідність та причини оцінки потенціалу підприємства. Оцінка перспектив галузі. Формування цілі та розробка стратегії. Вибір об'єктів для інвестування (2 год.).

1.13. Розвиток підприємства: зміст, сучасні концепції та передумови. Теоретичні та практичні аспекти процесу розвитку потенціалу підприємства. Передумови ефективного розвитку потенціалу підприємства (2 год.).

1.14. Методичні підходи до визначення резервів розвитку підприємства та його потенціалу. Методологія визначення резервів розвитку підприємства. Методичні особливості визначення резервів розвитку потенціалу підприємства (2 год.).

Таблиця 3 – Теми практичних і семінарських занять модуля 3:

№	Тема	Год.
1.	Потенціал підприємства : сутність, структура і графологічний метод оцінки	2
2.	Закономірності формування потенціалу підприємства, його виробнича складова	2
3.	Методи оцінки конкурентоспроможності потенціалу підприємства	2
4.	Механізм та принципи оцінки потенціалу підприємства	2
5.	Методологія оцінки потенціалу підприємства	2
6.	Методичні основи оцінки вартості земельних ділянок, будівель і споруд	2
7.	Методичні особливості оцінки вартості машин і обладнання	2
8.	Підходи і методи оцінки вартості нематеріальних активів підприємства	2
9.	Методологія оцінки трудового потенціалу підприємства	2
10.	Методологія оцінки інформаційного потенціалу підприємства	2
11.	Методологія оцінки вартості бізнесу	2
12.	Оцінка потенціалу підприємства при формуванні цілі та розробки його стратегії	2
13.	Зміст та концепції розвитку підприємства	2
14.	Визначення резервів розвитку потенціалу підприємства	2
	Усього	28

Таблиця 4 – Перелік завдань для рефератів модуля 3:

№	Теми рефератів (10 год./1 реферат)
1.	Характерні ознаки та структурні елементи підприємницького потенціалу
2.	Сучасні тенденції розвитку потенціалу підприємства
3.	Діалектика розвитку потенціалу підприємства та підходи до його управління
4.	Потенціал відтворення: природа виникнення та напрямки формування.
5.	Форми прояву закону синергії при функціонуванні економічної системи.
6.	Проблеми формування потенціалу національних телекомунікаційних компаній
7.	Природа виникнення конкурентоспроможності потенціалу підприємства
8.	Зарубіжний досвід визначення конкурентоспроможності потенціалу підприємства
9.	Евристичні методи оцінки конкурентоспроможності потенціалу підприємства
10.	Ризики і невизначеність при оцінці ринкової вартості потенціалу підприємства
11.	Евристичні методи оцінки потенціалу підприємства
12.	Переваги і недоліки інтегрального показника виміру потенціалу
13.	Ризики і невизначеність під час оцінки ринкової вартості підприємства
14.	Методи розрахунку коефіцієнтів капіталізації: їх зміст, сфера застосування та порівняльна характеристика.
15.	Сфера застосування функції грошової одиниці при оцінці вартості потенціалу підприємства
16.	Визнання земельних ділянок, будівель і споруд частиною потенціалу підприємств і організацій
17.	Методологічні принципи оцінки вартості земельних ділянок, будівель і споруд
18.	Сутність і специфіка нормативної та експертної оцінки земельних ділянок підприємств та організацій
19.	Особливості оцінки ринкової вартості транспортних засобів
20.	Методологія ідентифікації та оцінки вартості цілісних техніко-технологічних комплексів сучасних підприємств
21.	Вплив різних видів зносу машин та обладнання на їх ринкову вартість
22.	Механізм формування потенціалу нематеріальних активів підприємства
23.	Особливості оцінки вартості науково-технічної інформації
24.	Система управління портфелем нематеріальних активів підприємства
25.	Вплив системи мотивації на трудовий потенціал співробітників підприємства
26.	Управління трудовим потенціалом підприємства та його розвиток

27.	Інформаційний потенціал як фактор інноваційного розвитку сучасного підприємства
28.	Особливості створення цільових систем показників підприємств різних сфер діяльності
29.	Використання вітчизняної звітності підприємств у якості інформаційної бази оцінки вартості бізнесу: проблеми та рішення
30.	Перспективи розвитку потенціалу національних телекомунікаційних компаній

Таблиця 5 – Перелік індивідуальних завдань модуля 3:

№ з/п	Тема та зміст	Часів
1.	Природа категорії „потенціал” та історія її виникнення.	2
2.	Різновиди структуризації елементів, що формують потенціал фірми.	2
3.	Закономірності формування потенціалу підприємства.	2
4.	Взаємозв'язок структурних елементів потенціалу підприємства.	2
5.	Сучасний моніторинг рівня конкурентоспроможності потенціалу вітчизняних підприємств	2
6.	Шляхи підвищення конкурентоспроможності потенціалу підприємства	2
7.	Якісні та кількісні методи оцінки потенціалу підприємства	2
8.	Порівняльна характеристика методичних підходів до оцінки потенціалу підприємства	2
9.	Різновиди та сфера використання мультиплікаторів	2
10.	Роль, місце і значення земельних ділянок, об'єктів нерухомості у виробничому процесі підприємств (організацій) різних сфер діяльності	2
11.	Основні фактори, які визначають вартість земельних ділянок сучасних підприємств	2
12.	Міжнародні підходи до вирішення проблеми ідентифікації об'єкта оцінки при визначенні вартості машин та обладнання	2
13.	Можливі способи запобігання знеціненню машин та обладнання	2
14.	Взаємозв'язок понять „інтелектуальна власність”, „нематеріальні ресурси” та „нематеріальні активи”	2
15.	Становлення та розвиток економічної категорії „трудоий потенціал”	2
16.	Сучасні альтернативні підходи до оцінки вартості гудволу підприємства: їх переваги та недоліки	2
17.	Закономірності розвитку потенціалу підприємства.	2
	Усього	34

Таблиця 6 – Вихідні знання та уміння з модуля 3

Шифр	Зміст знань та умінь	
	Студент повинен знати:	
вих3Н.1	Сутність, зміст і структуру потенціалу підприємства	
вих3Н.2	Особливості формування потенціалу підприємства	
вих3Н.3	Сутність і природу виникнення конкурентоспроможності підприємства та його потенціалу	
вих3Н.4	Теоретичні основи і принципи оцінювання потенціалу підприємства та його структурних елементів	
вих3Н.5	Методологічні основи і принципів оцінювання потенціалу підприємства та його структурних елементів	
вих3Н.6	Методологічні основи оцінки вартості бізнесу	
вих3Н.7	Передумови та принципи оцінки потенціалу підприємства з урахуванням факторів внутрішнього та зовнішнього середовища	
вих3Н.8	Основні концепції розвитку сучасного підприємства	
вих3Н.9	Методологічні основи визначення резервів розвитку потенціалу підприємства	

	Студент повинен вміти:
вих УМ.1	Застосовувати графологічний метод для оцінки потенціалу підприємства
вих УМ.2	Формувати потенціал підприємства з урахуванням специфіки підприємницької діяльності
вих УМ.3	Застосовувати теоретичні аспекти оцінювання потенціалу підприємства для практичних цілей
вих УМ.4	Здійснювати оцінку конкурентоспроможності підприємства та його потенціалу
вих УМ.5	Проводити оцінку структурних елементів потенціалу підприємства на основі відповідної методології
вих УМ.6	Застосовувати методологію оцінки вартості бізнесу для практичних цілей
вих УМ.7	Свідомо обирати об'єкт для інвестування і проводити інтегральну оцінку його інвестиційної привабливості.
вих УМ.8	Виявляти передумови ефективного розвитку сучасного підприємства
вих УМ.9	Свідомо застосовувати методичні підходи до визначення резервів розвитку підприємства та його потенціалу

IV. Методи навчання

Лекції, практичні заняття; підготовка рефератів.

V. Методи оцінювання:

Поточний контроль знань, іспит по закінченню модуля, залік за реферат. Оцінювання проводиться за шкалою ESNS, національною та шкалою ОНАЗ ім. О.С. Попова (100 бал.)

VI. Додатки до навчальної програми:

Робоча навчальна програма-технологічна карта. Фонд тестових завдань та контрольні запитання.

VII. Перелік матеріалів навчально-методичного забезпечення:

Таблиця 7 – Основна та додаткова література

№ №	Найменування	Модуль	Заб-ть., %
1	2	3	4
1.	Федонін О.С. Потенціал підприємства: формування та оцінка: навч. метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / О.С. Федонін, І.М. Репіна, О.І. Олексюк. – К.: КНЕУ, 2005. – 261 с.	3	50
2.	Гавва В.Н. Потенціал підприємства: формування та оцінювання: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В.Н. Гавва, Е.А. Божко. – К.: Центр навч. літ., 2004. – 224 с.	3	50
3.	Авдеенко В.Н., Котлов В.А. Производственный потенциал промышленного предприятия. – М.: Экономика, 1989. – 240 с.	3	5
4.	Архипов В.М. Проектирование производственного потенциала объединений. – Л.: Изд. ЛГУ, 1984. – 160 с.	3	5
5.	Петрович И.М., Теребух А.А. Производственный потенциал предприятия и его измерение // Организация и планирование отраслей народного хозяйства, 1991. – Вып. 102. – С. 34-43.	3	5
6.	Экономическая стратегия фирмы: Учеб. пос. / Под ред. А.П. Градова. – 3-е изд., испр. — СПб.: Спец-Лит, 2000. – 589 с.	3	5
7.	Адимбаев Т.А. Экономический потенциал и эффективность его использования. — Алма-Ата: Наука, 1990. – 369 с.	3	5
8.	Репіна І.М. Підприємницький потенціал: методологія оцінки та управління // Вісник Української академії державного управління при Президенті України. – 1998. – № 2. – С. 262-271.	3	5
9.	Юданов А.Ю. Конкуренция: теория и практика: Учеб.-практ. пособ. 2-е изд. – М.: Гном-Пресс, 1998. – 381 с.	3	5

1	2	3	4
10.	Портер М. Стратегія конкуренції / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К.: Основи, 1997. – 390 с.	3	5
11.	Кононенко І. Метод експрес-аналізу рівня конкурентоспроможності продукції // Економіка України. – № 2. – 1998. – С. 80-83.	3	5
12.	Репіна І. М. Підприємницький потенціал: методологія оцінки та управління // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1998. – № 2. – С. 262—271.	3	5
13.	Григорьев В. В., Островкин И. М. Оценка стоимости предприятий: имущественный подход. – М.: Дело, 1998. – 224 с.	3	5
14.	Практическое руководство по оценке основных фондов. – М.: РОО, 1993. – 42 с.	3	5
15.	Федотова М. А., Уткин Э. А. Оценка недвижимости и бизнеса. – М.: «Тандем», «Экмос», 2000. – 352 с.	3	5
16.	Козырев А. Н. Оценка интеллектуальной собственности. – М.: Экспертное бюро-М., 1997. – 289 с.	3	5
17.	Охрана промышленной собственности в Украине: Моно-графія / Под. ред. А. Д. Святоцкого, В. Л. Петрова. – К.: Изд. дом «Ін Юре», 1999. – 428 с.	3	5
18.	Крайнев П. Интеллектуальна економіка: Управління промисловою власністю, – К: Концерн "Видавничий Дім"Інюре", 2004, – 448 с.	3	5
19.	Базилевич В.Д. Интеллектуальна власність / В.Д. Базилевич: [підручник]; 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2008. – 431 с.	3	5
20.	Грицуленко С.І. Интеллектуальний потенціал в інноваційній моделі розвитку оператора зв'язку: монографія / С.І. Грицуленко, Н.Ю. Потапова-Синько, К.М. Гарбера. – Одеса: Фенікс, 2009. – 256 с.	3	5
21.	Грицуленко С.И. Интеллектуальная собственность. Модуль 2: Основы интеллектуальной собственности: консп. лекций [для студ. высш. учеб. зав.] / С.И. Грицуленко, Н.Е. Потапова-Синько. – Одесса: ОНАС, 2006. – 92 с.	3	5
22.	Одегов Ю. Г. Трудовой потенциал предприятия: пути эффективного использования // Под ред. Н.А. Иванова. – Саратов: изд-во Саратовского университета, 1991. – 172 с.	3	5
23.	Оценка стоимости бизнеса: Уч. пос. / Под ред. Н.А. Абдулаева, Н. Колайко. – М.: ЭКМОС, 2000. – 352 с.	3	5
24.	Коупленд Т., Коллер Т., Муррин Дж. Стоимость компаний: оценка и управление / Пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп», 1999. – 576 с.	3	5
25.	Герасимчук В. Г. Розвиток підприємства: діагностика, стратегія, ефективність. – К.: Вища шк., 1995. — 167 с.	3	5
26.	Грицуленко С.І. Отливанська Г.А., Уманський І.І., Гарбера К.М. Оцінка інноваційного потенціалу оператора зв'язку / НДР кафедри ЕП та КУ ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2010 р. – 120 с.	3	1

VIII. Структурований зміст навчальної дисципліни

Таблиця 8 – Навчальні елементи змісту навчальної дисципліни

Змістовний модуль дисц.	Навчальні елементи (НЕ) (поняття, явища, відношення, алгоритми)	Позначення, номер НЕ	Дисципліни, які забезпечують НЕ	Дисципліни, які забезпечуються НЕ
Потенціал і розвиток підприємства	Потенціал	П. 1	1.2.1	1.3.16; 1.3.17
	Потенціал підприємства	П. 2	1.2.2	1.3.16; 1.3.17
	Видові прояви потенціалу	ЯВ. 3	1.3.1	1.3.16; 1.3.17
	Структура потенціалу підприємства	В. 4	1.3.1	1.3.16; 1.3.17
	Графологічна модель потенціалу підприємства	А. 5	1.3.1	1.3.16; 1.3.17
	Процес формування потенціалу підприємства	ЯВ. 6	1.3.14	1.3.16; 1.3.17
	Конкурентоспроможність потенціалу підприємства	П. 7	1.3.15	2.2.5; 2.3.9
	Методи оцінки конкурентоспроможності потенціалу підприємства	В. 8	1.3.15	2.2.5; 2.3.9
	Оцінка	П. 9	2.3.6; 2.3.10	1.3.16; 1.3.17
	Оцінка вартості потенціалу підприємства	П. 10	2.3.10	1.3.16; 1.3.17
	Механізм оцінювання потенціалу підприємства	ЯВ. 11	2.3.10	1.3.16; 1.3.17
	Вартість	П. 12	2.3.6; 2.3.10	1.3.16; 1.3.17
	Процес формування вартості потенціалу підприємства	ЯВ. 13	2.3.10	1.3.16; 1.3.17
	Методологія визначення вартості	В. 14	2.3.10	1.3.16; 1.3.17
	Оцінка вартості бізнесу	П. 15	2.3.10	1.3.16; 1.3.17
	Загальна модель оцінки вартості бізнесу	В. 16	2.3.10	1.3.16; 1.3.17
	Процес розвитку підприємства	ЯВ. 17	1.3.1; 1.3.15	1.3.13
	Методи визначення резервів розвитку потенціалу підприємства	В. 18	1.3.1; 1.3.15	1.3.13

ІХ. Тезаурус навчальної дисципліни

Таблиця 9 –Тривимний тезаурус навчальної дисципліни

НЕ (за табл. 8)	Терміни, категорії, поняття	Умовне познач.	Визначення терміну (категорії, поняття)	Джерело (за табл.7)
П. 1	Потенціал Потенциал Potential	П	Приховані можливості, які у виробничій практиці завдяки праці можуть перейти в реальну дійсність	1-5, 8, 12
П. 2	Потенціал підприємства Потенциал предприятия Potential of enterprise	ПП.	Інтегральне відображення поточних і майбутніх можливостей економічної системи трансформувати вхідні ресурси за допомогою притаманних їй персоналу підприємницьких здібностей в економічні блага і, таким чином, максимально задовольняти корпоративні та суспільні інтереси	1-5, 8, 12
П. 7	Конкурентоспроможність потенціалу підприємства Конкурентоспособность потенциала предприятия Enterprise potential competitiveness		Комплексна порівняльна характеристика, яка відображає ступінь переваги сукупності показників оцінки можливостей підприємства, що визначають його успіх на певному ринку за певний проміжок часу по відношенню до сукупності аналогічних показників підприємств-конкурентів.	1, 2, 9, 11
П. 9	Оцінка Оценка Estimation		Результат визначення й аналізу якісних і кількісних характеристик об'єкта, що управляє (керує), а також процесу управління ним	12-24
П. 10	Оцінка вартості потенціалу підприємства Оценка стоимости потенциала предприятия Estimation of cost of potential of enterprise		Упорядкований, цілеспрямований процес визначення у грошовому виразі вартості об'єкта з урахуванням потенційного і реального доходу, який має місце в певний проміжок часу в умовах конкретного ринку	12-24
П. 12	Вартість Стоимость Cost		Грошовий еквівалент, який покупець готовий обміняти на будь-який предмет чи об'єкт.	12-24
П. 15	Оцінка вартості бізнесу Оценка стоимости бизнеса Estimation of business cost		Акт чи процес формування точки зору оцінювача і підрахунку вартості бізнесу, цілісного майнового комплексу або пов'язаних з ним прав	23, 24

МІНІСТЕРСТВО ТРАНСПОРТУ ТА ЗВ'ЯЗКУ УКРАЇНИОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ЗВ'ЯЗКУ ім. О.С. ПОПОВАІнститут економіки та менеджменту
Кафедра економіки підприємства
та корпоративного управління

Завідуючий кафедрою

Орлов В.М.

«   » _____ 2010 р.

ІНДІВІДУАЛЬНИЙ ПЛАН ВИКЛАДАЧА*на 2010 /2011 навчальний рік***Грицуленко Світлани Іванівни**_____
(прізвище, ім'я та по батькові)_____
(учене звання, ступінь)**доцент**_____
(займана посада)_____
штатний

(штатний або сумісник)

На 2010 / 2011 навчальний рік, затверджується обсяг навчальної роботи **891** год.

1 семестр: 1. Навчальна робота

№ п.п.	Найменування дисциплін, Спеціальність, Індекси академічних груп	Кількість студентів	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Консульт.		Курсове проектування	Курсові роботи	Керівництво аспірант.	Керівництво кафедрою	Участь у ДЕК	Рецензування контрольних	Керівництво НДРС	Перевірка контрольних робіт, передбачених програмою	Заліки	Екзамени	Усього за семестр
					Поточні	Передзамаїні											
					Індивідуальні												
1	Метод. викл. екон. дисц., (ЕПм), 11	40				3									8		19
2	Метод. викл. екон. дисц., (Ем), 11	25	2			2,5									5		17,5
3	Інтелект. власність, (Е), 5.1	20												3	3		25,8
4	Інтелект. власність, (Ем), 5.1	25												3,3	3		20,7
5	Інтелект. власність, (Ем), 5.2	25												3,3	3		20,7
6	Інтелект. власність, (Мм), 5.1	20	14,4											5	3		36,8
7	Інтелект. власність, (Мм), 5.2	20	14,4											5	3		36,8
8	Інтелект. власність, (СЕП), 11	10				0,5									2		8,5
9	Інтелект. власність, (М і м), 11	25				1,5									5		14,5
10	Інтелект. власність, (СМО), 11	14															2
11	Інтелект. власність, (СЕПм), 11	40				3									8		19
12	Інтелект. власність, (СЕП), 11	30															2
13	Інтелект. власність, (ЗЕП), 11	16	4			1,6									3,2		14,8
14	Інтелект. власність, (ЗЕПм), 11	25				1,5									5		14,5
15	Інтелект. власність, (ЗМО), 11	10				0,5									2		8,5
16	Інтелект. власність, (ЗМОм), 11	10				0,5									2		8,5
17	Інтелект. власність, (ЗМОм), 11	7															2
18	Економіка підприємства (ЗМО), 7	43	8			2	43									7	60
19	Економ. підприємства, Ч.2 (ЗЕП), 7	54	8			2	81									7	98
20	Інтелект. власність (ЕП), 4.2	58	28,8										14,5	6			70,9
21	Економіка підприємства, (ЕП), 3	25	6														6
22	Економіка підприємства, Ч.2 (ЕП),5	14	4														4
23	Інтелект. власність, (ЗМО), 11	7															2
24	Інтелект. власність, (ЗЕП), 11	30															2
25	Економіка підприємства (ЗМО), 7	24	2														2
26	Економ. підприємства, Ч.2 (ЗЕП), 7	37	8														8
	Усього за 1-ий семестр		99,6			18,6	124							34,1	61,2	14	524,5

2. Навчально-методична робота

№ п.п.	ЗМІСТ РОБОТИ	Вид матерія лу звітності	Одиниці вимірювання	Усього	Термін виконання	Фактич. Виконання		
						Термін виконання	У одиницях вимірювання	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	<u>Підготовка до ЛК «Інтелектуальна власність»</u>		год.	30	1 півр.			
2.	Підготовка до ПЗ з дисц. «Інтелектуальна власність»		год.	25	1 півр.			
3.	<u>Підготовка до ПЗ з дисципліни „Методика викл. екон. дисциплін”</u>			2				
4.	Підготовка до ПЗ з дисц. «Економіка підприємства»		год.	10	1 півр.			
5.	Поточна робота з підвищення кваліфікації		год.	25	1 півр.			
6.	Проведення і перевірка поточних КР		год.	14	1 півр.			
7.	<u>Розробка робочих навчальних програм з дисциплін „ІВ”, „МВЕД”, „Потенціал та розв. підприємства”</u>		год.	60	1 півр.			
8.	<u>Робота лектора з асистентом</u>		год.	20	1 півр.			
9.	<u>Підготовка до видання навчального посібника з грифом МОНУ з дисципліни «Інтелектуальна власність в галузі зв'язку»</u>		год.	100	1 півр.			
10.	<u>Відпрацювання практичних занять з дисциплін: «ІВ», «МВЕД», «ЕП»</u>		год.	13,4	1 півр.			
11.	Участь у засіданнях кафедри		год	10	1 півр.			
12.	Ваємовідвідування лекцій та практичних занять		год	10	1 півр.			
13.	Проведення та перевірка поточних контрольних робіт на ЛК з дисципліни „ІВ”		год	19,4	1 півр.			
	Усього:			338,8				

3. Організаційно-виховна робота

1.	Поточна виховна робота студентів		год.	10	1 півр.			
	Усього:			10				

4. Науково-дослідна робота

1.	Виконання планових наукових досліджень зі звітністю: науковий звіт за темою НДР „Оцінка інноваційного потенціалу оператора зв'язку”		год	50	1 півр.			
2.								
	Усього:			50				

Усього за 1-ий семестр

398,8

Зміни у розділах _____ за пунктам _____

Затверджую _____

Висновок кафедри про виконання роботи _____

Протокол засідання кафедри № _____ від “ _____ ” _____ 2010 р.

Завідуючий кафедрою _____

2. Навчально-методична робота

№ п.п.	ЗМІСТ РОБОТИ	Вид матеріалу звітності	Одиниці вимірювання	Усього	Термін виконання	Фактич. Виконання		
						Термін виконання	У одиницях вимірювання	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Поточна робота з підвищення кваліфікації		год	25	2 півр.			
2.	Участь у засіданнях кафедри		год	10	2 півр.			
3.	Взаємо відвідування лекцій та практичних занять		год	10	2 півр.			
4.	Підготовка до ЛК з дисципліни «Потенціал та розвиток підприємства», що знову вводиться (4 год. x 1 год. ЛК)		год	100,8	2 півр.			
5.	Підготовка до ПЗ з дисципліни «Потенціал та розвиток підприємства», що проводяться вперше (1 год. x 1 год. ПЗ)		год	50,4	2 півр.			
6.	Розробка навчальної програми з дисципліни „Потенціал та розвиток підприємства”		год	30	2 півр.			
7.	Складання екзаменаційних білетів для проведення модульного контролю з дисципліни „Потенціал та розвиток підприємства”		год	10	2 півр.			
8.	Підготовка до ЛК «МВЕД»			20				
9.	Проведення та перевірка поточних контрольних робіт на лекціях з дисциплін „Потенціал та розвиток підприємства”, „МВЕД”			5				
	Усього:			261,2				

3. Організаційно-методична робота

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Поточна виховна робота студентів		год	10	2 півр.			
2.								
	Усього:			10				

4. Науково-дослідна робота

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Публікація тез доповіді у міжнародних збірниках		год	25	2 півр.			
2.								
3.								
	Усього:			25				
	Усього за 2-ий семестр:			296,2				

Зміни у розділах _____ за пунктам _____

Затверджую _____

Висновок кафедри про виконання роботи _____

Протокол засідання кафедри № _____ від “ _____ ” _____ 2010 р.   Завідуючий кафедрою _____

_____ /Грицуленко Світлана Іванівна./

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ЗДАЧІ МОДУЛІВ ПО ДИСЦИПЛІНІ**Модуль 1. Основи методики викладання економічних дисциплін**

1. Роль і мета економічної освіти в ефективному розвитку економіки України.
2. Зв'язок між економічною культурою та економічною освітою.
3. Мета дисципліни „МВЕД”, проблеми вивчення.
4. Предмет методики викладання та її багаторівневий характер.
5. Зв'язок існує між методикою викладання і дидактикою. Які принципи останньої вона реалізує?
6. Зв'язок МВЕД з іншими дисциплінами. У чому полягає специфіка даного курсу?
7. Економічне мислення як поняття. Особливості економічного мислення.
8. Структура економічного мислення. Модель формування креативного індивідуального економічного мислення.
9. Економічна поведінка як поняття, її види та показник характеристики.
10. Виховна функція економічної освіти. Засоби і методи виховання економічної особи.
11. Основні принципи та зміст сучасного виховання у економічному Вузі.
12. Виховна система Вузу як поняття, її функції та компоненти.
13. Визначте й охарактеризуйте процес навчання.
14. Професіоналізм вузівського викладача, основний зміст та компоненти його діяльності.
15. Структура професійної активності викладача. Які задачі вирішуються у процесі реалізації функцій педагогічної діяльності?
16. Структура професійних можливостей викладача Вузу.
17. Метод навчання як поняття. Ознаки систематизації методів навчання.
18. Класифікація методів навчання.
19. Особливості методу прямого навчання. Позитивні і негативні його сторони.
20. Призначення лекції у навчальному процесі. Її основні структурні елементи.
21. Етапи підготовки лекції. Її методичне забезпечення.
22. Види практичних навчальних занять. Сутність семінару та дискусії як організаційних форм навчання.
23. Призначення практичних занять у навчальному процесі. Відмінності практикумів від практичних занять.
24. Сутність лабораторних занять та колоквиумів.
25. Послідовність підготовки до практичних навчальних занять з економічних дисциплін.
26. Методика проведення семінарських, практичних та лабораторних занять.
27. Активні методики навчання. Їхня перевага перед традиційними.

28. Основні етапи будь-якої економічної гри. Які обов'язкові елементи мають увійти до опису навчальної (ділової)?
29. Етапи розробки ділової гри. Іграм якого типу слід надавати перевагу в економічному вузі?
30. Які методи навчання реалізуються більшою мірою у грі? Функції гри.
31. СРС як поняття, її види, шляхи реалізації та фактори активізації.
32. Завдання, принципи організації та мета СРС.
33. Форми організації СРС. Які з них застосовують у практиці викладання економічних дисциплін?
34. Завдання виробничої практики. Здійснення навчально-методичного керівництва виробничою практикою студентів.
35. Структура виробничої практики. Плану складання її звіту.
36. Ключові елементи ECTS. Через які засоби ECTS забезпечує прозорість?
37. Кредит як поняття. Перспективи розвитку вітчизняної кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищій школі.
38. Складові компоненти контролю у навчальному процесі, його об'єкт та функції.
39. Структурні компоненти методики контролю як цілісної системи.
40. Види, методи і прийоми контролю.

Модуль 2. Психологія і педагогіка у вищій школі

1. Педагогічне спілкування як поняття. У чому полягає його специфіка?
2. Стель педагогічного спілкування як поняття. Які його види Вам відомі?
3. Засоби підвищення комунікативності педагога. У чому полягає значення індивідуального стилю спілкування викладача і студента?
4. Охарактеризуйте студента як людину певного віку і як особистість. За якими напрямками може розвиватися неадекватна ідентичність юнака?
5. Назвіть етапи розвитку ідентичності студента. Охарактеризуйте період адаптації студента до навчання. Що включає соціальна адаптація студентів?
6. Особливі риси розвитку студента виділяють на різних курсах. Сутність "Я-концепції" як ядра особистості студента.
7. Напрями розвитку особистості студента як майбутнього фахівця. Що передбачає професійна спрямованість студента? Що означає термін „формування професійну спрямованість у студентів”?
8. Сутність феномену “конфлікт”. Типи педагогічних конфліктів.
9. Структура педагогічного конфлікту. Причини виникнення конфліктів у вузі.
10. Доведіть доцільність існування основних принципів регулювання суперечностей у педагогічному колективі та ефективність використання різних стратегій взаємодії в педагогічних ситуаціях.
11. Охарактеризуйте педагогічні ситуації, що ілюструють різні стратегії поведінки викладача (із власного досвіду або літератури). Сутність посередництва в педагогічній практиці.

12. Поясніть сутність ігрових методів вирішення конфліктів. У чому полягає зміст методики посередництва у конфлікті?

13. Доведіть можливість вмінь викладача установлювати оптимальні взаєностосунки зі студентами. Визначте поняття „сумісність”. Які види психологічної сумісності Вам відомі?

14. Поясніть сутність феномену “соціально-психологічний клімат колективу”.

15. Назвіть показники позитивної (здорової) соціально-психологічної атмосфери в педагогічному колективі.

16. Взаємозв'язок формального і неформального спілкування у колективі.

17. Обґрунтуйте фактори, що регулюють і стимулюють спілкування у педагогічному колективі.

18. Обґрунтуйте, в чому полягає гуманізація педагогічної взаємодії.

19. Поясніть значення таких понять, як: „смаки”, „потяги”, „прагнення”.

20. Як впливають на взаєностосунки людей чутки, погослови, плітки, пересуди? (наведіть власні приклади).

КОНТРОЛЬНІ ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗДОБУТИХ ЗНАНЬ ЗА МОДУЛЯМИ ДИСЦИПЛІНИ

Модуль 1. Основи методики викладання економічних дисциплін

1. *На формування яких ще якостей у громадян України спрямований процес отримання економічної освіти?*

- а) економічного мислення;
- б) ?;
- в) ?.

2. *Формуванню яких якостей у індивідуума має на меті економічна освіта?*

- а) здатність впливати на економічні процеси;
- б) прагнення до споживання продукції, що виробляється;
- в) здатність адекватно оцінювати економічні дії держави.

3. *Предмет методики викладання визначається як?*

- а) процес навчання тих, хто вчиться, його закономірності.
- б) процес навчання тих, хто вчиться.

4. *З якої теорії виокремилася методика викладання?*

- а) теорії навчання;
- б) теорії освіти.

5. *З якими ще дисциплінами пов'язана МВЕД?*

- а) економіка;
- б) педагогіка;
- в) педагогічна майстерність;
- г) ?;
- д) ?.

6. *На формування яких ще якостей у громадян України спрямований процес отримання економічної освіти?*

- а) економічного мислення;
- б) ?;
- в) ?.

7. *Яка з концепцій викладання економіки спрямована на формування загальних уявлень про світ економіки, відповідних цінностей?*

- а) бізнес-орієнтована;
- б) культурно-функціональна.

8. *Мета економічної освіти – це...*

- а) формування економічного мислення;
- б) формування економічної поведінки.

9. *Економічне мислення – це...*

- а) формування моделі економічної поведінки;
- б) сукупність економічних знань.

10. *Процес формування економічних якостей і властивостей людської особистості – це...*

- а) виховна функція освіти;
- б) виховна функція економічної освіти.

11. *Які ще засоби та методи виховання Вам відомі?*

- а) економічні і неекономічні;
- б) заохочувальні і репресивні;
- в) ?.

12. *Які з основних методів формування економічної особи не названі?*

- а) переконання;
- б) вправи;
- в) навчання;
- г) ?;
- д) ?.

13. *Які функції включає в себе діяльність викладача?*

- а) навчальна, виховна, організаційна;
- б) навчальна, виховна, організаційна, дослідницька;
- в) навчальна, організаційна, дослідницька.

14. *Яка діяльність є специфічною для вузу?*

- а) педагогічна;
- б) дослідницька.

15. *Які з можливостей викладача вважаються найбільш важливими для його ефективної професійної діяльності?*

- а) елементарні приватні, складні загальні;
- б) елементарні загальні, складні приватні.

16. *За яких умов успішніше і раціональніше досягається мета навчання?*

- а) за застосування методів навчання;
- б) за застосування форм навчання.

17. *Володіння якими прийомами навчання передбачає постановку проблеми, виявлення ознак, порівняння, висновки, узагальнення?*

- а) логічними;
- б) організаційними;
- в) технічними.

18. *Які ще класифікаційні ознаки методів навчання Вам відомі?*

- а) за джерелом передачі знань;
- б) за ступенем участі суб'єктів освітнього процесу у створенні навчального матеріалу;
- в) ?;
- г) ?.

19. *Назвіть форми прямого методу навчання...*

- а) семінари, лабораторні заняття;
- б) лекція, дискусія, ролева гра;
- в) консультації, заліки, іспити.

20. *Яка з функцій лекції не названа?*

- а) методологічна;
- б) інформаційна;
- в) ?.

21. *Яка з лекцій контролюється викладачем?*

- а) лекція з використанням постановки і вирішення проблеми;
- б) усне есе;
- в) усне есе-діалог;
- г) лекція-диспут;
- д) лекція за участі студентів;
- е) лекція з процедурою пауз.

22. *Який з перелічених видів практичних навчальних занять орієнтований на прояв найбільшої самостійності студентів?*

- а) практичні заняття;
- б) семінарські заняття;
- в) лабораторні заняття.

23. *Які з практичних навчальних занять дають студентам наочне уявлення про явища і процеси?*

- а) семінарські заняття;
- б) практичні заняття;
- в) лабораторні заняття;
- г) колоквіуми;
- д) практикуми.

24. Яка з основних функцій семінару не названа?

- а) навчально-пізнавальна;
- б) спонукальна;
- в) виховна;
- г) контролююча;
- д) ?.

25. До поняття яких методик навчання входять рольові, управлінські та навчальні ігри, соціально-психологічні, педагогічні й інші тренінги, комп'ютерні ігри?

- а) традиційних методик;
- б) активних методик.

26. Дидактична гра – це...

- а) школа людських взаємовідносин, соціального досвіду, набагато ширшого, ніж сюжет конкретних ігор;
- б) навчальна діяльність з імітаційного моделювання систем, явищ, процесів, а також майбутньої професійної діяльності.

27. Яка із функцій гри не вказана у наведеному переліку?

- а) навчальна;
- б) розважальна;
- в) комунікативна ;
- г) психологічна;
- д) розвиваюча;
- е) виховна;
- ж) ?.

28. СРС у точному змісті – це...

- а) різноманітні види індивідуальної і колективної навчальної діяльності студентів, які здійснюються ними на навчальних заняттях або поза ними за завданням викладача, під його керівництвом, однак без його безпосередньої участі ;
- б) будь-яка діяльність, пов'язана з вихованням мислення майбутнього професіонала.

29. Найсильніший мотивуючий фактор СРС – це...

- а) корисність виконуваної роботи;
- б) підготовка до подальшої ефективної професійної діяльності;
- в) заохочення студентів за успіхи у навчанні і творчої діяльності.

30. Основне завдання організації СРС полягає у...

- а) створенні психолого-дидактичних умов розвитку інтелектуальної ініціативи і мислення на заняттях будь-якої форми;

б) переведенні всіх студентів на індивідуальну роботу з переходом від формального виконання завдань при пасивній ролі студента до пізнавальної активності з формуванням власної думки при вирішенні поставлених завдань .

31. *Виробнича практика є:*

- а) складовою частиною навчального процесу з підготовки висококваліфікованих спеціалістів;
- б) незалежною від навчального процесу частиною підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

32. *Яке завдання виконує виробнича практика?*

- а) закріплення теоретичних знань;
- б) отримання практичних навиків;
- в) обидві відповіді вірні.

33. *Який зі структурних елементів виробничої практики є найбільш вагомим з Вашої точки зору?*

- а) знайомство з підприємством;
- б) стажування;
- в) робота на штатній посаді або дублером;
- г) робота над звітом з виробничої практики.

34. *Європейська система перерахування кредитів ECTS – це...*

- а) кредитна система, яка пропонує спосіб вимірювання та порівняння навчальних досягнень студентів і переведення їх з одного вищого навчального закладу до іншого;
- б) кредитна система, яка пропонує спосіб вимірювання та порівняння навчальних досягнень студентів.

35. *Який з трьох ключових елементів ECTS не названо?*

- а) взаємна угода;
- б) використання кредитів ECTS;
- в) ?.

36. *Яке поняття визначається як „задокументована завершена частина освітньо-професійної програми, що реалізуються відповідними формами навчального процесу”?*

- а) модуль;
- б) кредит.

37. *Яке з нижченаведених понять включає всі інші поняття як структурні складові компоненти?*

- а) перевірка;
- б) облік;

- в) контроль;
- г) контроль успішності;
- д) контроль навчального процесу;
- е) оцінка знань та вмінь.

38. Який зі структурних компонентів методики контролю не названо?

- а) види контролю;
- б) методи і прийоми контролю;
- в) ?.

39. Які з методів контролю дозволяють у короткий термін перевірити знання, вміння і навички всіх студентів?

- а) тести;
- б) усні методи;
- в) програмований контроль.

40. Яка з форм контролю включає індивідуальну, групову, фронтальну, комбіновану форми та взаємоконтроль, самоконтроль і "позанятийний бал"?

- а) форма як внутрішня організація процесу перевірки;
- б) форма як зовнішнє вираження процесу перевірки.

Модуль 2. Психологія і педагогіка у вищій школі

1. Педагогічне спілкування – це...

- а) цілісна система соціально-психологічної взаємодії педагога і вихованців, що містить у собі обмін інформацією, виховні дії і організацію взаємовідносин за допомогою комунікативних засобів;
- б) прийоми та навички соціально-психологічної взаємодії педагога і вихованців, що містить у собі обмін інформацією і виховні дії за допомогою комунікативних засобів.

2. Яка з функцій контролю є визначальною на шляху оволодіння знаннями, вміннями та навичками?

- а) зворотного зв'язку;
- б) педагогічна;
- в) перевірконо-оцінювальна.

3. Який ще стиль педагогічного спілкування Ви знаєте?

- а) авторитарний стиль спілкування;
- б) стиль потурання;
- в) демократичний стиль спілкування;
- г) спілкування-дистанція;
- д) спілкування-залякування;
- е) стиль загравання;

- є) непослідовний стиль спілкування;
- ж) ?.

4. *Який із названих стилів спілкування найчастіше характерний для молодих викладачів?*

- а) стиль потурання;
- б) стиль загравання;
- в) демократичний стиль спілкування;

5. *Який з головних напрямів життєдіяльності студентів не названо?*

- а) професійне навчання;
- б) особистісне зростання й самоствердження;
- в) духовне збагачення;
- г) моральне, естетичне, фізичне самоудосконалення;
- д) ?.

6. *Яка зі сторін характеристики студента як людини певного віку і як особистість визначена спадковістю і вродженими задатками та у відомих межах змінюється під впливом умов життя?*

- а) психологічна;
- б) соціальна;
- в) біологічна.

7. *З чого складається криза ідентичності?*

- а) соціальних та індивідуально-особистісних виборів;
- б) ідентифікацій;
- в) ?.

8. *Пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, вироблення навиків самостійності в навчальній і науковій діяльності – це...*

- а) професійна адаптація;
- б) соціально-психологічна адаптація.

9. *"Я-концепція" майбутнього спеціаліста – це...*

- а) система уявлень студента про себе як особистість;
- б) система уявлень студента про себе як особистість і суб'єкта навчально-професійної діяльності.

10. *На які види поділяються конфлікти за етичною точкою зору?*

- а) соціально прийнятні та неприйнятні;
- б) мобілізуючі та дезорганізуючі у колективі.

11. *За якою ознакою конфлікти поділяються на стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні?*

- а) за етапом усунення;
- б) за етапом виникнення.

12. *Які з педагогічних конфліктів вирішуються викладачем без зустрічної протидії студентів за допомогою організації їхньої поведінки?*

- а) прості педагогічні конфлікти;
- б) складні педагогічні конфлікти.

13. *Які з педагогічних конфліктів виникають у сфері емоційно-особистісних стосунків студентів і викладачів та є найбільш тривалими, і деструктивними?*

- а) конфлікти діяльності;
- б) конфлікти взаємовідносин;
- в) конфлікти поведінки, вчинків.

14. *Який з п'яти стилів поведінки в конфліктній ситуації є найефективнішим для налагодження добрих стосунків?*

- а) конкуренція або суперництво;
- б) уникнення;
- в) пристосування;
- г) співробітництво;
- д) компроміс.

15. *Які ще види взаємозв'язку між членами педколективу Вам відомі?*

- а) ізолюваність;
- б) уявний взаємозв'язок;
- в) взаємозв'язок-присутність інших людей;
- г) ?;
- д) ?.

16. *Який з типів взаємного впливу одного на діяльність іншого характеризується збільшенням помилок у діяльності кожного?*

- а) взаємне полегшення;
- б) однобічне полегшення;
- в) взаємне утруднення;
- д) однобічне утруднення;
- е) незалежність.

17. *Яка з функцій соціально-психологічного клімату виявляється в реалізації "емоційних потенціалів колективу"?*

- а) консолідує;
- б) стимулює;
- в) стабілізує;
- г) регулює.

18. Який з показників позитивної (здорової) соціально-психологічної атмосфери в педагогічному колективі характеризує формальне і неформальне спілкування?

- а) згуртованість та організованість;
- б) єдність офіційної і неофіційної сфер спілкування;
- в) мажорний життєстверджуючий настрій у колективі;
- г) атмосфера колективної турботи в педагогічному колективі, взаємоповаги і підтримки, узгодженої взаємодії.

19. Яка думка є оцінним судженням про когось або про щось, сформованим стихійно, незалежно від думки кожного суб'єкта?

- а) загальна думка;
- б) громадська думка.

20. Яке з понять визначається як „соціальні почуття, що характеризують здатність до розрізнення, розуміння й оцінювання реальних явищ, людей, їх дій з точки зору прекрасного і потворного”?

- а) прагнення;
- б) смак;
- в) потяг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Азимов Л.Б. Уроки экономики в школе. Активные формы преподавания /Л.Б. Азимов, Е.В. Журавская. – М.: Аспект пресс, 1995.
2. Айламазьян А.Н. Деловые игры и их использование в психологическом эксперименте / А.Н. Айламазьян, М.М. Лебедева // Вопросы психологии. – 1983.– № 2. – С. 10-12.
3. Аксенова Е.В. Активизация обучения в экономическом вузе / Аксенова Е.В., Оболенская Т.Е., Шарапов А.Д. – К.: ЦНКВО, 1991. – 201 с.
4. Аксьонова О.В. Методика викладання економічних дисциплін: навч. посіб. / Аксьонова О.В. – К.: КНЕУ. – 1998. – 280 с.
5. Аксенова Е.В. Методические разработки по учебно-производственной игре «Эффективность организации и нормирования труда» / Аксенова Е.В. – К.: КИНХ, 1983. – 76 с.
6. Аксенова Е.В. Методы активизации творческого мышления студентов в учебном процессе / Аксенова Е.В. – К.: КИНХ, 1987. – 127 с.
7. Аксенова Е.В. Структурно-логические схемы курса «Научная организация и нормирование труда в промышленности» / Аксенова Е.В. – К.: КИНХ, 1984. – 35 с.
8. Алексюк А.М. Педагогіка вищої школи; модульне навчання / Алексюк А.М. – К., 1993. – 354 с.
9. Алексюк А.М. Организация самостоятельной работы студентов в условиях интенсификации обучения: учеб. пособ. / [А.М. Алексюк, А.А. Аюрзанайн, П.И. Подкасистый и др.] – К.: ІСДО, 1993. – 289 с.
10. Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы / Ананьев Б.Г. – Л., 1974. – 328 с.
11. Анисимов О.С. Развивающие игры и игротехника / Анисимов О.С. – Новгород, 1989. – 146 с.
12. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования / Асмолов А.Г. – М., 1984. – 365 с.
13. Барабанова В.В. Представления студентов о будущем как аспект их личностного и профессионального самоопределения / В.В. Барабанова, М.Е. Зеленова // Психологическая наука и образование. – 2002. – № 2. – С. 28-41.
14. Берков В.Ф. Логика вопросов в преподавании / Берков В.Ф. – Минск, 1987. – 402 с.
15. Брунер Дж. Процесс обучения; [пер. с англ.] / Брунер Дж. – М., 1962. – 412 с.
16. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение / А.В. Брушлинский // Знание. – 1983. – № 6. – С. 28-31.
17. Верхарн П.Х. Предприниматель / П.Х. Верхарн; [пер. с нем.]. – Минск: Эризан, 1992.
18. Гадалко А.Е. Задачи и упражнения по развитию творческой фантазии учащихся / Гадалко А.Е. – М.: Просвещение, 1985. – 118 с.
19. Гальперин А.Я. Введение в психологию / Гальперин А.Я. – М., 1976. – 288 с.
20. Геронимус Ю.В. Игра – модель – экономика / Геронимус Ю.В. – М.: Знание, 1989. – 212 с.
21. Гетманова А.Д. Логика: учебник [для студентов пед. ин-тов] / Гетманова А.Д. – М., 1986. – 312 с.

22. Гильбух Ю.З. Психодиагностика в школе / Ю.З. Гильбух // Знание. – 1989. – № 4. – С. 15-18.
23. Горяинов В.П. Как обсуждение сделать творческим / В.П. Горяинов // ЭКО. – 1981. – № 6. – С. 8-11.
24. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Грановская Р.М. – Л.: ЛГУ, 1984. – 358 с.
25. Давидов В.В. Проблемы развивающего обучения / Давидов В.В. – М.: Педагогика, 1986. – 188 с.
26. Дослідження психолого-педагогічних особливостей професійної діяльності: методичні рекомендації до самостійної праці студентів з дисципліни «Основи психології та педагогіки» / Автор-укл. В.А. Козаков. – К.: КДБУ, 1995. – 244 с.
27. Древск У. Организация уроков в вопросах и ответах / У. Древск, Э. Фурмани. – М., 1984. – 254 с.
28. Дьяченко М.И. Психология высшей школы: учеб. пособ. для вузов; – [2-е изд., перераб. и доп.] / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Мн., 1981. – 383 с.
29. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Емельянов Ю.Н.. – Л.: ЛГУ, 1985. – 346 с.
30. Зайдель Х. Основы учения об экономике; [пер. с нем.] / Х. Зайдель, Р. Темен. – М.: «Дело ЛТД». – 1994. – 422 с.
31. Занько С.Ф. Игра и учение: в 2 ч. / Занько С.Ф., Тюников Ю.С., Тюнникова С.М. – М.: Ассоциация «Проф. обр.», 1992. – 290 с.
32. Зотов Ю.Б. Организация современного урока / Зотов Ю.Б. – М., 1984. – 240 с.
33. Иваненко Л.Н. Имитационные игры в условиях массового эксперимента (принципы и практика) / Л.Н. Иваненко // Кибернетика. – 1982. – № 4. – С. 26-29.
34. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить: книга для учащихся / Ивин А.А. – М., 1986. – 150 с.
35. Игры – обучение, тренинг, досуг; под ред. В.В.Петрусинского. – М.: Новая школа, 1994.
36. Камбелл Росе. Как на самом деле любить детей. Не только любовь / Росе Камбелл, М. Максимов. – М.: Знание, 1992. – 276 с.
37. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта / Кларин М.В. – М.: Знание, 1989. – 369 с.
38. Кожевников Н.В. Методика подготовки лекции / Кожевников Н.В. – К., 1988. – 302 с.
39. Козаков В.А. Самостійна праця студентів та її інформаційно-методичне забезпечення / Козаков В.А. – К.: Вища шк., 1990. – 166 с.
40. Козаков В.А. Теорія та методика самостійної праці студентів: автореф. дис. д-ра педагог. наук / В.А. Козаков. – К., 1991. – 28 с.
41. Концепція розвитку економічної освіти в Україні / Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.04.2004 р. за № 303.
42. Корніяка О.М. Лабіринти розуміння / Корніяка О.М. – К.: Знання, 1990. – 365 с.
43. Куринский В.А. Автодидактика / Куринский В.А. – М.: Центр «Автодидакт», 1994. – 288 с.
44. Куринський В.О. Самоосвітні роздуми / В.О. Куринський. – К.: Знання, 1991. – 255 с.
45. Кутеева В.П. Формирование познавательной активности будущих специалистов / В.П. Кутеева // Психологические проблемы формирования специалиста в вузе: межвуз. сб. науч. труд. – Саранск, 1989. – С. 105-109.

46. Кюлевиц Г. Лекции о вальфдорской педагогике / Г. Кюлевиц // Знание – сила. – 1991. – № 5. – С. 54-59.
47. Лагутін В.Д. Людина і економіка: Соціоекономіка: навч. посіб. [для вузів]. – К.: Просвіта, 1996. – 451 с.
48. Лазуркин А.Д. Вопросы теории и практики профессионально-педагогической подготовки преподавателя: [монография] / Лазуркин А.Д. – Новогорск: Академия гражданской защиты МЧС России, 2001. – 189 с.
49. Леонтьев А.Н. Психологические вопросы формирования личности студента / А.Н. Леонтьев // Психология в вузе. – 2003. – № 1-2. – С. 232-241.
50. Липсиц Н.И. Экономика без тайн / Липсиц Н.И. – М.: Дело; – Вита-Пресс, 1994. 228 с.
51. Лисовский В.Г. Личность студента / В.Г. Лисовский, А.В Дмитриев. – Л., 1974. – 183 с.
52. Лифинцев Н. Научите, как разбогатеть. Экономическое поведение личности формируется с детства / Н. Лифинцев // Зеркало недели. – 1996. – № 7. – С. 3.
53. Лозова В.І. Педагогіка: навч.-метод. посіб. / Лозова В.І., Москаленко П.Г., Троцько Г.В. – К., 1993. – 304 с.
54. Лук А.Н. Психология творчества / Лук А.Н. – М.: Наука, 1978. – 322 с.
55. Матюнин Б.Г. Нетрадиционная педагогика / Матюнин Б.Г. – М.: Школа-пресс, 1994. – 369 с.
56. Мезеляев В. Методика обучения основам экономических знаний в современной школе / В. Мезеляев // Экономика Украины. – 1994. – № 6. – С. 12-14.
57. Методика преподавания общественных наук; под ред. С.Г. Луконина, В.В. Серебрянникова. – М., 1975. – 255 с.
58. Методические рекомендации по использованию конспектов-схем, производственных ситуаций и учебных игр в вузе. – К.: КИНХ, 1983. – 142 с.
59. Методические рекомендации по учебно-производственной игре «Эффективность организации и нормирования труда» (ЭОНТ). – К.: КИНХ, 1983. – 123 с.
60. Монтень М. Мысли о воспитании и обучении / Монтень М. – М., 1989. – 425 с.
61. Мороз О.Г. Педагогіка і психологія вищої школи: навч. посіб. / Мороз О.Г., Падалка О.С., Юрченко В.І. – К.: НПУ, 2003. – 267 с.
62. Нечаев Н.Н. Профессиональное сознание как предмет психолого-педагогического исследования в высшей школе / Н.Н. Нечаев, Г.И. Резницкая // Психологические проблемы формирования специалиста в вузе: межвуз. сб. науч. труд. – Саранск, 1989. – С. 4-15.
63. Никитин Б.П. Ступеньки творчества (или развивающие игры) / Никитин Б.П. – М.: Знание, 1976. – 365 с.
64. Олійник Н.М. Навчальний посібник зі спецкурсу «Тест як інструмент вимірювання рівнів знань та складності завдань у сучасній технології навчання» / Олійник Н.М. – Донецьк: ДонДУ, 1991. – 398 с.
65. Организация самостоятельной работы студентов в условиях интенсификации обучения: учеб. пособ.; сост. А.М. Алексюк и др. – К., 1993. – 366 с.
66. Основы педагогического мастерства; под ред. д-ра филол. наук. И.А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 420 с.
67. Педагогика; под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 399 с.
68. Педагогика и психология высшей школы; отв. ред. М.В. Буланова-Топоркова. – М., 2002. – 398 с.

69. Педагогика и психология высшей школы: учеб. пособ.; отв. ред. М.В. Буланова-Топоркова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 544 с.
70. Переломов Л.С. Слово Конфуция / Переломов Л.С. – М.: ТПО «Фабула», 1992.
71. Петрусинский В.В. Автоматизированные системы интенсивного обучения / Петрусинский В.В. – М., – Высш. шк., 1987. – 354 с.
72. Подготовка комплекса игровых занятий «Методические рекомендации для экономических специальностей». – К.: КИНХ, 1987. – 127 с.
73. Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах /Наказ Міністерства Освіти України від 02.06.1993р. за № 161.
74. Професійна підготовка студентів педагогічного інституту; за ред. В.Ю. Юматова та ін. – К.: Вища школа, 1981. – 183 с.
75. Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала; под ред. В.А. Бодрова. – М., 1991. – 402 с.
76. Радугин А.А. Педагогика: уч. пособ. [для высш. уч. зав.] / Радугин А.А. – М.: Центр, 2002. – 272 с.
77. Рейтингова система оцінки успішності студентів: зб. наук. доп. / [редкол. В.А. Козаков (відп. ред.) та ін.]. – К.: УМК ВО, 1992. – С. 36-39.
78. Ромишовский А.Д. Проектирование систем обучения / Ромишовский А.Д. – М.: Просвещение, 1989. – 450 с.
79. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С.Л. – М., 1965. – 452 с.
80. Рыбальский В.И. Методические рекомендации по классификации методов активного обучения / Рыбальский В.И. – К., 1989.
81. Рывкина Р.В. Экономическая культура как память общества / Р.В. Рывкина // ЭКО. – 1989. – № 1. – С. 24-27.
82. Савельев В.П. Самостоятельная работа – важная составная часть учебного процесса / В.П. Савельев, Ю.Т. Туляков. – Симферополь, 1993. – 241 с.
83. Сазонтьева Н.Б. Игра как метод и проблема современной психологии. Игровое моделирование. Методология и практика / Сазонтьева Н.Б. – Новосибирск: Наука, 1987. – 287 с.
84. Сандерс Ф. Основные экономические понятия. Структура преподавания / Сандерс Ф. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 298 с.
85. Сердюк С.Ф. Основы педагогики высшей школы: учеб. пособ. / Сердюк С.Ф. – Воронеж, 2004. – 100 с.
86. Скрипченко О.В. Довідник з педагогіки і психології / Скрипченко О.В., Лисянська Т.М., Скрипченко Л.О. – К., 2000. – 216 с.
87. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования / Смирнов С.Д. – М., 2003. – 469 с.
88. Совершенствование форм и методов преподавания политической экономии; под ред. М.М. Макаренко. – М., 1976. – 423 с.
89. Стоун К. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения / Стоун К. – М., 1984. – 388 с.
90. Уткин Э.А. Сборник ситуационных задач, деловых и психологических игр, тестов по курсам «Менеджмент», «Маркетинг» / Уткин Э.А. – М.: Финансы и статистика, 1996.
91. Хейне П. Экономический образ мышления / Хейне Л. – М.: Новости, 1991. – 266 с.

92. Шепель В. Гуманістичні заповіді цивілізованого підприємця / В. Шепель // Проблемы теории и практики управления. – 1992.– № 4. – С. 105.
93. Шмаков С.А. От игры к самовоспитанию: сб. тр. коррекций / С.А. Шмаков, Н.Я. Безбородова. – М.: Новая школа, 1993. – 359 с.
94. Штайнер Р. Лекція про вальфдорську педагогіку / Р. Штайнер // Нова освіта України. – 1993. – № 4. – С. 32-35.
95. Эльконин Д.Б. Психология игры / Эльконин Д.Б. – М., 1978. – 252 с.
96. Яценко Т.С. Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями: книга для вчителя / Яценко Т.С. – К.: Освіта, 1993. – 354 с.

Навчальне видання

**Грицуленко Світлана Іванівна,
Потапова-Сінько Надія Юхимівна,
Гарбера Крістіна Миколаївна.**

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Навчальний посібник

для студентів вищих навчальних закладів
економічного напрямку підготовки

Редактор – Л.А. Кодрул
Комп'ютерне макетування – Т.В. Кірдогло

Підписано до друку 15.11.12 р. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Сур.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0.
Тираж 100 прим. Зам. № .

Видавець і виготовлювач ОНАЗ ім. О.С. Попова
(Свідоцтво ДК № 3633 від 27.11.09)
м. Одеса, вул. Ковальська, 1